

MAGYAR TUDOMÁNY

- A bibliai nyelvek hermeneutikája
- A ChatGPT története
- Bűnözés, bűnüldözés a világjárvány alatt

MAGYAR TUDOMÁNY

HUNGARIAN SCIENCE

A Magyar Tudományos Akadémia folyóirata

A folyóirat a magyar tudomány minden területéről közöl tanulmányokat, egyes témákat kiemelten kezelve. A folyóirat célja összképet adni a tudományos élet eredményeiről, eseményeiről, a kutatás fő irányairól és a közérdeklődésre számot tartó témákról közérthető formában. Alapítási éve 1840.

Szerkesztőség

Magyar Tudomány
Magyar Tudományos Akadémia
Telefon/fax: (06 1) 459 1471
1051 Budapest, Nádor utca 7.
E-mail: matud.szerkesztoseg@gmail.com

Az egyes tanulmányokban kifejtett nézetek
nem feltétlenül tükrözik a szerkesztők álláspontját.

Megrendeléseiket az alábbi elérhetőségeinken várjuk:
Akadémiai Kiadó, 1519 Budapest, Pf. 245
Telefon: (06 1) 464 8240
E-mail: journals@akademiai.com
Előfizetési díj egy évre: 13 452 Ft

Hirdetések felvétele: hirdetes@akademiai.hu
© Akadémiai Kiadó, Budapest, 2024
Printed in Hungary
MaTud 185 (2024) 6

MAGYAR TUDOMÁNY

HUNGARIAN SCIENCE

A Magyar Tudományos Akadémia folyóirata

Főszerkesztő

BOLLOBÁS ENIKŐ

Szerkesztőbizottság

BAZSA GYÖRGY, BORHY LÁSZLÓ, BOZÓ LÁSZLÓ, CSABA LÁSZLÓ
HAMZA GÁBOR, KECSKEMÉTI GÁBOR, KENESEI ISTVÁN, MOLNÁR ANTAL
PÉCELI GÁBOR, PLÉH CSABA, RÓNYAI LAJOS, SARKADI BALÁZS
SIMON FERENC, SOLTI LÁSZLÓ, SPÁT ANDRÁS

Vezető szerkesztő

GEIGER ILDIKÓ

Felelős szerkesztő

SZABÓ ÉVA ESZTER

Szaklektorok

HEGYI PÁL, SZABADOS LÁSZLÓ, TERNÁK GÁBOR

Rovatvezető

SIPOS JÚLIA (Könyvszemle)

Olvasószerkesztő

MAJOROS KLÁRA

AKADÉMIAI KIADÓ

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

Megjelenik
a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

HU ISSN 0025 0325

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Zrt. igazgatója

Felelős szerkesztő: Kovács Natália

Olvasószerkesztő: Török Tünde

Korrektúra: Kutas Éva

Termékmenedzser: Egri Róbert

Fedélterv: az xfer grafikai műhely sorozattervének felhasználásával Berkes Tamás készítette

Tipográfia, tördelés: Berkes Tamás

Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben 2024-ben.

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

www.gyomaikner.hu

Megjelent 11,80 (A/5) ív terjedelemben

Tartalom

Tematikus összeállítás: A bibliai nyelvek hermeneutikája

VENDÉGSZERKESZTŐ: *Benyik György*

Benyik György

BEVEZETÉS 713

Zsengellér József

SZAMARITÁNUS HERMENEUTIKA 716

Kustár Zoltán

**A KORAI ZSIDÓSÁG HERMENEUTIKÁJÁNAK NÉHÁNY
JELLEGZETESSÉGE** 727

Szécsi József

A TALMUDI HERMENEUTIKA KÉRDÉSKÖRE 737

Kocsis Imre

**JEROMOS HERMENEUTIKÁJA PÁL APOSTOL LEVELEIHEZ ÍRT
KOMMENTÁRJAI ALAPJÁN** 747

Benyik György

RASI ZSIDÓ HERMENEUTIKÁJÁNAK KERESZTÉNY RECEPCIÓJA 756

Szuromi Szabolcs Anzelm

HERMENEUTIKA ÉS KÁNONJOG 768

Tanulmányok

Korinek László

BŰNÖZÉS, BŰNÜLDÖZÉS A VILÁGJÁRVÁNY ALATT 778

Kempler Péter

A REJTÉLYES ÉS JANUS-ARCÚ AUTONÓM IDEGBÁNTALOM 795

Erős Vilmos

**HELYTÖRTÉNET, NÉPISÉGTÖRTÉNET, AGRÁRTÖRTÉNET:
SZABÓ ISTVÁN (1898–1969)** 806

Héja Enikő

A CHATGPT TÖRTÉNETE 815

Könyvszemle

**KÖRÖSÉNYI ANDRÁS: MANIPULÁCIÓ ÉS DEMOKRÁCIA.
POLITIKAELEMÉLETI TANULMÁNYOK** – *Illés Gábor* 829

**ACZÉL PETRA – VESZELSZKI ÁGNES: DEEPFAKE:
A VALÓTLAN VALÓSÁG** – *Német G. Dániel* 832

**BORHI LÁSZLÓ: A TÚLÉLÉS STRATÉGIÁI. ÉLET ÉS HALÁL A NÁCI
ÉS KOMMUNISTA DIKTATÚRÁKBAN, 1944–1953** – *Pléh Csaba* 835

**KERTÉSZ ANDRÁS – RÁKOSI CSILLA: INCONSISTENCY IN LINGUISTIC
THEORISING** – *Rákosi György* 838

Tematikus összeállítás

A BIBLIAI NYELVEK HERMENEUTIKÁJA

HERMENEUTICS OF BIBLICAL LANGUAGES

VENDÉGSZERKESZTŐ: BENYIK GYÖRGY

BEVEZETÉS

INTRODUCTION

Benyik György

PhD, főiskolai tanár, Gál Ferenc Egyetem Bibliikus Tudományok Tanszék, Szeged
igazgató, Szegedi Nemzetközi Bibliikus Konferencia, Szeged
benyik.gyorgy@gmail.com

Bár a zsidók és keresztények Bibliáját nemcsak magyarra, hanem számos nyelvre lefordították,¹ a Biblia szövege keletkezésének poliglott folyamatát és ennek hermeneutikai vonatkozásait csak kevesen vizsgálták. Igaz, Erdősi Sylvester János humanista tudós és bibliafordító a maga újszövetségi bevezetőjében ennek a poliglott folyamatnak a legfőbb állomásait megemlíti: „Az ki Sidoul, és Görögül és végre Diákul Szól vala rigen, szól néked az itt Magyarul” (Sylvester, 1541). Jelen tanulmányok a 2023-ban tartott 33. Szegedi Nemzetközi Bibliikus Konferencia hat előadásának rövidített szövegváltozatát közlik (URL1), amely konferenciát Oda Wischmeyer *A Bibliai Hermeneutikák Órigenésztől napjainkig* című kötete magyar fordításának hazai megjelenése kapcsán rendezték *Versionen der Biblischen Interpretation von Texten* (2023) címmel, hatvannyolc előadó részvételével. Ez a konferencia irányította a figyelmet a külföldiek számára sem teljesen ismert magyar bibliai, irodalmi és filozófiai hermeneutikai

¹ A kutatók szerint Földünkön kb. 6900 beszélt nyelv létezik. Az egész Szentírás (a teljes Ószövetség és Újszövetség) jelenleg 648 nyelven olvasható. További 1432 nyelven csak az Újszövetség. Ezen kívül 1145 nyelvre a Bibliának legalább egy könyvét már lefordították. A Biblia egy-egy szövegrésze összesen 3225 nyelven, vagyis a világ nyelveinek csaknem felén olvasható.

kutatásokra, és többek között a Biblia nyelveinek és ókori fordítóinak az eltérő nyelvekből adódó szöveghermeneutikai problémáira. Az alábbi hat tanulmány mindegyike kulcsfontosságú nyelvészeti, filológiai és értelmezéstani kérdések hátterét igyekszik feltárni közérthető módon.

Zsengellér József, a Budapesti Rabbiképző Zsidó Egyetem professzora, aki a jelenleg is folyó Szamaritánus Pentateuchus, vagyis Mózes öt könyve szamaritánus közösségben őrzött szövegének kritikai kiadásán dolgozik, ennek az ősi héber szövegnek a jellegzetességét és hatástörténetét mutatja be. Kustár Zoltán, a Debreceni Református Egyetem Ószövetség Tanszékének professzora a pontosított héber szöveg, a Textus massoretikus megszületésének folyamatát és a bibliai kódexekre gyakorolt pozitív és negatív következményeit tárgyalja. Szécsi József, a Budapesti Rabbiképző Zsidó Egyetem tanára a zsidó bibliaértelmezés és identitás megőrzésében oly fontos szerepet játszó Talmud hermeneutikáját mutatja be. Kocsis Imre professzor, aki a Pázmány Péter Katolikus Egyetem teológiai fakultásának tanszékvezető tanára és a Szent István Akadémia alelnöke, Jeromosnak, a latin Biblia legismertebb fordítójának hermeneutikáját vizsgálja. Benyik György, a Gál Ferenc Egyetem tanára és a Szegedi Nemzetközi Bibliikus Konferencia alapítója és igazgatója a középkorban egyedi zsidó és keresztény hermeneutikai módszerek egymásra hatását mutatja be Rasi és Nicolaus a Lyra kommentárjai kapcsán. Szuromi Szabolcs Anzelm, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem korábbi rektora és az egyház jogtörténeti forrásainak nemzetközi hírű kutatója a kánonjog hermeneutikájával foglalkozik tanulmányában.

Meggyőződésem, hogy a magyarországi széles akadémiai közösség neves professzorai számára tudományos és nyelvészeti újdonságként hatnak ezek a tanulmányok. Kevésbé ismert ugyanis a magyarországi akadémiai körökben, hogy Magyarország egyedi lehetőséget ad a bibliakutatók egyetemi párbeszédére. Ugyanis a felekezeti sokszínűség miatt a külföldön diplomát szerzett teológusok igen eltérő egyetemi kutatási kultúrát hoznak Magyarországra. Az 1988-ban alapított Szegedi Nemzetközi Bibliikus Konferencia alapítója ezt a lehetőséget ismerte fel, és szervezte meg a felsőoktatási párbeszédet az évenként megrendezett felekezetközi bibliai konferencia tudományos részvételével, amelybe az elmúlt évek során kb. hetven egyetem kutatói kapcsolódtak be. 2014-ben pedig a Studiorum Novi Testamenti akadémiai egyesület Szegeden tartotta közgyűlését, amelyen a világ öt kontinenséről több száz kutató és számos jelentős kiadó vett részt. Emiatt konferenciánkat a világban csak szegedi iskolának szokás nevezni, és Európából, az Egyesült Államokból, Afrikából és Japánból szívesen vesznek részt konferenciánkon, amely izgalmas és aktuális kutatási kérdésekkel és vitákkal gyarapítja a nemzetközi kutatásokat. Az alábbi tanulmányok segítségével a kedves olvasó rövid betekintést kaphat ebbe a tudományos kutatómunkába és vitába.

IRODALOM

Sylvester János (1541): *Új Testamentum*. Faksimile kiadását Varjas Béla szöveggondozásában az MTA Irodalomtörténeti Intézete jelentette meg. (*Bibliotheca Hungarica Antiqua* 1) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960, <https://mek.oszk.hu/06900/06987/pdf/00kisero.pdf>

URL1: <https://www.sznbk1988.hu/>

SZAMARITÁNUS HERMENEUTIKA

SAMARITAN HERMENEUTICS

Zsengellér József

egyetemi tanár, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Budapest
zsengellerj@or-zse.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Az ókori Sikem (mai Nablusz) fölé magasodó Garizim-hegyen JHWH-t tisztelő (később szamaritánusnak nevezett) közösség a jeruzsálemi zsidósággal közösen alkotja meg a Tórát. A garizimi templom Kr. e. 110 körüli lerombolását követően a szöveg nem csupán sajátos teológiai változásokon ment keresztül, de elindult annak szamaritánus értelmezése is. Ebben az írásban az immár Szamaritánus Pentateuchusnak nevezhető szöveg értelmezési módszereit, hermeneutikáját tekintjük át. A szamaritánusok változó nyelvhasználata nyomán három korszakra oszthatjuk fel értelmezésük történetét, melynek során a szövegolvasási hagyományoktól a történetek újraelbeszélésén, újraírásán keresztül eljutunk a szisztematikus kommentárokig.

ABSTRACT

The community (later called Samaritans) that worshipped YHWH on Mount Garizim, overlooking ancient Shechem (now Nablus), composed the Torah in conjunction with the Jews of Jerusalem. Following the destruction of the temple at Mount Garizim around 110 BC, the text not only underwent specific theological changes, but also began to be interpreted in a Samaritan way. In this paper, we will discuss the interpretative methods and hermeneutics of the text, which has come to be called the Samaritan Pentateuch. Following the Samaritan's several changing use of language, we can divide the history of their interpretation into three periods, from the tradition of reading the text, through the retelling and rewriting of the stories, to systematic commentaries.

Kulcsszavak: Szamaritánus Pentateuchus, Tóra, írásértelmezés, hermeneutika

Keywords: Samaritan Pentateuch, Torah, exegesis, hermeneutics

1. BEVEZETÉS

A Perzsa Birodalom palesztinai uralmának idején a jeruzsálemi központú déli Jehud tartománnyal szemben az északi Szamária tartományban Szamária városa mellett a Garizim hegye is vallási központnak számított. Jeruzsálemhez hasonlóan itt is építettek egy JHWH-nak szentelt templomot a perzsa korban, amelyet

a régészet a 21. század fordulóján tárt fel (Magen, 2008). E templomhoz kötődő vallási közösséget (Kartveit, 2009; Hensel, 2016) a hellenisztikus-római kortól kezdve, amikor elválnak a zsidóságtól, szamaritánusoknak nevezik (Zsengellér, 2005). Ebben az írásunkban a szamaritánus közösség szentírás-értelmezésével, vagyis hermeneutikai módszereivel foglalkozunk.

A zsidóság harminckilenc könyvet számláló Héber Bibliájától eltérően a szamaritánusok szent irata csupán a Mózes öt könyve (Pentateuchus), vagyis a Tóra (Zsengellér, 1998; Schorch, 2016). Következésképpen a szamaritánus bibliaértelmezés története és technikái a sokkalta nagyobb zsidó és még annál is nagyobb keresztény szentírási korpuszhoz képest viszonylag rövid szövegegységekre korlátozódnak. A Pentateuchus relatív rövidege miatt az értelmezés és a hermeneutika kidolgozott és árnyalt hagyományát várnánk, ehelyett azonban csak egy viszonylag kis szövegkorpusz áll rendelkezésünkre, amelyet a Szentírás szamaritánus értelmezésének nevezhetünk. Így a szamaritánus hermeneutika iránti tudományos érdeklődés sem túl intenzív, a témában Simeon Lowy által jegyzett egyetlen monográfia meg is indokolja a visszafogottságot: „... a szamaritánusok nem hagytak ránk olyan monumentális művet, amely lehetővé tenné számunkra, hogy nyomon követhessük az értelmezés fejlődésének eltérő irányait” (Lowy, 1977, 502.).

Bár Lowy munkáját gyakran bírálták a kevés bemutatott példa és nehezen követhető érvelése miatt, azóta sem készült részletes összefoglalás a témában, csupán egy-két lexikonszócikk és tanulmány tér ki a szamaritánus Tóra-elemzés néhány módszerére, különös tekintettel az arab korszakra (Bóid, 1988; Tal, 1993a; Shehadeh, 1993; Weigelt, 2013, 2017), ezért különösen fontos, hogy elhelyezzük a szamaritánus írásértelmezést a közösség történetének összefüggésében.

A szamaritánus hermeneutika történetét három részre oszthatjuk fel, amelyek a szamaritánusok változó nyelvhasználatának főbb korszakaihoz kötődnek. Az első korszakban a héber volt a beszélt nyelv, és kialakult a szamaritánus Pentateuchus végleges szövege, illetve ezzel párhuzamosan már az arámi nyelvet is használták, és lefordították a Pentateuchust arámira. A második korszak az arámi nyelv aktív használatához kapcsolódik a Kr. u. 7. századig. A harmadik korszakban tértek át a szamaritánus közösségben az arabra mint mindennapi beszélt nyelvre Kr. u. 633 után.

Előljáróban még megállapíthatjuk, hogy a szamaritánusok által alkalmazott legáltalánosabb exegetikai módszer, felfogás a szó szerinti értelmezés (*sensus litteralis*), amely nevéből adódóan nem igényel túl sok további magyarázatot. Erről az általános értelmezési szabályról Abraham Tal a következőképpen fogalmaz: „A szamaritánus exegézis a Pentateuchus szövegét egységnek tekinti, amelynek minden szava nélkülözhetetlen. Egyetlen ismétlés sem felesleges, és egyetlen kifejezés sem hiányos. Minden szónak és minden kifejezésnek megvan a *létfogosultsága*. Ami nincs kifejezetten kimondva, az szükségszerűen burkoltan van benne.” (Tal, 1993a, 118.)

Ez utóbbi gondolat azonban az értelmezések széles skáláját nyitja meg a szamaritánusok számára, bár nem olyan szisztematikusan gyűjtötték össze, és nem olyan mértékben dolgozták ki, mint a zsidó szentírás-értelmező (midrás) irodalom. Nem írták le hermeneutikai elveiket sem, ezért ezeket inkább „organikus gondolkodásnak” vagy „spontán megközelítésnek” lehetne nevezni (Lowy, 1977, 309.). Lowy szerint: „A hermeneutikai szabályokat a szamaritánusok nem absztrakt módon határozták meg, hogy hagyományt teremtsenek, hanem éppen ellenkezőleg, az élő hagyomány (vagy amit annak hittek) határozta meg, hogy mikor, hol és hogyan alkalmazzák ezeket a »szabályokat«.” (Lowy, 1977, 390.)

A szamaritánus írásmagyarázat gondolkodásmódja azon a meggyőződésen alapul, hogy csak Mózes volt képes a Tórát a maga összetettségében megérteni a Teremtő Isten vezetésével. Ezért az exegetikai szövegek gyakran hivatkoznak rá mint egy-egy megfogalmazás forrására. Természetesen a valóságban voltak írástudók (tanult emberek) és papok (vagy a főpap), akiket kiképeztek a Tóra olvasására és értelmezésére (Bóid, 1988, 595–622.).

2. ELSŐ KORSZAK: A SZAMARITÁNUS PENTATEUCHUS KIALAKULÁSA

A szamaritánus szentírás-értelmezés első korszaka a szamaritánus Pentateuchus kialakulásához kapcsolódik. Mivel a szamaritánus szöveg kb. hatezer helyen kisebb vagy nagyobb mértékben eltér a zsidó szövegtől, ezeket évszázadokon keresztül a szamaritánus közösség elkülönülésének jeleként későbbi változtatásoknak tartották a kutatók. Az utóbbi két évtizedben forradalmi fordulat következett be a szamaritánus Pentateuchus megértésében. A holt-tengeri tekercsek között talált különböző kéziratok és Tóra-töredékek olvasási változatainak újraértékelése során kiderült, hogy a szamaritánus Pentateuchus olvasatai nem a héber szöveg későbbi „szektás” módosításai – ahogyan azt korábban gondolták –, hanem a Kr. e. 3–1. század során, a másolatok készítésekor alkalmazott írástudói technikák eredménye (Kartveit, 2009, 259–313.; Pummer, 2016, 195–207.). Ezeket a szövegeket preszamaritánus szövegváltozatoknak nevezték el, utalva arra, hogy olyan különleges írnoki technikákat tartalmaznak, mint a két vagy több helyről származó szövegrészletek összeolvasztása (konfláció), a mássalhangzós szövegben a hosszú magánhangzók jelölése (*plene* olvasatok) és néhány más változtatás (Tov, 1989; Tov, 2012, 80–84.). Ezek a szövegváltozatok már önmagukban bizonyos korábbi szövegek egyfajta értelmezését jelentik. Ahogy Alan D. Crown megfogalmazza: „Ma már világos, hogy a szamaritánus változatok jelentős része a szamaritánus hermeneutikához, a szövegek exegéziséhez és a szöveg természetére vonatkozó elméletekhez kapcsolódik. Ezek nem csupán a szövegváltozatok egy bizonyos szövegtípussá történő kikristályosodását jelentik, mint amilyeneket a kumráni premaszoretikus szövegek némelyikében találunk, bár több közülük

régebbi szamaritánus gyakorlattal kapcsolatos. A variánsok és átfogalmazások jó része a szöveg tökéletesebb és belsőleg következetesebb szerkezetét hivatott szolgálni.” (Crown, 2001, 9–10.)

Miként lehet mármost a szamaritánus Pentateuchus szövegvariánsait a hermeneutika vagy az exegetika részeként meghatározni? Elsőként magának a szövegnek a mibenlétével kell foglalkoznunk. Érdeemes felidézni Tal kijelentését a bibliai szöveg szamaritánus megközelítésének természetéről, vagyis a szamaritánusok szerint a szöveget úgy kell érteni, ahogy van. A héber esetében azonban a szöveg nem azonos azokkal a jelekkel, amelyekkel rögzítették, mivel a hangrendszer csak részben van kódolva az írott formában. A mássalhangzós írás megértése a szavak kiolvasásától függ, mivel vannak olyan szavak, ragozott formák, amelyek mássalhangzói azonosak, ám eltérő magánhangzókkal kiegészítve más-más olvasatot és jelentést adhatnak (homográfok). Egy másik tényező a szöveg későbbi tagolása központoszó írásjelekkel (*atnah* és *szilluq* vagy *qišša* jelek), amelyek egyes szavakat vagy mondatrészeket kötnek össze vagy választanak el. További olvasási lehetőségek, amelyek megváltoztathatják az írott szöveget, az azonos ejtésű (homofón) mássalhangzók (például gutturálisok), és a grafikailag egymástól nehezen megkülönböztethető mássalhangzók (mint például $\aleph$ vagy $\beth$) felcserélése (Schorch, 2016, 121–126.). A Tóra ortográfiájának és kiolvasási lehetőségeinek ilyen sokfélesége és változatossága ellenére a szamaritánus Tóra-olvasás rendkívül stabil, és kiejtési gyakorlata egységes, ami „arra utal, hogy szóbeli hagyományuk viszonylag biztos védelmet jelentett a Szentírás értelmezésében bekövetkező újításokkal és változásokkal szemben” (Lowy, 1977, 317.). A szamaritánus olvasási hagyomány tehát önmagában is a szöveg sajátos értelmezése.

A korszak szövegértelmezésének második köreként a teológiai megközelítést nevezhetjük meg. A Garizim-hegyen lévő jahvista templomot a zsidó uralkodó, Johannész Hürkánosz Kr. e. 110/108-ban lerombolta, amivel azonban nem érte el a célját, hogy a szamaritánusok átpártoljanak a jeruzsálemi szentélyhez, hanem éppen ellenkezőleg, szent helyük, a Garizim ettől kezdve teológiájuk középpontjába került. A tizedik parancsolat szövegének már ekkor is meglévő kibővítése (Fortschreibung, Schorch, 2019) példát szolgáltatott a többi, Sikem városának szent területére, de különösen a Garizim hegyére utaló szövegek értelmezésének megváltoztatásához. Három görög nyelvű szövegben találunk egy-egy olyan utalást, melyek feltehetően a Tóra korabeli szamáriai/szamaritánus értelmezéséből származnak.

- a) Egy ismeretlen hellenisztikus zsidó író, „Pseudo-Eupolemosz” Eusebiosznál fennmaradt töredékében Ábrahám történetét meséli el újra, és a Genezisz 14. fejezete témájának végén ez olvasható: „A város vendégül is fogadta őt az Argarizin [Garizim-hegy] templomban, amelyet »a Magasságos hegyeként« értelmeznek. Ajándékokat kapott Melkicedektől is, aki Isten papja és

király is volt.” (Euszebiosz, *Preparatio Evangelica* 9.17.1–9. in: Holladay, 1983, 172–173.)

Ez nem egy tórai szöveg, hanem az Ábrahám-történet parafrázisa, amely Ábrahám és Melkicedek találkozását a Garizim-hegyen történt találkozásként értelmezi. A Garizim-hegyen lévő város és templom kombinációja arra utal, hogy a szerzőnek valós ismeretei voltak a Garizim-hegy Hürkánosz előtti helyzetéről, ahol egy templomváros működött (Magen, 2008), bár egyes tudósok szerint a történetben leírt város Sikem volt (Holladay, 1983, 182.). A szövegnek ezen része miatt Pszeudo-Eupolemoszt általában szamaritánus szerzőként jellemzik. Bárhogy is volt, a Garizim-hegyet egy teológiaiailag fontos esemény színhelyeként értelmezi.

- b) A pátriárkatörténetek egy másik, feltehetően szintén szamaritánus értelmezése Theodosz *Sikem* című költeménye. Írásos formában Euszebiosz *Preparatio Evangelica* című művében maradt fenn, de Alexandrosz Polihisztor elbeszéléseként, így bizonyos, hogy többszöri átdolgozáson ment keresztül. A szöveg nem a Garizim-hegyet, hanem az annak tövében található Sikemet nevezi „szent városnak”, de mint „amely [a hegy] alatt épült, támaszpontként” (Euszebiosz, *Preparatio Evangelica* 9.22.1.). A „szent” jelző a leírásban a területet szamaritánus vallási helyé teszi, bár a Garizimra való utalás nélkül.
- c) A pátriárkai elbeszélések szamaritánus értelmezésére a harmadik utalás az Újszövetségben maradt fenn. Egy István nevű Jézus-követő megkövezése előtti beszédében (ApCsel 7,16) Jákób hebroni temetését (Gen 52,13) összeköti a pátriárka Gen 33,19-ben elbeszéltek sikemi telekvásárlásával, ezáltal a Makpéla-barlangot, a pátriárkák temetkezési helyét összekapcsolja a sikemi/garizimi szent területtel. Mindezek az értelmezések egy olyan szamaritánus exegézis irányába mutatnak, amely a szövegközi párhuzamokat arra használja, hogy kiemelve egyetlen szent helyük, a Garizim-hegy szakrális jelentőségét.

Elvben ide kellene vennünk a szamaritánus Pentateuchus görög fordítását (Szamareitikon) is, ám ez nem maradt fenn, csupán görög kéziratok margóinak jegyzeteiben. A megörökített eltérések alapján a fordítás erőteljesen közelített a szamaritánus arámi fordításhoz és annak értelmező megoldásaihoz (Joosten, 2019), amelyekre most térünk rá.

Az első időszak szamaritánus értelmezésének harmadik forrása a szamaritánus Pentateuchus arámi fordítása, targuma. A szamaritánus Targum fennmaradt kéziratjai a Kr. u. 11. századból származnak, de a legkorábbi változatok körülbelül a Kr. u. 1. században készülhettek (Tal, 1988, 190–200.). A szamaritánus hagyomány 19. századi kutatásának magyar képviselője, Kohn Sámuel szerint a szamaritánus Targum „egy szó szerinti, betűhöz is ragaszkodó fordítás” (Kohn,

1893, 686.). A 20. század végén Abraham Tal felfedezett néhány olyan szóváltozatot és fordítási jellegzetességet, melyeket „rejtett midrásnak” nevezett (Tal, 1988, 201.). A zsidó Onqelosz nagyjából korabeli arámi fordításához hasonlóan a szamaritánus Targum is hajlamos megváltoztatni az Istenre és tetteire utaló héber antropomorf kifejezéseket. Például a Gen 3,5-ben szereplő „olyanok lesztek, mint Isten” fordulatot „olyanok lesztek mint az angyalok”-ra változtatja, vagy a későbbi kéziratokban arab hatásra „Allah”-ra (Ex 8,15) módosítja. A szamaritánus Targum nagyobb tiszteletet ad a pátriárkáknak, mint a héber eredeti, ezért a Gen 31,19–20-ban, ahol Ráchelről, Józsefnek, a szamáriaiak ősatyjának anyjáról az olvasható, hogy „ellopta” apjának a házi bálványait, az arámi szöveg a semleges „elvenni” szót használja. Hasonlóképpen Jákób halála előtti áldásában (Gen 49) nem átkozza meg fiait, Simeont és Lévit egy korábbi véres tettükért (vö. Gen 34), hanem nemes egyszerűséggel megdicséri őket (Tal, 1988, 209–210.).

Az első korszakról mindezek alapján elmondható, hogy a legtöbb hermeneutikai tevékenység magában a Tóra szövegében zajlott, annak alakítását jelentette, de már megjelentek az első, szövegen kívüli értelmezések is.

3. MÁSODIK KORSZAK: KORAI HERMENEUTIKAI MŰVEK

A szamaritánus Targum megléte már jelzi az arámi nyelv aktív használatát a szamaritánusok körében már az előző időszakban is. A szamaritánus irodalom arámi nyelvű írásainak azonban van egy önálló korszakuk, amely a Kr. u. 3–4. században éri el csúcspontját. A szamaritánusok aranykorának is nevezhető időszak ez, melynek során közel másfél millió szamaritánus élt Palesztinában és szerte a különböző levantei diaszpórákban Egyiptomtól a görög szigeteken át Sziciliáig. A közösség legjelentősebb politikai vagy inkább vallási vezetője mellett, akit Baba Rabbának hívtak, ekkoriban teológusok és költők működtek, akik Tóra-magyarázó szövegeket és liturgikus költeményeket is készítettek. A szamaritánusokról szóló történelmi feljegyzések Baba Rabbának tulajdonítják a Tóra-iskolák alapítását, ahol a fő tantárgy a szentírás-értelmezés volt (Tal, 1993a). Három művet vagy gyűjteményt kell megemlíteni, amelyek a Tóra értelmezésével foglalkoznak: a korai költői művek, a Tibat Marqe és az Aszaṭīr.

Amram Dare és fia, Marqe, valamint unokája, Nina mintegy hatvan versből álló liturgikus korpuszt hoztak létre. Ezek az első olyan szamaritánus írások, amelyek teológiai jellegű bibliaértelmezést is folytattak. Verseik tisztán arámi nyelvű kompozíciók a Kr. u. 3–4. századból. Dare műveiben nincs ritmus, sőt a sorok hossza sem azonos, de tele vannak díszítésekkel és kifejezett retorikai elemekkel. Marqe művei ritmikusak, négy- vagy hétsoros strófákból állnak, az első sorok többnyire betűrendben állnak. Tartalmukban gyakran használnak tórai mondásokat és témákat, melyeket teológiailag továbbgondolnak. Dare egyik

verse például, amelyet ma is rendszeresen reggeli imaként használnak, a fény és a világító égítetek teremtését úgy értelmezi (Gen 1,3–5.14–18), mint ami a nap kezdetét fejezi ki (Tal, 1993b, 152–153.).

A Tibat Marqe egy speciális értelmező szöveg (midrás) bizonyos tórai szakaszokhoz, melyek egymást időrendben követik, de különálló szakaszok. A szakaszoknak ez a szaggatott sorrendje és a történetek újramesélő stílusa a Tibat Marqét az újraírt Biblia műfajához kapcsolja. A mű egy része (az I. könyv, és talán a II. könyv egy része is) a Kr. u. 4. századból származik, és arámi nyelven írták. A többi könyvvel később bővült, már abban az időben, amikor az arab volt a beszélt nyelv, és az arámi nyelvet keverték némi korabeli arab és szamaritánus héber nyelvvel. Tal szerint ez a nyelvezet a Kr. u. 10. századot követően jelent meg (Tal, 2019, 5–9.). A szöveg nyelvének késői datálása ellenére a benne lévő hagyományok sokkal korábbiak lehetnek, amelyek egy hosszan építkező, de egységes írásértelmezési tradíció részeivé váltak. A Tibat Marqe hat könyvből áll. Az I. könyv az Egyiptomból való szabadulással foglalkozik (Ex 3–14); a II. könyv Mirjám és Mózes énekét fejt ki (Ex 15); a III. könyv a leviták átkaival foglalkozik (Deut 27,9–27); a IV. könyv Mózes énekét dolgozza ki (Deut 32); az V. könyv Mózes halálának történetével foglalkozik (Deut 34); az utolsó, a VI. könyv egy teremtésről szóló beszédet, valamint Mózes és a héber betűk közötti párbeszédet tartalmazza (Tal, 2019, 1–26). A Tibat Marqe szövegének stílusa egyenetlen, költői és elbeszélő részek váltakoznak, néha nagyon hirtelen és gyakran. Az ismétlések és a szekvenciák a szerző(k) kedvelt irodalmi eszközei. Ezek az ismétlések három, négy, öt, hét, tíz vagy tizenkét elemből – a szimbolikus számokból – állhatnak. Az ismétlések nemcsak költői eszközök, hanem a legtöbb esetben teológiai gondolatokat hordoznak, amelyek értelmezik és kiszélesítik a szövegek horizontját. Néha a Tórából vett idézetek is elemei ezeknek az ismétléseknek és szekvenciáknak – vagyis a szöveget önmagán belülről értelmezik –, de a legtöbb esetben az egyes szavak használatának indoklásaként vagy értelmezéseként szolgálnak. A szöveg nyelvi sajátosságai miatt az ismétlések néha ugyanazon szöveghelyek egymást követő arámi és héber nyelvű idézetei. Máskor viszont olyan analógiák vagy párhuzamok, amelyek az alapvető Tóra-versek sokkal tágabb megértését és teológiai horizontját biztosítják. A zsidó és keresztény írásmagyarázatból is ismert allegóriákat és metaforákat szintén gyakran használják a Tibat Marqében.

Az Aszaṭīr a Tóra történetének kibővített és átírt változata a teremtéstől Mózes haláláig, amelyet a végén egy eszkatológiai kiegészítés zár le. Az eredeti történetekből egyes részek kimaradnak, mások lerövidülnek, megint mások több elbeszélő (aggádikus) részletet tartalmaznak. Az egyik ilyen szakasz például Káin és Ábel életét mondja el, amelyben érthetőbb indokot ad Káin gyilkosságára. Sőt, úgy tűnik, az eseménynek fontosabb következményei vannak a világra és a világegyetemre nézve, mint Ádám és Éva bűnének (Aszaṭīr 1,1–26. Gaster, 1927, 184–196.; Bonnard, 2015, 66–79.). Mivel a könyv tartalma jelentősen eltér a

bibliai szövegtől, a szamaritánusok szóbeli hagyományát képviselheti. A könyv arámi nyelvezete arab formulákkal és kifejezésekkel van átszöve, ami az arámi nyelvhasználatból az arabra történő átmenetre utal, és így a könyv végső keletkezési idejét a 10–11. század körüli időpontra helyezi (Bonnard, 2015).

A második korszak írásértelmezései alapvetően az arámi nyelvhasználathoz kötődnek, de sem stílusukban, sem módszereikben nem formálnak egységes hermeneutikai irányt, tartalmukban és teológiai látásukban azonban mégis egy szorosan egységes gondolkodási körben maradnak.

4. HARMADIK KORSZAK: KÉSŐBBI HERMENEUTIKAI MŰVEK ARABUL

A zsidóság és kereszténység írásértelmező irodalmából már korábbról jól ismert kommentár műfaj a szamaritánusok körében csak Palesztina és az egész térség arab hódítását követően, Kr. u. 633 után terjedt el. Mégis, a legkorábbi írók és kéziratok csak a 11. századból származnak, amikor a szamaritánusok körében az arámi nyelvet már az arab váltotta fel mind a beszélt, mind az írott nyelvben (Weigelt, 2013, 343.). A szövegek egy része polemikus hangvételű a muszlim értelmezésekkel szemben, ezért a muszlim cenzorok figyelmének elkerülése érdekében egyes szövegek például a Korán szó írására szamaritánus írásjeleket használnak. Jóllehet számos utalást találunk teljes kommentár létezésére is, a számos kommentártöredék között nem maradt fenn egyetlen szerzőtől sem teljes Tóra-kommentár (Shehadeh, 1993, 59.). Az arab művek eltérő szakkifejezéseket használnak a különböző értelmezési információk bevezetésére. Ezeket Frank Weigelt (2013, 349–351.) sorolja fel és határozza meg, aki nemcsak a konkrét kommentárokat, hanem a vallásjogi magyarázatokkal foglalkozó (halákhikus) műveket is az exegetikai irodalom címszó alá sorolta. Érvéle szerint a legtöbb zsidó halákhikus szöveghez hasonlóan ezen művek szamaritánus íróinak/szerkesztőinek érvéle is a bibliai versek értelmezésén alapul (Weigelt, 2013, 343.). Ezek az értekezések ugyanis a Tóra-szakaszokban megadott elméleti és gyakorlati kérdésekkel foglalkoznak.

Az eddig fellelt kéziratok alapján mindössze tizenhárom szerzőről tudunk, név szerint is: a 11. századból Abū l-Ḥaszan aṣ Ṣūrī (5 művet), Jūsuf b. Szalāma b. Jūsuf al-ʿAszkarī (1), a 12. századból Abū Iszḥāq Ibrāhīm al-Muṣannif (1), Munajjā b. Ṣadaqa (2), a 13. századból Ṣadaqa b. Munajjā b. Ṣadaqa (al-Ḥakīm, az orvos 5), Abū Szaʿīd b. Abī l-Ḥaszan b. Abī Szaʿīd (5), Gazāl al-Duwaik (3), a 14. századból Abū l-Faraj b. Iszḥāq b. al-Kattār (3), a 16. századból Ibrāhīm b. Jūsuf al-Qabbāṣī (3), Iszmāʿīl ar-Rumaiḥī (4), a 17–18. században Muszlim/Mešalma bin Murjān al-Danfī (2), Ibrāhīm b. Jaʿqūb b. Murjān al-Danfī (2), és Ġazāl b. Abī al-Szurūr al-Maṭarī al-Jūsufī al-Ġazzāwī (1). Ők összesen harminchét írást készítettek, melyből harminc különböző fennmaradt arab nyelvű

kommentár kézbe vehető, és további hétről feltételezzük, hogy létezik (Weigelt, 2013, 206–207.). Sajnos a meglévők közül egyik sem teljes Tóra-kommentár, és a címek alapján úgy tűnik, hogy csak kettőt terveztek ilyen átfogó értelmezésnek a szamaritánus Pentateuchusról (vagy annak arab fordításáról).

E könyvek némelyikéből sok példány maradt fenn, másokból csupán egy. Ruairidh Bóid a példányszámot az adott szöveg népszerűségével és általános tartalmával hozta összefüggésbe: „Mivel üldöztetéssel és szegénységgel küzdöttek, nem jutottak elegendő könyvhöz, így csak néhány olyan könyvet tanulmányoztak, amelyekben minden szükséges információt megtaláltak a vallás gyakorlásához és az egész teológiához. Úgy tűnik, hogy az olyan könyveket, amelyek önmagukban hasznosak voltak ugyan, de nem adtak semmi feltétlenül szükséges információt [...] nem tanulmányozták vagy másolták, mert tartalmuk párhuzamos volt más művekkel, és az emberek valószínűleg nem voltak képesek a minimálisan szükségesnél többet tanulni.” (Bóid, 1988, 347.)

Következésképpen az exegetikai művek száma ellenére közülük csak néhányat használtak gyakran. Ezek az írásmagyarázatok tele vannak ókori legendás anyaggal, amely bizonyos tekintetben eltér a korai zsidó vagy rabbinikus irodalom hasonló témáitól. Következésképpen ezek az arab kommentárok a szamaritánusok korábbi szóbeli hagyományaiból (naql) *átörökített* írásmagyarázati tradícióknak megfelelően készültek (Weigelt, 2013, 219–221.).

Munajjā b. Šadaqa halákhikus értekezésében, a *Kitāb al-Hilāf*ban van egy utalás hat utasításra, amelyek Bóid szerint exegetikai szabályként (middā) értelmezhetők (Bóid, 1988, 623.). A szöveg a következőképpen hangzik: „Amikor az Ő (Isten) szándéka és célja homályos számunkra, akkor a deduktív érvelésen kívül a jogban használt következtetési módszereket is biztosította, mint például a *szöveg megfogalmazása* [naḥu naṭq] és a *természetes jelentés* [mafḥūm] és az *általános cél* [faḥwa], és *ami értelmes* [ma'qūl], valamint a *más esetekből való következtetés* [qijās] és *ami normális jelenség* [jāri 'l-'ādāt].” (Bóid, 1988, 95., 164.)

Valójában ezek a szabályok a Tóra-szöveg önálló olvasásának és megértésének természetes következményei. Nincs szükség különlegesen megszerkesztett szabályokra, bár ezek közül néhány megfelel a zsidó hermeneutikai szabályoknak. A muszlim *kālām* teológia (vallási diskurzus doktriner kérdésekről) átvételével a szamaritánus exegetikai munkák némelyike racionalista alapon közelített a szamaritánus Pentateuchus szövegéhez. Ezek a szerzők – Šadaqa b. Munajjā, apja, Munajjā b. Šadaqa, és Abū l-Ḥaszan aṣ-Šūrī (Weigelt, 2017, 231.) – a szentírás szövegét tudatosan megkomponált irodalmi műnek tekintették, ezért elsődleges exegetikai eszközeik a nyelvtan és a lexikográfia voltak. A szó szerinti értelmezés túlnyomó használata mellett analógiákat és átvitt értelmezéseket is alkalmaztak. Weigelt (2017, 218–230.) elemzésében a zsidó *pesattal* azonosítja módszerüket, bár véleményem szerint nem feleltethető meg teljességgel egymásnak a két elmélet.

Az arab korszakból származó szamaritánus műveket nevezhetjük szisztematikus írásmagyarázati alkotásoknak. Hermeneutikai koncepciójuk tükrözi a korabeli muszlim Korán-értelmezéseket, valamint a zsidó halákhikus és midrás stílusokat, de többé-kevésbé megőrzi az eredeti szamaritánus szándékot: hűségese a szamaritánus Pentateuchus egyszerű jelentéséhez.

5. KÖVETKEZTETÉS

A Tóra értelmezése a szamaritánus írástudók és papok feladata a közösségükben, amióta csak használják a Tórát. A nyelvi szegmentáció az évszázadok során természetes határokat húzott az értelmezési korszakok közé. Az első korszak magának a Tóra héber szövegének kialakulásához kapcsolódik, de már ekkor megjelentek görög értelmezések és az arámi fordítás is. A második korszak az arámi nyelvű kompozíciók ideje, amelyek főként midrás jellegű és allegorikus értelmezéseket használtak, kiegészítve az intertextualitás eszközével. A harmadik korszakban a nyelv arabra változott, és szisztematikusabb értelmezői munka folyt, amelyre nagy hatást gyakorolt az iszlám irodalmi és teológiai környezet. Az eltérő nyelvhasználat és teológiai környezet ellenére a szamaritánus írástudók és papok körében a leggyakrabban alkalmazott módszer mindig is a szamaritánus Pentateuchus szövegéből a legegyszerűbb jelentés feltárása volt.

IRODALOM

- Bóid, Ruairidh (1988): Use, Authority and Exegesis of Mikra in the Samaritan Tradition. In: Mulder, Jan (ed.): *Mikra. Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Christianity*. (CRINT II/1) Assen–Philadelphia: Van Gorcum–Fortress Press, 595–633. DOI: 10.1163/9789004275102_017
- Bonnard, Christophe (2015): *Asfār Asāṭīr, le "Livre des Légendes", une réécriture araméenne du Pentateuque samaritain: présentation, édition critique, traduction et commentaire philologique, commentaire comparatif*. PhD dissertation, Strasbourg: Université de Strasbourg. <https://theses.hal.science/tel-01570863>
- Crown, Alan D. (2001): *Samaritan Scribes and Manuscripts*. (TSAJ 80) Tübingen: Mohr Siebeck
- Gaster, Moses (1927): *Asatir. The Samaritan Book of the Secrets of Moses*. London: The Royal Asiatic Society. https://archive.org/details/MN40245ucmf_0
- Hensel, Benedikt (2016): *Juda und Samaria: Zum Verhältnis zweier nach-exilischer Jahwismen*. (FAT 110) Tübingen: Mohr Siebeck DOI: 10.1628/978-3-16-154906-9
- Holladay, Carl R. (1983): *Fragments from Hellenistic Jewish Authors*. Volume I: *Historians*. SBLTT 20. Chico: Scholar Press. <https://archive.org/details/fragmentsfromhel0001unse/mode/2up>
- Joosten, Jan (2019): Biblical Interpretation in the Samareitikon as Exemplified in Anonymous Readings in Leviticus Attested in M'. In: Langlois, Michael (ed.): *The Samaritan Pentateuch and the Dead Sea Scrolls*. (CBET 94) Leuven: Peeters, 313–325. DOI: 10.2307/j.ctv1q26v04.15
- Kartveit, Magnar (2009): *The Origin of the Samaritans*. (VTSup 128) Leiden: Brill

- Kohn, Samuel (1893): Die samaritanische Übersetzung nach der Ausgabe von Petermann und Vollers. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 47, 626–697. https://opendata.uni-halle.de/explore?bitstream_id=3dccc16eb-f52e-4b97-a2b2-7887d97071d5&handle=1981185920/113024&provider=iif-image
- Lowy, Simeon (1977): *The Principles of Samaritan Bible Exegesis*. (SPB 28) Leiden: Brill
- Magen, Yitzhak (2008): *Mount Gerizim Excavations. A Temple City*. (JSP 8) Jerusalem: Israel Antiquities Authority
- Pummer, Reinhard (2016): *The Samaritans. A Profile*. Grand Rapids–Cambridge: Eerdmans
- Schorch, Stefan (2016): Dissimulatory Reading and the Making of Biblical Texts. In: Person, Raymond E. – Rezetko, Robert (eds.): *Empirical Models Challenging Biblical Criticism*. (AIII 25) Atlanta: SBL, 109–127. DOI: 10.2307/j.ctt1g0b91x.7
- Schorch, Stefan (2019): Die prä-samaritanische Fortschreibungen. In: Bühner, Walter (ed.): *Schriftgelehrte Fortschreibungs- und Auslegungsprozesse. Textarbeit im Pentateuch, in Qumran, Ägypten und Mesopotamien*. (FAT 108) Tübingen: Mohr Siebeck, 113–132.
- Shehadeh, Haseeb (1993): Commentaries on the Torah. In: Crown, Alan D. – Pummer, Reinhard – Tal, Abraham (eds.): *A Companion to Samaritan Studies*. Tübingen: Mohr Siebeck, 59–61.
- Tal, Abraham (1988): The Samaritan Targum of the Pentateuch. In: Mulder, Jan (ed.): *Mikra. Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Christianity*. (CRINT II/1) Assen–Philadelphia: Van Gorcum–Fortress Press, 189–216. DOI: 10.1163/9789004275102_007. <https://archive.org/details/mikratexttransla0000unse/page/n971/mode/2up>
- Tal, Abraham (1993a): Hermeneutics. In: Crown, Alan D. – Pummer, Reinhard – Tal, Abraham (eds.): *A Companion to Samaritan Studies*. Tübingen: Mohr Siebeck, 118–120.
- Tal, Abraham (1993b): Marqe. In: Crown, Alan D. – Pummer, Reinhard – Tal, Abraham (eds.): *A Companion to Samaritan Studies*. Tübingen: Mohr Siebeck, 152–153.
- Tal, Abraham (2019): *Tibât Mârqe. The Ark of Marqe. Edition, Translation, Commentary*. (StSam 9) Berlin: De Gruyter. DOI: 10.1515/9783110436433
- Tov, Emanuel (1989): Proto-Samaritan Text and the Samaritan Pentateuch. In: Crown, Alan D. (ed.): *The Samaritans*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Siebeck), 397–407. <http://www.emanueltov.info/docs/varia/67.Proto-SamaritanTexts.2.pdf?v=1.0>
- Tov, Emanuel (2012): *Textual Criticism of the Hebrew Bible*. Minneapolis: Fortress Press
- Weigelt, Frank (2013): Die exegetische Literatur der Samaritaner. In: Voigt, Rainer (ed.): *Durch Dein Wort ward jegliches Ding! Through Thy Word All Things Were Made! 2. Mandäistische und samaritanistische Tagung / 2nd International Conference of Mandaic and Samaritan Studies Zum Gedenken an Rudolf Macuch (1919–1993)*. Wiesbaden: Harrassowitz, 343–390.
- Weigelt, Frank (2017): Samaritan Bible Exegesis and Its Relevance for Judeo-Arabic Studies. In: Hjälms, Miriam L. (ed.): *Senses of Scripture, Treasures of Tradition: The Bible in Arabic among Jews, Christian and Muslims*. Leiden: Brill, 198–239. DOI: 10.1163/9789004347403_010
- Zsengellér József (1998): The Canon of the Samaritans. In: van de Kooij, Arie – van der Toorn, Karel (eds.): *Canonization and Decanonization*. (NS 82) Leiden: Brill, 161–171. DOI: 10.1163/9789004379060_014
- Zsengellér József (2005): *Kutim or Samarites: A History of the Designation of the Samaritans*. In: Shehadeh, Haseeb – Tawa, Habib – Pummer, Reinhard (eds.): *Proceedings of the Fifth International Congress of the Société d'Études Samaritaines*. Paris: Cerf, 87–104. https://www.academia.edu/32878453/Kutim_or_Samarites_A_History_of_the_Designation_of_the_Samaritans_2005

A KORAI ZSIDÓSÁG HERMENEUTIKÁJÁNAK NÉHÁNY JELLEGZETESSÉGE

SOME CHARACTERISTICS OF THE HERMENEUTICS OF EARLY JUDAISM

Kustár Zoltán

egyetemi tanár, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen
kustar.zoltan@drhe.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Az Ószövetség magyarázata már a kánon lezáródása előtt megkezdődött, de igazi súlyát ezt követően, az i. sz. 2. századtól nyerte el. A rabbinikus írásmagyarázat (Talmud, midrások) egyszerre munkálkodott a szó szerinti értelem feltárásán és a Tórában nem szereplő új, a hagyományt igazoló szabályok kinyerésén. Bár főleg ez utóbbiban a szabad asszociáció egyre nagyobb teret nyert, a rabbik egyre bővülő szabálylistáikkal igyekeztek az írásmagyarázatnak keretet szabni. A középkori zsidóság körében – az iszlám, illetve a karaita mozgalom hatására – a szó szerinti, elsődleges értelem fokozatosan előtérbe került, amelyben a parallel igehelyek, valamint a szöveg nyelvi elemzése jutott meghatározó szerephez. Jelen tanulmány e történeti előzmények fényében értékeli az írástudók (i. sz. 2–5. század) és a masszoréták (i. sz. 7–10. század) hermeneutikáját, az előbbieket esetében a szöveghagyomány ingadozásának tudomásul vételét, az utóbbiak esetében a karaita hermeneutikai elvek megjelenítését emelve ki.

ABSTRACT

The interpretation of the Old Testament began before the closing of the canon, but gained its real weight afterwards, in the second century AD. The rabbinical exegesis (Talmud, Midrashes) worked to uncover the exploration of the literal meaning and to extract new rules not found in the Torah that justified the tradition. Although, especially in the latter, free association gained more and more importance, the rabbis sought to give a framework to the explanation of the scriptures by means of ever-expanding lists of rules. In medieval Judaism—under the influence of Islam and the Karaite movement—the literal, primary meaning gradually came to the fore, with the parallel passages and the linguistic analysis of the text playing a decisive role. In the light of these historical antecedents, this paper will evaluate the hermeneutics of the Scribes (second–fifth centuries AD) and the Masorets (seventh–tenth centuries AD), highlighting the recognition of the fluctuations of textual tradition in the former and the display of Karaite hermeneutical principles in the latter.

Kulcsszavak: rabbinizmus, zsidó írásmagyarázat, soferim, masszóra, masszoréták, Szaadja gáon, karaiták, hermeneutika

Keywords: rabbinism, Jewish exegesis, soferim, masora, Masorets, Saadya Gaon, Karaites, hermeneutics

BEVEZETŐ

Jelen írásomban a bibliai hermeneutika történetének két, alig vizsgált területeként a Talmud korabeli zsidó írástudók (i. sz. 2–5. sz.) és a későbbi masszoréták (i. sz. 7–10. sz.) írásmagyarázati elveinek néhány jellegzetességét szeretném felmutatni. Ehhez először röviden ismertetem a korai rabbinizmus írásmagyarázatának jellemzőit, majd bemutatom az írástudók munkásságát és hermeneutikájának néhány elemét. Ezt követően a babiloni zsidóság írásmagyarázati elveit foglalom össze, s ezekkel egybevetve mutatom be a masszoréták hermeneutikájának néhány vonását. Végezetül kitérek arra is, hogy magam miben látom a zsidó írásmagyarázat e két korai szakaszának maradandó értékeit.

1. A RABBINIKUS ÍRÁSMAGYARÁZAT JELLEMZŐI

A rabbinikus kor írásmagyarázatát a korabeli zsidóság néhány markáns tanítása alapvetően határozta meg. A szent iratok Isten szava, amelyeket a Szent Lélek diktált, s amelyek minőségileg mások, mint bármilyen más isteni akaratkinyilvánítás. A Tóra ugyanakkor felette áll a kánon minden más iratának, amelyek ahhoz érdemben már semmit sem tehetnek hozzá, de nem is bírálhatják azt felül: az élet minden kérdésére tehát a választ ebben a könyvben kell keresni. Ám a Tóra, kimeríthetetlen kincsestárként, tartalmaz is mindent, amire Izráelnek az idők során eligazításként szüksége lehet: „Forgasd, forgasd, hiszen minden benne van!” – hangzik az i. sz. 2. század rabbijainak biztatása (Ávót 5,25), ami nemcsak azt juttatja kifejezésre, hogy a szent iratok magyarázata szükséges, de azt is, hogy ez a tevékenység hasznos és egyben lehetséges is (Longenecker, 1999, 6–7., 18–19.; Stemberger, 2013, 194–217).

A korabeli zsidóság írásmagyarázati módszerei közül a rabbinikus exegézis alapvetően kettőt, a szöveg elsődleges értelmét feltáró módszert, a *pesaťot*, valamint az annak mélyebb, rejtett értelmét kutató módszert, a *derast* használta. A kézenfekvő, elsődleges értelem feltárására (*pesať*) ott volt szükség, ahol a szöveg nem volt elég világos, látszólag ellentmondott más ígehelynek, vagy tartalmában tűnt megbotránkoztatónak – e módszer számára az ismétlések, az ellentmondások és a látszólag fölösleges részletek is meghatározó jelentőséggel bírhattak (omniszignifikancia). Ezzel szemben a *deras* egy új, addig nem szabályozott kérdésre keresett normatív tanítást, abból kiindulva, hogy minden bibliai szövegnek egy mélyebb, többféle magyarázatot is rejtő értelmezési horizontja is létezik (poliszemantika). Ez utóbbi módszer lényegében arra szolgált, hogy a korabeli hagyományt utólag igazolják a Tórával és a további szent iratokkal, vagy másképp fogalmazva: a „szóbeli Tórát” az „írott Tóra” alapján verifikálták (Stemberger, 2013, 215–216.; Martini–Talabardon, 2012; Kustár, 2022, 63–64.).

Mivel a bibliai szakaszok értelmezésében a szabad asszociációknak mindkét módszer meglehetősen tág teret hagyott, a rabbinikus körök igyekeztek az önkényességnek legalább elvben határokat szabni. A hagyomány Hillélnek, az i. sz. 1. század egyik iskolateremtő tekintélyének tulajdonítja a rabbinikus írásmagyarázat klasszikus hét szabályát (middót). Ezek zömében megfelelnek az általános logika törvényszerűségeinek, így a hellén-római retorika és jogértelmezés szabályaival is egyezéseket mutatnak. E szabályok között kiemelt szerep jut az *analóg szavak, kifejezések, parallel versek keresésének*, valamint (legalábbis elviekben) a *kontextusnak* (Longenecker, 1999, 20–24.; Stemberger, 2013, 214.; Kustár, 2022, 67–69.).¹

2. AZ ÍRÁSTUDÓK HERMENEUTIKÁJA

Bár az 'írástudó' (szófé) fogalma már az ószövetségi korban is ismert, a szó a korai rabbinikus irodalomban azokat jelöli, akik a kanonikus bibliai szöveg egységesítésén és pontos hagyományozásán dolgoztak az i. sz. 2–5. században. Munkájuk időben egybeesik a Talmud kialakulásának korával, ami róluk kizárólag elismerően nyilatkozik (Kustár, 2010, 28–29.). Emiatt abból indulhatunk ki, hogy hermeneutikájuk alapvetően nem különbözött a korai rabbinizmus felfogásától.

Az írástudóknak köszönhetjük egyrészt a részben még eltérő szöveghagyományok egységesítését, azokat a szabályokat, amelyek a bibliai kéziratok készítésére vonatkoznak, a bibliai szöveg versekre, bekezdésekre és heti szakaszokra való felosztásának megjelenítését, valamint a könyvtekercsekben bizonyos listák és költemények eltérő tördelésének a szabályait. Nekik köszönhetjük a bibliai szövegben néhány olyan különleges jelzés alkalmazását is, amelyek, úgy tűnik, a szöveghagyomány ingadozására hívják fel a figyelmet. S bár írásban még nem jelölték, de ebben a korban már kialakult az az eljárás is, hogy a hibásnak tartott helyeken magát az írott szöveget nem javították ki (*ketív*), de a zsinagógai felolvasónak ehelyett a feltételezett helyes szóalakot (*qeré*) kellett felolvasnia (Kustár, 2010, 27–82.).

Mindezek mögött három fontos hermeneutikai alapelv sejlik föl, amelyet szeretnék kiemelni. Először is az írástudók eljárása a szent szövegek és a hagyomány ambivalens kapcsolatát dokumentálja. A Talmud szerint az írástudók a bibliai szöveg egységesítése során meglévő kéziratokból dolgoztak, így az általuk letisztázott szövegben csak olyan változat rögzülhetett, amelynek kéziratosa alapja volt. Ezzel magyarázható az az eljárásuk is, hogy (néhány kisebb beavat-

¹ A későbbi hagyomány Hillél szabályait tovább részletezi, és 13 middót listáz fel (Longenecker, 1999, 20–24.), majd még később egy harminckét szabályból álló jegyzék alakul ki, legkorábban az i. sz. 6–8. században (Strack, 1931, 93–98.; Longenecker, 1999, 20–24.).

kozást leszámítva) még a nyilvánvaló másolási hibák esetében sem nyúltak bele a szövegbe, hanem a szerintük helyes olvasatot csak szóban hagyományozták (Kustár, 2010). Az írott szöveg tekintélye itt megkérdőjelezhetetlennek tűnik a hagyománnyal szemben. Ám ennek ellentmond az a gyakorlat, hogy a szóbeli felolvasás során a zsinagógában ezeken a helyeken nem a leírt szöveg hangzott el, hanem az általuk helyesnek tartott, szóban hagyományozott olvasat (*qeré*) – a hagyomány itt felülírja a szöveg tekintélyét, vagy legalábbis párhuzamosan érvényesül vele.

Másodszor a *qerék* legrégebbi esetei eufemizmusok, azaz egy megbotránkoztatónak vagy illetlennek tekintett szó helyett egyszerűen egy másikat olvastak fel (Kustár, 2010, 295.). Ez azt jelenti, hogy bár a bibliai szöveget Isten szavának tekintették, megítélésük szerint a benne rejlő üzenet adott esetben más szavakkal is hitelesen visszaadható. Ez az alapelv korábban eltérő szövegváltozatok békés együttélését tette elfogadhatóvá, majd az írástudók korában a Tóra és az egyéb szent iratok fordításainak elkészítését is lehetővé tette.

A harmadik hermeneutikai alapelv, amelyet szeretnék kiemelni, abban nyilvánult meg, hogy az írástudók nem iktatták ki teljesen a hagyomány ingadozását. Néhány apró részlet esetében ugyanis nem döntöttek el, hogy mi lehet az eredeti vagy a helyes szöveg, hanem a bibliai kéziratokban annak két lehetséges változatát is megjelenítették: ezt a célt szolgálta a különleges jelzések és a szokatlan méretű vagy pozíciójú betűk egy jelentős hányada (Kustár, 2010, 63–82.). Ez az eljárás megfelel a Talmud és a midrások azon gyakorlatának, hogy a rabbik eltérő tanítását vagy egy bibliai szakasz eltérő magyarázatait bármilyen értékítélet nélkül egymás mellé helyezik. E mögött az a meggyőződés áll, hogy a Szentírás ihletett, Isten szava ugyan, ám a szöveg nem tévedhetetlen, eredeti formája pedig bizonyos pontokon nem állapítható meg biztosan. Ezt a jellegzetességet annak ellenére is szeretném itt kiemelni, hogy az érintett esetek száma viszonylag kicsi, s hogy a hagyomány a későbbiekben egyre inkább a Tóra (majd a többi szent irat) tökéletességét hangsúlyozta.

3. A KARAITA MOZGALOM ÉS SZAADJA GÁON HERMENEUTIKÁJA

A középkori zsidóságot az iszlám világ új kihívások elé állította. Egyrészt e kor a görög tudomány és filozófia reneszánszát hozta el, amivel az arabul (is) beszélő közel-keleti zsidóság közvetlen kapcsolatba került. Másrészt az iszlám megelőzte a zsidóságot saját nyelvtanának feltárásában, a magánhangzóírás kifejlesztésében, valamint egy olyan egyszerűsített kommentárforma kialakításában, amely nyelvészeti alapon, az általános logika szabályai szerint érvelve halad végig a szövegen, és annak elsődleges értelmét tárja fel (Rosenthal, 1969, 252–256.;

Cohen, 2002, 2011, 204–207.). E kihívásokra egyrészt a karaita mozgalom, másrészt Szaadja gáon talált feleletet.

A karaita mozgalom az i. sz. 9. század második felére kristályosodott ki Babilónia, majd részben Palesztina területén. Legfőbb jellemzői a szóbeli hagyománnyal szemben a szent iratok tanításának a középpontba állítása és a felfokozott messianizmus volt. Bár az irodalmi vita köztük és a zsidóság többségi, rabbinikus ága között végig hol éles, hol elmérgesedett volt, a két irányzat a 12. századig békésen együtt tudott élni (Polliack, 2002, 2011, 303.; Goodman, 2017, 304., 307–310.).

A mozgalom hermeneutikájának alapjait Dániel al-Qumisi, a mozgalom egyik atyja fektette le. Al-Qumisi a maga igemagyarázatait héber nyelven írta, versről versre követve a bibliai szöveget. Módszere „nyelvészeti-kontextuális megközelítésnek” nevezhető: a szöveghez grammatikai megjegyzéseket fűz, részletesen elemzi a szavak és frázisok szemantikáját, a versek mondanivalóját pedig mindig azok kontextusában vizsgálja, tekintettel a nagy tartalmi egységek határaitra, struktúrájára és koherenciájára is. Lényeges változás, hogy Al-Qumisi a bibliai szöveg elsődleges értelmét állítja magyarázatának a középpontjába, s ezzel összefüggésben megjelennek nála a történeti érdeklődés első jelei is; ez utóbbi jellegzetességet a jeruzsálemi karaita akadémia vezető személyiségei (például Jefet ben Éli) fejlesztik majd tovább. A karaiták ezzel egy új kommentárformát honosítottak meg, amely a középkorban, hispániai szerzők közvetítésével, a keresztyén Európa zsidó közösségeiben is elterjedt, és például Rasin túl a keresztyén írásmagyarázatra is nagy hatással volt (Polliack, 2002, 2011; Goldstein, 2011; Viesel, 2017).

E hermeneutika fontos előfeltétele, de egyben szerencsés mellékhatása is a héber nyelvészet kialakulása, amely – az arab minta mellett – jelentős mértékben épített a masszoréták tevékenységére, és a 10. századig karaita háttére ellenére sem szakadt el a rabbinikus főágtól. Bár a karaiták a messianisztikus váradalmak miatt a *deras* módszeréről sem mondhattak le teljesen, a szöveg elsődleges értelmét gondosan megkülönböztették az „alkalmazott” értelmezéstől, az előbbire a *ta'wil*, a másokra a *tavsír* (arabból kölcsönzött) szakkifejezést honosítva meg. Végül pedig érdemes kiemelni, hogy a karaiták az írásmagyarázatban mindenféle tekintélyt elutasítottak, s hogy követőiktől olyan exegetikai munkát követeltek, amely önálló elemzésen és mérlegelésen alapul, követhetően és logikusan érvel, valamint vállalja az önálló döntések kockázatát. Meggyőződésük szerint az írásmagyarázatban nem a hibás döntés a bűn, hanem a hagyományos nézetek kritikátlan átvétele (Polliack, 2002, 2011, 308–314.).

A korabeli rabbinizmus meghatározó alakja szintén a korai iszlám világ szülötte volt: a Babilonban működő Rabbi Szaadja ben Joszef (i. sz. 880–942), a szúrai iskola vezetője, azaz *gáónja*, aki a héber nyelvészet, liturgika és vallásfilozófia mellett a bibliamagyarázat terén is maradandót alkotott. Az utóbbi részben az

arab nyelvű bibliafordításai, egyik fő műve, a *Hiedelmek és vélemények könyve* (i. sz. 933), valamint bibliai kommentárjai voltak; ez utóbbiakban több helyen (Genezis, Jób) explicit is megfogalmazta a hermeneutika elveit (Harris, 2009, 141–142.; Yarchin, 2004, 150–167.; Viezel, 2017, 58.).

Szaadja gáon került minden allegorizálást, ahogy a tipológiát és a szimbolizmust is; véleménye szerint az írásmagyarázatnak mindenekelőtt a bibliai szövegek elsődleges és kézenfekvő jelentését kell feltárnia és hasznosítania. A szöveg rejtett (metaforikus) értelme ezzel szemben csak akkor elfogadható, ha az elsődleges értelem irracionális (mert ellentmond a józan észnek vagy más bibliai szakaszoknak), vagy ellentétes a bevett hagyománnyal. Ezt az alapelvet Szaadja kétségtelenül a karaitáktól vette át, hogy a hagyományos rabbinizmus védelmezőjeként kifogja vitorlájukból a szelet; azzal pedig, hogy a *deras* módszerét azokra az igehelyekre is alkalmazta, amelyeket a karaiták messianisztikusan értelmeztek, a saját fegyverüket fordította ellenük (Rosenthal, 1969, 256–258.; Yarchin, 2004, 150–151.; Harris, 2009, 142.).

Szaadja ugyanakkor az iszlám racionalizmus kihívásának is igyekezett megfelelni. Ehhez világosan definiálnia kellett, hogyan kell elvégezni a szöveg értelmének megállapítását, illetve hogy mik azok az okok és esetek, amikor elkerülhetetlen, hogy a magyarázó a szöveg elsődleges jelentésétől eltérjen. Szaadja szerint a zsidó vallásnak valójában három alapja van: a szent iratok, valamint az emberi értelem, amely megelőzi, és a hagyomány, amely időben követi azokat; bármi, amit magában a Bibliában nem találunk meg, ez utóbbi kettőben fellelhető. Az írásmagyarázat fő szabályaiként ennek megfelelően az alábbi hármas kritériumrendszert állította fel: a szöveg értelmét a héber szöveg nyelvi, elsődleges értelme alapján, az emberi értelem szabályai, s végül (a Törvény esetében) a rabbinikus hagyomány alapján kell megállapítani. S végül Szaadja – részben karaita, részben iszlám hatásra – valamennyi kanonikus könyv egységét vallotta, és ennek az egységnek a felmutatására, a közöttük lévő kereszthivatkozások, párhuzamok és kapcsolódási pontok feltárására kommentárjaiban, de arab bibliafordításaiban is nagy hangsúlyt fektetett (Yarchin, 2004, 149–163.).

A babiloni diaszpóra hanyatlásával a zsidóság szellemi központja részben Palesztinába, részben pedig majd Hispániába helyeződött át, ahol Izrael továbbra is az iszlám és az arab tudományeszmé közepette kellett, hogy meghatározza a szent irataihoz és a hagyományaihoz fűződő viszonyát. Ebben a 10. századdal kezdődő időszakban az írásmagyarázat a karaiták és a Szaadja által kijelölt úton fejlődött tovább. A *pesať* és *deras* közötti különbséget egyre erősebben tudatosítva a rabbik a szövegek elsődleges értelmére helyezték a hangsúlyt, amelynek feltárásához immár a héber mondattan és lexikográfia eredményeit is felhasználhatták, de a történeti kontextust is egyre gyakrabban és mélyebben vonták be a szöveg magyarázatába (Rosenthal, 1969, 258–259.; Harris, 2009, 143–144.).

4. A MASSZORÉTÁK HERMENEUTIKÁJA

A masszoréták kora egybeesik a karaita mozgalom felvirágzásával, illetve Szaadja gáon munkásságával, nyelvészeti jellegű adatgyűjtéseiket pedig a karaita nyelvészet nyilvánvalóan használta. Vitatott kérdés, hogy a masszoréták közül kik voltak karaiták, de úgy tűnik, hogy a tibériási iskola vezetőinek, a Ben Aser családnak legalábbis az utolsó két tagja, Mózes és Áron karaiták voltak (Kustár, 2010, 92–93.). Ez azt jelenti, hogy éppen a standard bibliai héber szöveg, az ún. *textus receptus* megalkotása, amely a Ben Aser család ez utóbbi két tagjához köthető, nyilvánvalóan a karaita mozgalom keretében született meg. Jogosan feltételezhetjük tehát, hogy a masszoréták hermeneutikai jellegű megfontolásait alapvetően a karaita tanok, illetve az abból a rabbinikus főágba is átemelt elemek határozták meg.

A masszoréták tevékenysége részben a bibliai szöveg immár minden részletre kiterjedő rögzítésében, részben pedig a pontos másolást és felolvasást segítő megjegyzésrendszer kidolgozásában állt. Így a masszoréták rögzítették írásban a bibliai szöveg magánhangzóit, szóhangsúlyát, az értelmi egységek határait és hierarchiáját, a felolvasás dallamára (kantilláció) vonatkozó főbb utasításokat, a szöveg mellett, megjegyzések formájában, a *ketív-qéré* szövegjavítások rendszerét, valamint azokat a szóstatistikákat, amelyek elsődleges célja a kisebbségi olvasatok védelme volt a többségi formára történő (önkéntelen vagy tudatos) javításokkal szemben. Mindezeket túl a masszoréták ígehelylistákat állítottak össze az egyes szóstatistikákhoz, valamint különböző egyéb listákat nyelvtani vagy ortográfiai szempontból összerendezhető szavakból és kifejezésekből, vagy például a babiloni és a palesztinai masszoréták által preferált eltérő szöveghagyományról (Kustár, 2010). E hatalmas munka együttes megnevezése a masszóra. Mi jellemző ennek a hermeneutikájára?

Először is a Talmud azt mutatja, hogy a korabeli rabbik a még magánhangzók nélkül írt héber szöveg több lehetséges olvasatát is bevonták a szöveg magyarázatába. A magánhangzók írásos rögzítésével (punktáció) a masszoréták azonban minden esetben az egyik lehetséges olvasat mellett döntöttek, s ezzel jelentősen leszűkítették az értelmezések körét. Az *akcentusok* elsődleges szerepe, hogy a felolvasó számára kijelöljék a szöveg értelmi egységeinek határait, s így azok sok esetben konkrét, korabeli exegetikai döntéseket jelenítettek meg (Longenecker, 1999, 22.; Kustár, 2010, 193.). E két sajátosság mögött az egyértelmű elsődleges, kézenfekvő értelem iránti igényt ismerhetjük fel.

Másodsorban a masszoréták az írástudóktól átvették és gazdagon kifejtették, immár a bibliai kéziratokban, közvetlenül a bibliai szöveg mellett a *ketív-qéré* szövegjavítások rendszerét, ezzel pedig az írott szöveg és a szóbeli hagyomány kettőssége, az írástudóktól átvett örökségként, náluk is jelentkezik.

A masszoréta *szóstatistikák* elsődleges feladata az, hogy a párhuzamos helyek önkéntelen harmonizálását megakadályozzák – ám ezek a statistikák

egyben fel is hívják ezekre a párhuzamos helyekre a figyelmet. Ez megfelel a rabbinikus írásmagyarázat egyik fő szabályának, ami a karaiták és Szaadja gáon hermeneutikájában is meghatározó szerepet kapott: a bibliai paralelek/analógiák alkalmazásának. Másrészt a szóstatistikák tudatosítják a lehetséges (mert máshol elő is forduló) nyelvtani formákkal szemben az adott helyen szereplő, egyedi formát is, ami ismét csak az elsődleges nyelvtani értelem megállapításában segít.

S végül, a margószéli megjegyzések közül néhány olyan tekintélyeket nevez meg, akik alátámasztják az adott masszoréta iskola pontációját, míg a megjegyzések egy másik csoportja éppen ellenkezőleg: a saját, helyesnek tartott írásmóddal szemben tünteti fel más masszoréta iskolák vagy neves mintakódexek eltérő olvasatait. A masszoréták ugyanakkor egész listát állítottak össze abból a 249 esetből, ahol a babiloni és a tibériási masszoréta iskola eltérően írja a bibliai szöveget (Kustár, 2010). Itt ismét a hagyomány (apró részletekben tetten érhető) tökéletlenségének és lezáratlanságának tudatát ismerhetjük fel.

Az idézett példák háttérében hermeneutikai elvként világosan kirajzolódnak a korabeli karaita és gáonida hermeneutika alapszabályai: a szöveg értelmét annak kézenfekvő, elsődleges jelentése hordozza, amit a nyelvtani formák alapos megfigyelésével és a párhuzamos igehelyek egybevetésével szükséges feltárni. S bár a bibliai szöveg szinte már minden részletében rögzítettnek tekinthető, még mindig megmaradt a nyitottság e téren annak beismerésére, hogy a szöveg helyes olvasása, s így a pontos értelme sem tekinthető letisztázottnak a legutolsó apró részletig.

5. AZ ÍRÁSTUDÓK ÉS A MASSZORÉTÁK HERMENEUTIKÁJÁNAK MARADANDÓ ÉRTÉKEI

A fentiekben röviden áttekintettük az ókori és kora középkori zsidóság írásmagyarázatának történetét, ezen belül külön kitértünk az írástudók és a masszoréták hermeneutikájára. Mi lehet mindebből a maradandó örökség számunkra a 21. században? Vállalva a szubjektivitás kockázatát, jómagam az alábbi pontokban szeretném ezt összefoglalni:

- 1) A Szentírás minden korra érvényes kijelentést hordoz, amelynek a feltárása az írásmagyarázat eszközkészletét igényli.
- 2) A szent szövegek elsődleges, szándékolt értelmének feltárása az emberi intellektus útján, logikailag ellenőrizhető és követhető módon, rögzített szabályok keretei között kell hogy megtörténjen.
- 3) Az írásmagyarázat elengedhetetlen része az alapos nyelvi elemzés, valamint a parallel igehelyek egybevetése, az önmagát magyarázó Szentírás hermeneutikai elve alapján.

- 4) A Szentírásnak és az azt olvasó közösség hagyományának kapcsolata az írásmagyarázók valamennyi nemzedéke számára kritikus önreflexió keretében tisztázandó feladat.
- 5) Nem szabad feladnunk a zsidó hagyománynak azt a meggyőződését, hogy a bibliai szövegben és értelmezésében mindig marad valami töredékesség, lezáratlanság, egyenértékűség, valami „tükör általi homály” (vö. 1Kor 13,12).

Az utolsó két megállapítást különösen is fontosnak látom. Ezek ugyanis nemcsak alázatra intenek bennünket saját tudományos eredményeink terén, hanem nyitottá tehetnek mások eredményeinek elfogadására, de legalábbis érdemi megvitatására is. Márpedig ez elengedhetetlen nemcsak a tudományos teológiai diskurzushoz, de a vallásközi és a felekezeti párbeszédhez is, amelynek fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni.

IRODALOM

- Cohen, Mark R. (2002, 2011): *Medieval Jewry in the World of Islam*. In: Goodman, Martin et al. (eds.): *The Oxford Handbook of Jewish Studies*. Oxford: Oxford University Press, 193–218.
- Goldstein, Miriam (2011): *Karaite Exegesis in Medieval Jerusalem: the Judeo-Arabic Pentateuch Commentary of Yūsuf ibn Nūh and Abū al-Faraj Hārūn (Texts and Studies in Medieval and Early Modern Judaism 26)*. Tübingen: Mohr Siebeck
- Goodman, Martin (2017): *A History of Judaism*. London: Allen Lane–Penguin Books
- Harris, Robert A. (2009): *Medieval Jewish Biblical Exegesis*. In: Hauser, Alan J. – Watson, Duane F. (eds.): *A History of Biblical Interpretation. Volume 2: The Medieval through the Reformation Periods*. Grand Rapids–Cambridge: Eerdmans, 141–171.
- Kustár Zoltán (2010): *A héber Ószövetség szövege. A masszoréta szövegagyományozás és annak megjelenítése a Biblia Hebraicában*. Budapest: Kálvin János Kiadó
- Kustár Zoltán (2022): *A rabbinikus írásmagyarázat elvei és gyakorlata*. In: Koltai Kornélia – Zsengellér József (szerk.): *Hadd dicsérem a kegyes férfit! Tanulmánykötet Schweitzer József születésének centenáriumán a „Schweitzer-lectures” Magyar Hebraisztikai Konferenciák 2018–2022 közötti előadásaiból (Studia Hebraica Hungarica 8)*. Budapest: Magyar Hebraisztikai Társaság–L’Harmattan Kiadó, 61–78.
- Longenecker, Richard N. (1999): *Biblical Exegesis in the Apostolic Period*. 2. edition, Grand Rapids–Cambridge: Eerdmans
- Martini, Annett – Talabardon, Susanne (2012): *Bibelauslegung, jüdische*. In: *WiBiLex. Das wissenschaftliche Bibellexikon im Internet*. <https://www.bibelwissenschaft.de/ressourcen/wibilex/altestament/bibelauslegung-juedisches>
- Polliack, Meira (2002, 2011): *Medieval Karaism*. In: Goodman, Martin et al. (eds.): *The Oxford Handbook of Jewish Studies*. Oxford: Oxford University Press, 295–326.
- Rosenthal, Erwin I. J. (1969): *The Study of the Bible in Medieval Judaism*. In: Lampe, Geoffrey William Hugo (ed.): *The Cambridge History of the Bible. Vol. 2: The West from the Fathers to the Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press, 252–279.
- Stemberger, Günter (2013): *From Inner-Biblical Interpretation to Rabbinic Exegesis*. In: Paget, James Carleton – Schaper, Joachim (eds.): *The New Cambridge History of the Bible. Volume 1:*

- The Bible from the Beginnings to 600*. Cambridge: Cambridge University Press, 190–217. DOI: 10.1017/CBO9781139033671.013
- Strack, Herman L. (1931): *Introduction to the Talmud and Midrash*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America
- Viezel, Eran (2017): The Rise and Fall of Jewish Philological Exegesis on the Bible in the Middle Ages: Causes and Effects. *The Review of Rabbinic Judaism*, 20, 1, 48–88.
- Yarchin, William (2004): *History of Biblical Interpretation. A Reader*. Peabody: Hendrickson Publishers

A TALMUDI HERMENEUTIKA KÉRDÉSKÖRE

THE QUESTION OF TALMUDIC HERMENEUTICS

Szécsi József

PhD, címzetes egyetemi docens, Országos Rabbiképző Zsidó Egyetem, Budapest
szecsij@or-zse.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A hermeneutika feladatköre a Talmud világában az, hogy meghatározza és rendszerezze a Biblia jogi és történelmi kérdésköreit, hogy azokat megfelelő módon tudja elemezni. A háláchának, a zsidóság törvény- és szabálygyűjteményeinek korpusza nem csupán a Tóra anyagára vonatkozik, hanem a Tóra sebál Pére, a Szóbeli törvényekre is, melyek a Tóra seBiktávból, az Írott törvényből származnak, és azok által lettek definiálva. Ezen szabályzatrendszer a következő kérdésköröket öleli fel: 1) nyelvtan és exegézis; 2) egyes szavaknak, betűknek, nem igazán lényeges szavaknak, elő- és utótagoknak az interpretációja; 3) bizonyos betűknek a magyarázata, melyek egyes szavakban meg vannak jelölve; 4) egy szón belül a betűk értelmezése számértékük szerint (gematria); 5) egy szó értelmezése két vagy több szóra bontva (notarikon); 6) egy szó magyarázata, annak mássalhangzós alakjának vagy vokalizációjának kiejtése szerint; 7) egy szó magyarázata betűinek transzponálásával egy másik hangalakba, vagy a szó magánhangzóinak megváltoztatása; 8) a háláchá logikai kikövetkeztetése a Biblia adott szövegéből vagy egy másik törvényből.

ABSTRACT

The role of hermeneutics in the world of the Talmud is to define and systematize the legal and historical issues of the Bible so that it can be properly analysed. The corpus of thanksgiving, the collections of laws and rules of Judaism apply not only to the material of the Torah but also to the Torah Shebaal Peh, the Oral Laws, which are derived from and defined by the Torah Shebichtav, the Written Law. This system of rules covers the following subjects: 1) grammar and exegesis; 2) the interpretation of certain words, letters, irrelevant words, prefixes, and suffixes; 3) the explanation of certain letters that are marked in some words; 4) the interpretation of letters within a word according to their numerical values (gematria); 5) the interpretation of a word divided into two or more words (notarikon); 6) the explanation of a word according to the pronunciation of its consonant form or vocalization; 7) the explanation of a word by transposing its letters into another phonetic form or changing the vowels of the word; 8) and the logical inference of thanksgiving from a particular text of the Bible or from another law.

Kulcsszavak: Talmud, Rabbi Jismáél, Rabbi Eliézer ben Hirkánus, judaizmus, tannaiták, gematria, midrás

Keywords: Talmud, Rabbi Yishmael, Rabbi Eliezer ben Hyrkanus, Judaism, tannaits, gematria, Midrash

A hermeneutika feladatköre a Talmud világában az, hogy meghatározza és rendszerezze a Biblia jogi és történelmi kérdésköreit, hogy azokat megfelelő módon tudja elemezni. A háláchának, a zsidóság törvény- és szabálygyűjteményeinek korpusza nem csupán a Tóra anyagára vonatkozik, hanem a Tóra seBál Pére, a Szóbeli törvényekre is, amelyek a Tóra seBiktávból, az Írott törvényből származnak, és azok által lettek meghatározva. Ezen szabályzatrendszer a következő kérdésköröket öleli fel:

- 1) nyelvtan és exegézis;
- 2) egyes szavak, betűk, nem igazán lényeges szavak, elő- és utótagok interpretációja;
- 3) bizonyos betűk magyarázata, melyek egyes szavakban meg vannak jelölve;
- 4) egy szón belül a betűk értelmezése számértékük szerint (gematria¹);
- 5) egy szó értelmezése két vagy több szóra bontva (notarikon²);
- 6) egy szó magyarázata, annak mássalhangzós alakjának vagy vokalizációjának kiejtése szerint;
- 7) egy szó magyarázata betűinek transzponálásával egy másik hangalakba, vagy a szó magánhangzóinak megváltoztatása;
- 8) a háláchá logikai kikövetkeztetése a Biblia adott szövegéből vagy egy másik törvényből.

Ezen hermeneutikai szabályokról kezdettől fogva készítettek összefoglalókat. Az ún. tannáita hagyomány³ három ilyen gyűjteményt tart autentikusnak:

1. Hillél hét szabályát (a báráitá⁴ Szifrá elején; Ávót de-Rabbi Nátán 37);
2. Rabbi Jismáél 13 szabályát (a báráitá Szifrá elején; ez a gyűjtemény volta-képpen a Hillél-féle összeállítás kiegészítése);
3. Rabbi Eliézer ben Hirkánus 32 szabályát, és Rabbi Joszé Hágelili tannáitáét⁵.

¹ Gematria: A szent szövegek írásának betűi meghatározottak, ahol minden apró részletnek jelentősége van. Minden betűnek van számértéke is, hagyományosan ezekkel jelölik az évszámokat, oldalszámokat, és ezen alapul a gematria, ami az azonos számértékű szavak között nemcsak kapcsolatot, de titkos jelentéstöbbletet, misztikus erőket feltételez.

² A notarikon kabbalisztikus módszer egy szó származtatására, amelynek minden kezdőbetűjét vagy záróbetűjét használja a szó rejtett értelmének meghatározására. Egy másik változat az első és az utolsó betűt vagy a szó két középső betűjét használja egy másik szó létrehozásához. A 'notarikon' szót a görög nyelvből kölcsönözték, és a latin 'notarius' szóból származtatták, jelentése 'rövidíró'.

³ A tannáiták vagy tannák ókori zsidó írásmagyarázók voltak, a Talmud bölcsei, akik a második Szentély korában vagy az után 100–150 évvel éltek. A tannáiták korszaka igazságos Simon korszakától kezdődik – Kr. e. 4. század vége –, és Rabbi Jehuda haNászi tanítványainak a koráig tart – a Kr. u. 3. század kezdetéig. Más források szerint a tannáiták korszaka a mai időszámítás utáni 10 és 220 év közt, tehát összesen 210 évig tartott, és hat generációt tett ki. A későbbi zsidó hittudósokat amóráknak hívták.

⁴ A baraita egy zsidó szóbeli hagyomány ernyőfogalma, amelyet nem építettek be a Misnába.

⁵ Galilei José, Rabbi Joszé Hágelili zsidó bölcs, Kr. u. 1–2. század.

Ezen utóbbi szabályokat egy önálló báráitá tartalmazza, amely csak későbbi összeállításokban került összeírásra. Ággádikus interpretációnak szánták őket, de sok közülük érvényes a háláchára is. Ezek adott esetben azonosak Hillél és Jismáél szabályaival.

Tudatában kell lennünk annak, hogy sem Hillél, sem Jismáél, sem Eliézer ben Joszé Hágelili nem akartak egy teljes lexikális felsorolást adni a korokban érvényes szabályokról, sok olyan szabályt is kihagytak felsorolásukból, melyeket akkoriban használtak. Bizonyos törvényszerűségek, szabályok mentén dolgoztak, illetve állították össze munkáikat, melyek számukra amolyan „közepontot”, mértéket jelentettek. Egyéb más szabályokat is hasonló módon értékelték (Szifré, Numeri 2).

TALMUDI HERMENEUTIKAI IDŐSZAK

A Talmudban és a Midrásban⁶ meglévő, nem rendszerezett hermeneutikai szabályt Malbim⁷ az *Ájjelet há-Sáchár* című művében gyűjtötte össze a Szifráról⁸ írt magyarázatának bevezetőjében. A szabályok számát önkényesen 613-ban határozták meg, megfelelően az ismert 613 tórai parancsoltnak. A szabályok régiségét csak az azokat idéző hagyományozók dátumai adják meg, így nem állapítható meg biztonsággal, hogy mennyivel régebbiek azoknál, akik ezt ismertetik.

⁶ Midrás (héber szó, a 'deras' gyökből, a. m. 'tanulmányozás', 'nyomozás'), A zsidó bibliaexegetika eredeti, ókori formája, s az ezt felölelő rendkívül kiterjedt midrás-irodalom elnevezése. A midrásnak két típusa van: a Midrás Haggáda a prédikáció vonatkozásait a bibliai szövegből vezeti le; a Midrás Háláchá törvényeket vezet le belőle. Amikor az emberek a midrás szót használják, általában a prédikációra gondolnak. A rabbik azt hitték, hogy a Tórában minden szó Istentől származik, ezért egyetlen szót sem tekintettek feleslegesnek. Amikor egy feleslegesnek tűnő szóra vagy kifejezésre bukkantak, megpróbálták megérteni, milyen új gondolatot vagy árnyalatot akar a Biblia közvetíteni a használatával. A midrás azon igen régi hiten alapszik, hogy nincs felesleges szó, s annak magyarázatáról a szóbeli hagyomány gondoskodott, mely egyenesen Mózes koráig megy vissza.

⁷ Meir Leibush ben Yehiel Michel Wisser (1809–1879), ismertebb nevén a Malbim, rabbi, a héber nyelvtan mestere és bibliamagyarázó. A Malbim név innen származik, nevének héber kezdőbetűiből. Ezt a betűszót használta vezetéknevként minden megjelent munkájában, és ezzel vált ismertté a közhasználatban.

⁸ A Szifrá a Leviticus könyvéhez írt haláchikus midrás. A Talmud gyakran idézi, és a Misna után a legtöbbet elemzi a szövegét. A Leviticushoz hasonlóan a Szifrát is gyakran *Torát Kohánimnak* (papi Tóranak), illetve két alkalommal *Szifrá debbei Ravnak* (Rav iskolája könyvének) is nevezi. Lekah Tob szerint ez utóbbi cím eredetileg a Leviticusra vonatkozott, ami az elemi iskolában tanult első könyv volt, és csak később alkalmazták a midrásra is. Am ennek a magyarázatnak ellentmondanak a hasonló szóhasználatot alkalmazó elnevezések, mint a *Szifré debei Rav* (ami a Numerihez és Deuteronomiumhoz írt midrásnak, a *Szifrének* a másik elnevezése), vagy a tágabb értelemben használt „ketubot debei Rav” vagy a „teki'ata debei Rav” megnevezések.

Az valószínű, sőt bizonyos, hogy Hillélnek 7 és Jismáélnak 13 szabálya korábbi, mint magának Hillélnek a kora, aki mindezeket elsőként hagyta ránk. Nem Hillél alkotta meg ezeket, csupán összegyűjtötte mint korának aktuális szabályait, és esetenként ezeket meg is erősítette.

A Talmud nem ad magyarázatot a middot⁹ eredetéről, a geonimok¹⁰ színaitáknak gondolták őket.¹¹ Voltaképpen nem valószínű, hogy ezt szó szerint véve Mózes korából a Sínai-félszigetről kellene eredeztetni, inkább csak „nagyon régi” a jelentése.

Valószínűnek látszik, hogy az irányadó szempontokat Hillél tanítói határozták meg szabályként, jóllehet nem mindenki ismerte el ezeket azonnal érvényesnek és kötelező érvényűnek. A különböző iskolák különféle módon értelmezték, módosították, korlátozták vagy bővítették ezeket. Elsődlegesen Ákivá és Jismáél, illetve tudós kollégáik járultak hozzá ezen szabályok kidolgozásához. Ákivá különösen a nyelvtani és egzegetikai szabályoknak szentelte figyelmét, míg Jismáél a logikai megfontolásokat dolgozta ki. Az egyik iskola által lefektetett szabályokat egy másik gyakran elutasította, mert mások voltak az alapelveik. Ákivá szerint a Tóra isteni nyelvét az különbözteti meg az emberi beszédétől, hogy az isteni szóban egyetlen szó vagy hang sem felesleges.

RABBI ÁKIVÁ SZABÁLYAI

Ezzel szemben Jismáél azt vallotta, hogy „A Tóra az emberek nyelvén beszél” (Szifré 112). A Biblia alkalmazhatott fölösleges szavakat és hangokat is, és nem helyes kikényszerített értékeket rendelni hozzájuk azért, hogy azokból új szabályokat lehessen levezetni. Ugyanezen állítás érvényes egy teljes szakasz megis-

⁹ Middot (mértékek vagy normák) a zsidó hermeneutikában vagy a bibliaértelmezésben olyan módszerek vagy elvek, amelyeket a bibliai szavak vagy szakaszok jelentésének kifejtésére használtak, hogy megfeleljenek az új helyzetek szükségleteinek. Bár a szabályok vagy normák valószínűleg a korai hellenisztikus judaizmusban alakultak ki, az első ismert középpontot Hillél rabbi állította össze a Kr. e. 1. században. A Hillél által összeállított 7 normát követve Izmael ben Elizeus rabbi (Kr. u. 100 körül) 13 szabálya és a galileai Eliézer ben Joszé Hágelili rabbi 32 szabálya (Kr. u. 150 körül) következett. Ezek a szabályok több mint ezer évig normatívák maradtak a judaizmusban.

¹⁰ Geonim (büszkék, ragyogók) vagy magyarosan a gáonok kora. A gáoni korszak egy kora középkori héber történelmi–irodalomtörténeti korszak, amely a saboreusok utáni, körülbelül a 7. és 11. század közötti időszak. A gáonok a korabeli babilóniai diaszpóra két legnagyobb iskolájának, a Szúrai és a Pumbeditai akadémiának voltak a vezetői. Saboreusoknak (szevorioim, magyarul körülbelül ’érvelők’) nevezték az amóráknak nevezett nagy Talmud-magyarázókat követő kora középkori babilóniai zsidó hittudósokat, akik a Talmud-szöveg végső simítását végezték. A saboreusok kora körülbelül a Kr. u. 500 és 650 közötti időt jelöli.

¹¹ *A Szináj-hegyi Tóra-adás tanítói.*

méltására is. Jismáélnak az volt a véleménye, hogy „a Tóra időnként megismétli a Törvénynek egy egész szakaszát azért, hogy új alkalmazást adjon neki. Ezért nem szükséges minden ismétlésből új következtetéseket levonni. Így például a Numeri 5,5-8 verset a Tóra megismétli a Leviticus 5,20-26-ban azért, hogy megtanítsa azt az új döntést, mely szerint bizonyos esetekben a bűnök megtérítését közvetlenül a papoknak kell megfizetni.” Ákivá viszont ezzel szemben azt állította, hogy „[m]indent, amit egy szakaszban ismételtetnek, azt értelmezni kell, és új következtetéseket kell levonni belőle”. Ezen nézet szerint a Numeri 5,5-8 versnek új értelmét kell keresni a Törvény szavának ismétlésekor. Ákivá szerint a Szentírásban egy különféleképpen olvasható szó hagyományos hangoztatása megalapozott. Ezt a szabályt Ákivá előtt Rabbi Júdá ben Roez nevű tánná fogalmazta meg, akit egyedül ebben a kérdéskörben említenek meg (Szánhedrin 4a).

Jismáél viszont Ákivával szemben azt az elvet követi, hogy csak a mássalhangzós szövegre vonatkozó hagyomány a mérvadó, és a szabályokat csak ebből a szövegből lehet levezetni. Erre egyetlen példa az irányadó, mely bemutatja a két iskola közti különbözőséget. A Leviticus 21,11 szövege megtiltja, hogy a pap beszennyezze magát a holttest megérintésével. Itt a héber 'náfsot' szó hibásan került leírásra. Miután a hagyományos olvasat többes számot, tehát 'náfsot'-ot jelöl, Ákivá arra a következtetésre jutott, hogy egy minimális vér az, ami beszennyezi a papot egy holttesttel való érintkezés alkalmával, amivel tisztátalanná lehet tenni. Szintén beszennyezi az, ha két holttest vérből származik. Jismáél szerint azonban ez a minimális mennyiség csak akkor szennyezi be a papot, ha az egyetlen holttestből fakad, mert a szót a mássalhangzós szöveg szerint egyes számban kell olvasni: 'náfsát' (Szánhedrin 4a, b; Chulin 72a és Toszáfót).

Rabbi Ákivá szerint a törvények két jogi szakasznak az egymás mellé állításából vezethetők le, mivel „minden szakaszt, amely a másikhöz közel áll, azt a szomszédjára való hivatkozással kell magyarázni és értelmezni” (Szifré Numeri 131). Jismáél szerint viszont éppen ezzel ellentétben, az egyes szakaszok helyzetéből semmire sem lehet következtetni, mert egyáltalán nem biztos az, hogy minden egyes szövegrész a maga helyén áll. Sok olyan szövegbekezdés, amely szigorúan véve egy könyvnek az elejét alkotja, és ebben a helyzetben kellene állnia, átkerült a szöveg közepére. Jismáél egy olyan szakaszt magyaráz, ahová az ténylegesen nem tartozik megfelelő módon, azzal, hogy kijelenti: „Nincs első vagy utolsó a Szentírásban!” Eliézer ben Joszé Hágelili ezt a szabályt kibővítette a baraitában¹², és két részre osztotta (31. és 32. sz.). A Jismáél- és az Ákivá-féle iskolák közti ellentét idővel fokozatosan csökkent, végül teljesen eltűnt. Így aztán

¹² Baraita (külső) a zsidó szóbeli törvényben olyan hagyományt jelöl, amely nem szerepel a Misnában. A baraita tehát a Misna hat rendjén kívül eső tanításokra utal.

a későbbi tánnaiták mindkettőjük axiómáját válogatás nélkül alkalmazták, bár Rabbi Ákivá hermeneutikája volt a domináns. Így aztán tulajdonképpen mindkét alapelv általános elismerést nyert.

HILLÉL 7 ÉS JISMÁÉL 13 SZABÁLYA,
ÉS A TALMUDI HERMENEUTIKA MEGHATÁROZÓ KÁNONJAI

I, Kál vá-chómer

Egyszerű és összetett – összetett és egyszerű

Hillél és Jismáél első szabálya, melyet *dinnek* is hívnak (törvény), a következő: ez az ún. „a minori ad maius” vagy „a maiori ad minus” érvelés. Eliézer ben Joszé Hágelili baraitájában ez a szabály két részre oszlik (5. és 6.), mellyel különbséget tesznek egy olyan érvelés között, mely magában a Bibliában a logikus végkifejletig vezet (kál vá-chómer mefórá), és egy, csupán javasolt között (kál vá-chómer szátum). A befejezett érvelést a Genesis Rabba (92) tíz példája szemlélteti. Ennek a szabálynak a teljes neve: „kál vá-chómer, chómer ve-kál”, vagyis egyszerű és összetett, illetve összetett és egyszerű. Tehát ez alapján a következtetések az egyszerűtől a bonyolultig terjednek vagy fordítva, a szabály természetétől függően kell levonni a szükséges következtetést. Az érvelés alapjául szolgáló fő premiszszát, előzményt „nádón”-nak hívják, illetve egy későbbi időszakban melámmeknek (ami tanít). Az érvelésből származó következtetés neve pedig ’sántított’, ami annyit tesz, hogy tanul. Az ún. „kál vá-chómerben” a dedukció folyamatát korlátozza az a szabály, hogy a következtetés nem tartalmazhat mást, mint ami az előzményben, a premisszában található. Ez az ún. „dájjo” törvény, melyet azonban sok mester figyelmen kívül hagyott. A szabály megfogalmazása szerint: „Egy érv következtetése teljesül, ha olyan, mint a fő premisszája.” A dedukciós folyamat tévedésének felfedezését ’tesubának’, kifogásnak nevezik, vagy az ámorák terminológiája szerint ’pirkának’¹³. Egy ilyen ellenvetés lehetősége sohasem zárható ki, ezért a kál-vá-chómer elv levezetésének nincs abszolút bizonyossága. Ennek pedig a következők a következményei:

- 1) a következtetéseknek sok tanító szerint nincs valódi értékük a büntetőeljárásban; illetve az axiómában, az alaptételben megfogalmazott nézet, misze-

¹³ A pirka: A talmudi időszakban tanárok kerültek ki a bét midrásból, a tanházakból, hogy órákat kínáljanak a szélesebb hallgatóságnak. Ezt a fajta tanulást pirkának, tanulmányi foglalkozásnak nevezték. Ez annak az alapelvnek a folytatása volt, amelyet először a Tórában, a Deuteronomium könyvében határoztak meg, hogy mindenkinek hozzá kell férnie a tanuláshoz, nem csak a tudósoknak és a kohanimoknak/papoknak. „Olvasd el ezt a tanítást egész Izrael előtt, az ő hallatára. Gyűjtsd össze a népet, a férfiakat, az asszonyokat és a kicsinyeket... hogy hallják és tanuljanak...” (Deuteronomium 31,11–12).

rint a következtetés nem elegendő a kikövetkeztetett tilalom megszegőjének megbüntetéséhez (Szifré Numeri 1);

- 2) hogy egy részt gyakran úgy értelmeznek, hogy az valami olyasmit jelent, amelyre egy kál-vá-chómer segítségével lehet következtetni (Peszáchim 18b; Jómá 43a).

2, Gezera sává¹⁴

Hasonló törvények – hasonló ítéletek

Hillél és Jismáél második, és Eliézer ben Joszé Hágelili hetedik tevékenykedése jelzi ezt az időszakot. Ezt az analógia alapján érvelésnek nevezhetjük, amely két eset hasonlóságából arra következtet, hogy az egyikben hozott jogi döntés a másikra is érvényes. A 'gezerá sává' kifejezés eredetileg olyan érveket tartalmazott, amelyek akár szóbeli, akár ténybeli analógián alapultak. Nemsokára azonban a gezerá sává osztály új nevet kapott,¹⁵ míg maga a 'gezerá sává' kifejezés analógiára korlátozódott két különböző bibliai törvény esetében, amelyek mindkettőre közös kifejezést tartalmaztak. A gezerá sává eredetileg egy olyan szóra korlátozódott, amely csak a hasonlatot kínáló két részletben fordul elő. Mivel ilyen kifejezést, szót sehol máshol nem találunk, nincs okunk feltételezni, hogy a két szövegrészben eltérő jelentést hordoz. Az ilyen gezerá sává az egyik szövegrészben a szóhoz kapcsolja azt a gondolatsort, amelyet a másikban hordoz.

Az ilyen jellegű gezerá sává pusztán lexikográfiai jelentőségű, mivel egy szó pontos jelentését egy másik résszel összehasonlítva kívánja meghatározni, amelyben az ilyen szó teljes jelentése világos. A szabály tehát önmagát mutatja meg. Vizsgáljunk meg egy példát. Az a kifejezés, hogy 'kicsavarni a fejet', csak kétszer fordul elő a Tórában, mégpedig a Leviticus 1,15 és 5,8 versekben (málák et rósó). Az utóbbi részben (Leviticus 5,8) azonban a kifejezés jelentését közelebbről meghatározza a 'mimul árpó' (nyakból) kifejezés. A Szifrá ezért arra a következtetésre jut, hogy a közelebbi definíció, a 'nyakból' a második részben a szó fogalmának része, és következésképpen az előbbi szakaszban is erről van szó, így azt jelenti, hogy 'kicsavarni a fejet a nyakból'. Egy későbbi időszakban azonban a gezerá sává kiemelkedett ezekből a szűk határokból, és terminológiájuk azonosságából következtetett a jogi követelmények azonosságára, még akkor is, ha ez a terminológia az analógiát képező kettőn kívül is sok helyen fordult elő. Ezáltal a gezerá sává elvesztette benne rejelő demonstrációs erejét, hiszen észszerűtlen olyan jelen-

¹⁴ A gezerá sává kifejezés az egyik hermeneutikai szabályra utal, amikor az ókori rabbi le tudták vezetni egy olyan szentírási törvény részleteit, amelyek azonban nem voltak meghatározva abban a szövegben, amelyben a törvényt rögzítették. A szabály az volt, hogy olyan esetekben alkalmazzák, amikor két szentírási résznek közös volt a kerete.

¹⁵ Hekkes.

tést tulajdonítani egy szónak, amely csupán egyetlen szövegrészben kapcsolódik hozzá, számos más szövegrész pedig teljesen eltérő gondolatokat kapcsol össze ugyanazzal a szóval. Mivel azonban, ezen túl is, minden egyes tanító választhat, hogy melyik két jelentést választja egy gezerá sávához, egymásnak ellentmondó következtetések vonhatók le, így mindegyik ugyanazt az érvényességet követeli, mivel mindkettő egy gezerá sávát következtetése. Vagyis ahhoz, hogy kötelező legyen, a gezerá sávának két követelményt kellett teljesítenie, amelyek egyrészt nagymértékben korlátozták az alkalmazását, másrészt a jogi döntéseknél így felértékelték a felesleges szavakból történő következtetések értékét is a Szentírásban. Ezek a következő feltételek:

- a) „Senki sem vonhat le következtetést hasonlóságból saját tekintélyével!” (Peszáchim 66a; Niddá 19b). Ez a szabály azonban nem azt sugallja, hogy minden gezerá sávának a Sínai-félszigetről kellett származnia, amint azt Rási¹⁶ (különböző szövegeknél) és sok magyarázó, aki követte őt, tanította, hanem azt, hogy ennek a hermeneutikai módszernek az alkalmazása csak egy teljes testületnek engedélyezhető, és csak akkor szabad alkalmazni, ha annak eredménye megegyezik a hagyományos háláchával, amely ezáltal elnyeri a Szentírásban foglalt hagyomány fontosságát. A Jeruzsálemi Talmudban ez a szabály így szól: „Egy gezerá sávából következtetések vonhatók le, amennyiben támogatják a hagyományt, de olyanok nem, amelyek ellentétesek a hagyományokkal!” (Maimonidész¹⁷ a Misné Tóra bevezetőjében.)
- b) A szöveg analógiájából való levezetés alapját képező szavaknak voltaképpen feleslegesnek, illetve lényegtelennek kell lenniük, és nem használhatóknak. A 'gezerá sáv' szónak a felesleges szavakra való korlátozását azonban általában nem ismerték fel. Ákivá akkor tekintette érvényesnek a gezerá sávát szöveget, illetve szót, ha a két szó egyike sem volt felesleges. Jismáél szerint elegendő, ha a hasonlat az egyik oldalon szabad, vagyis ha a hasonlat alapját képező két szó közül az egyik pleonasztikus, tehát szószaporítás, illetve szófölösleg. Egyedül Eliézer követelte meg azt, hogy mindkét szó felesleges legyen (Hoffmann, 1887, 6.).

3, Binján áv mi-kátuv echád Szabály a Szentírás egy részletéből

A „Binján áv mi-kátuv echád” vagyis „Szabály a Szentírás egy részletéből” egy bizonyos szövegrész sok más értelmezésének alapjául szolgál, így az egyik esetben adott döntés a többire is érvényes.

¹⁶ Salamon ben Jicchák, rövidített nevén Rási (1040–1105) középkori franciaországi Biblia- és Talmud-tudós.

¹⁷ Rabbi Móse ben Maimon (1135–1204): vallásfilozófus, orvos.

4, Binján áv mi-sené ketuvim Szabály a Szentírás két részletéből

„Binján áv mi-sené ketuvim” vagyis „Szabály a Szentírás két részletéből”. E szabály szerint, amikor két olyan törvényben születik döntés, amelyeknek közös jellemzőjük van, azt sok más, ugyanazzal a tulajdonsággal rendelkező törvényre is alkalmazni kell. Jismáél a 2. szabályt (Gezerá sává) és a 4. szabályt (Binján áv mi-sené ketuvim) egyesíti a harmadik szabályában (Binján áv mi-kátuv echád), míg ugyanaz a kombináció alkotja Eliézer ben Joszé Hágelili nyolcadik szabályát.

5, Kelál u-ferát – ferát u-keál Az általános és egyedi – az egyedi és általános

A „Kelál u-ferát és a ferát u-keál”, vagyis az általános és egyedi, az egyedi és általános, illetve az általános korlátozása az egyedivel és fordítva. Jismáél szerint ennek az elvnek nyolc egyedi alkalmazása van, és így nyolc külön szabályt foglal magában Jismáél rendszerében (4–11). Ez a korlátozási módszer az egyik fő különbség Jismáél és Ákivá között. Rabbi Nechunjá ben háKáná szerint az egyedi csak az előző általános kérdésnek a megvilágítása. Így csak azt tartalmazza, ami abban található. Ha azonban még egy általános követi is az egyedit, akkor a két általános esetet a közbülső egyedi határozza meg, így a törvény csak arra vonatkozik, ami a sajátoshoz hasonlít. Ákivá ezzel szemben a növekedés és csökkenés szabályát alkalmazza, amelyet tanára, a gimzói Náhúm tanított meg neki. Ennek az elvnek megfelelően az általános, amelyet egy konkrét követ, magában foglal mindent, ami olyan, mint az egyedi (Szánhedrin 45b, 46a).

Ha azonban egy másik általános kifejezés követi az egyedit, az előbbi azt is magában foglalja, ami nem hasonlít az utóbbihoz. A két általános kifejezést csak egy vonatkozásban csökkenti a köztes egyedi (Sevúót 26a; Rási Szánhedrin 99).

6, Ká-joce bo mi-mákóm ácher Ilyen más helyen

„Ká-joce bo mi-mákóm ácher” (Ilyen más helyen), egy bibliai résznek a magyarázata egy másik, hasonló tartalmú szövegrész szerint.

7, Dávár há-lámed me-injáno Valami, amit a szövegkörnyezet bizonyít

„Dávár há-lámed me-injáno” vagyis „Valami, amit a szövegkörnyezet bizonyít”, vagyis „Meghatározás a szövegkörnyezetből”. Jismáél teljesen kihagyta a 6-os szabályt (Ká-joce bo mi-mákóm ácher – Ilyen más helyen), és van helyette egy

másik (13. számú), amely nem található meg Hillélnél, és így hangzik: „Ha két szakasz ellentmond egymásnak, akkor ezt az ellentmondást össze kell hasonlítani egy harmadik résszel!” Az ilyen ellentétes állítások megoldása egy harmadik szövegrész segítségével történik Jismáél és Ákivá között. Eszerint a harmadik a két egymásnak ellentmondó állítás valamelyike mellett dönt, és így mindkettő értelmezését módosítja is. A szövegben megjelölt szavak jelentését illetően Simeon ben Eleázár lefektette azt a szabályt, hogy ha az egyik rész hosszabb, mint a másik, akkor az ilyen részt értelmezni kell (Genesis Rabba 78). A szavaknak betűk vagy magánhangzók változtatásával történő értelmezésével kapcsolatban a szabály a következő: „Ne így, hanem úgy olvasd!” E szabály szerint magának a szövegnek a sértetlensége nem sérül meg. A változtatások csak a magyarázatot szolgálják.

A háláchikus döntés alátámasztására, és különösen az ággádá kiindulópontjának megtalálása érdekében a szó hagyományos olvasatát megváltoztatják a más-salhangzók átültetésével vagy más, velük rokonságban lévők helyettesítésével, vagy megtartják a más-salhangzócsoportot magánhangzóinak megváltoztatásával. Ez a módszer a leggyakoribb. A hermeneutika ezen formájának háláchikus példája a 'kapot' (ág – Leviticus 23,40) szó értelmezése, mintha 'kaput' lenne (összekötve – Szukká 32a). Figyelemre méltó továbbá, hogy csak a tannáiták származtattak új háláchát e szabályok segítségével, míg az ámoriták csak az ággádikus magyarázatok előmozdítására vagy a tannák régi háláchájának létrehozására alkalmazták őket.

IRODALOM

- Dobschütz, Lieber (1893): *Die einfache Bibelexegese der Tannaim: mit besonderer Berücksichtigung ihres Verhältnisses zur einfachen Bibelexegese der Amoraim*. Halle
- Hirschfeld, Hans S. (1840): *Halachische Exegese. Ein Beitrag zur Geschichte der Exegese und zur Methodologie des Talmud's*. Berlin: Athenaenum, M. Simion, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044012562757&seq=9>
- Hoffmann, David (1887): *Zur Einleitung in die Halachischen Midraschim*. Berlin: Driesner
- Kohen, Malachi (1852): *Yad Malaki*. Berlin
- Landau, Samuel (1888): *Ansichten des Talmud und der Geonim über den Werth der Midraschischen Schriftauslegung*. Hannover
- Mielziner, Moses (1880): The Talmudic Syllogism or the Inference of Kal Vechomer. *Hebrew Review* (Cincinnati), 1, 51–53.
- Plungian [Plungiansky], Mordecai (1849): *Sefer Talpiyyot*. Wilna
- Schwartz, Adolf (1897): *Die hermeneutische Analogie in der talmudischen Litteratur*. Wien

JEROMOS HERMENEUTIKÁJA PÁL APOSTOL LEVELEIHEZ ÍRT KOMMENTÁRJAI ALAPJÁN

JEROME'S HERMENEUTICS BASED ON HIS COMMENTARIES ON THE LETTERS OF THE APOSTLE PAUL

Kocsis Imre

PhD, egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kar, Budapest
kocsis.imre@htk.ppke.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Jeromost (akinek eredeti neve Eusebius Hieronymus) az ókor nagy bibliatudósának szokás tekinteni amiatt, mert az eredeti héber és görög szövegeket alapul véve ő fordította latinra a Szentírás könyveit. Fordítása a Vulgata néven vált ismertté, és több évszázadon keresztül meghatározó jelentőségű volt az egyház nyugati részeiben. Jeromos azonban nemcsak fordítói tevékenysége miatt érdemel figyelmet, hanem bibliaértelmező munkái, vagyis kommentárjai miatt is. Ezek közül éppen Pál apostol négy leveléhez (Filemon, Galata, Efezusi, Titusz) írt magyarázatai a legrégebbiek. A kommentárkötetek mindig előszóval kezdődnek, amelyekben Jeromos részben a vizsgált levelek értékét veszi védelmébe, részben a levelek keletkezési körülményeiről és teológiai jelentőségéről ad tájékoztatást. Jeromos értelmezését illetően az alábbi jellemző vonások emelhetők ki: szavak és kifejezések eredeti jelentésére való összpontosítás, rendszeres hivatkozás az Ószövetségre és az evangéliumi hagyományra, valamint a levelek tartalmának saját korra való apologetikus alkalmazása.

ABSTRACT

Jerome (whose original name was Eusebius Hieronymus) is considered the great biblical scholar of Antiquity because he translated the books of the Bible into Latin, based on the original Hebrew and Greek texts. His translation became known as the Vulgate and was a major influence in the Western Church for many centuries. However, Jerome deserves attention not only for his work as a translator, but also for his biblical commentaries. Of these, his commentaries on the four letters of the Apostle Paul (Philemon, Galatians, Ephesians, Titus) are the oldest. The commentary volumes always begin with a preface in which Jerome partly defends the value of the letters under study and partly provides information on the circumstances of their origin and their theological significance. Jerome's interpretation is characterized by the following features: a focus on the original meaning of words and phrases, regular reference to the Old Testament and the Gospel tradition, and an apologetic application of the content of the letters to his own time.

Kulcsszavak: Jeromos, írásmagyarázat, szóelemzés, apológia

Keywords: Jerome, biblical interpretation, word analysis, apology

BEVEZETÉS

Bár az ókori keresztény írók többsége behatóan tanulmányozta a Bibliát, és többen közülük nagyon értékes szentírás-magyarázati műveket hagytak ránk, mégis Szent Jeromost tartják az ókor nagy biblikusának. Ennek az az oka, hogy Jeromos nemcsak a bibliai könyvek magyarázó kifejtésére, hanem azok latin nyelvre történő lefordítására is vállalkozott. Az ő nevéhez fűződik az ún. Vulgata-fordítás, amely több évszázadon keresztül meghatározó jelentőségű volt az egyház nyugati részeiben. Jeromos bibliafordításának eredetisége abban áll, hogy az Ószövetség könyveit az eredeti héber szövegből ültette át latinra. Korábban is léteztek már latin fordítások, de azok az Ószövetség görög változatán (az ún. Szeptuagintán) alapultak (Benyik, 2023).

A fordítói tevékenység bizonyára külön ösztönzést adott Jeromosnak arra, hogy a Biblia megértésében is segítséget nyújtson keresztény testvéreinek, vagyis kommentárokat írjon a szentírási könyvekhez. Több évtizedes tevékenysége során főleg ószövetségi könyvekhez (próféták iratai, Zsoltárok, Prédikátor könyve) készített összefüggő értelmezéseket. Az Újszövetséget illetően Máté evangéliumához és négy páli levélhez (Filemon, Galata, Efezusi, Titusz) írt magyarázatot, valamint átdolgozta Pettai Victorinus Jelenések könyvéhez írt kommentárját. A felsorolt művek közül éppen a páli levelekhez írt kommentárok a legrégebbiek (Füst, 2016, 122–125.). Ezek előszavaiban Jeromos nyíltan kimondja, hogy írásmagyarázatai készítésekor korábbi neves szerzők (például: Órigenész, Vak Düdimosz) értelmező műveit vette alapul. Ebből kifolyólag, Jeromos kommentárjainak vizsgálata révén az ókori keresztény szentírás-magyarázat gyakorlatába is betekintést nyerhetünk. A vizsgálat során a kommentárok latin nyelvű kiadásait (Migne, 1866; Bucchi, 2003; Raspanti, 2006), valamint néhány kommentár angol (Scheck, 2010) és olasz (Tessore, 2010) nyelvű fordítását vesszük alapul. Mielőtt a jeromosi értelmezés fő sajátosságait bemutatnánk, szabadjon röviden Jeromos életútjáról is szót ejteni.

JEROMOS ÉLETÚTJA

Szent Jeromos – eredeti nevén Eusebius Hieronymus – a dalmáciai Sztridonban született 347-ben. Már fiataalkorában Rómába került, s ott végezte tanulmányait. Ezek befejezése után Galliába, Trier városába ment, ahol csatlakozott egy szerzetesközösséghez. A szerzetesi élet mély benyomást tett rá, s ezért elhatározta, hogy

életét teljesen Krisztusnak szenteli. Galliából visszatérve több éven keresztül Itália Aquileia nevű városában tartózkodott, majd Keletre, Szíria területére ment, ahol magányos remeteéletet élt. Rendszeresen olvasta mind a Bibliát, mind a latin és a görög klasszikusokat is. Nem tagadható, hogy kezdetben többször durvának, faragatlannak érezte a próféták nyelvét. Bár ezt az érzést imával és böjttel szándékozott legyőzni, mégis újra meg újra Vergiliusnál és Cicerónál kötött ki. Később azonban rájött, hogy a Biblia mennyi irodalmi szépséget rejt magában, teológiai gazdagsága pedig szinte kimeríthetetlen.

Ebben az időszakban, vagyis a Keleten töltött szerzetesi évek során tanult meg héberül egy tudós rabbi irányítása alatt. Emellett a pusztai remetéről életrajzokat írt, amelyek valójában a remete életforma dicsőítései. 378-ban Antiochiában pappá szentelését kérte, majd ezt követően visszatért Rómába, ahol Damasus pápa a titkárává nevezte ki. A bibliafordító munkát éppen a pápa ösztönzésére és megbízása alapján kezdte el. Damasus halála (385) után a római klérussal való konfliktusa miatt úgy döntött, hogy ismét Keleten folytatja munkáját. Betlehemben telepedett le, ahol kolostort építtetett. Itt megtanította szerzetestársait a kéziratok másolására, és rendszeres bibliamagyarásokat, illetve a Biblián alapuló elmélkedéseket tartott nekik. Az Ószövetség könyveinek latin nyelvűre történő lefordítása erre az időszakra esik.

Életének utolsó évtizedében Jeromost egyre több szenvedés érte. Egészsége meggyengült, látása egyre inkább romlott, és egymás után veszítette el hűséges kísérőit. 412-ben pedig szaracénok támadták meg a betlehemi kolostorokat, és Jeromosnak is menekülnie kellett. Földi pályafutását 419 (vagy 420?) szeptember 30-án fejezte be (Kelly, 2003; Vanyó, 2004, 260–268.).

A PÁL APOSTOL LEVELEIHEZ ÍRT KOMMENTÁROK

A kommentárok előszavai

A páli levelek kommentárjait Jeromos Rómában élő barátai, Paula és Eustochium kitarító kérésére készítette el 386 táján (Fürst, 2016, 122.). Míg a rövidebb levelek (Filemon, Titusz) interpretációja egy-egy önálló könyvben található, a nagyobb levelekhez (Galata, Efezusi) írt kommentárok három-három kötetből állnak. Mindegyik kötet előszóval kezdődik, amelyek hossza és tartalma nem egységes. A Filemon-levélhez és a Titusz-levélhez írt kommentárok előszavai polemikus jellegűek: Jeromos a leveleket ért támadásokkal száll szembe. A Titusz-levelet illetően egyes gnosztikus beállítottságú személyek tagadták, hogy az irat (éppúgy, mint a Timóteusnak írt levelek és a Zsidóknak írt levél) tényleg Pál apostoltól származna, s ezért nem tekintették a Biblia részének. Jeromos e tekintetben főképp az indoklást hiányolja, hiszen a páli szerzőséget tagadók semmiféle érvet

sem hoztak fel nézetük alátámasztása érdekében (Migne, 1866, 589–590.; Bucchi, 2003, 3.; Scheck, 2010, 277–278.).

A Filemon-levél esetében az irat értékével kapcsolatban fogalmazódtak meg kételyek. Többen úgy vélték, hogy a szóban forgó iratban nincs semmi építő jelleg, mert csupán ajánlást tartalmaz és nem tanítást. Ezek a kritikusok azon a véleményen voltak, hogy az apostol nem minden időben és nem minden dologban Krisztussal közösségben, a Szentlélektől vezetve nyilatkozott. Szerintük vannak kijelentések, amelyek nem Krisztus jelenlétére utalnak. Ilyenek azok a mondatok, amelyekben Pál azt kéri, hogy Timóteus hozza el a köpönyegét (2Tim 4,13), illetve készítsenek neki szállást (Filem 22). Jeromos nem ért egyet ezzel a nézetel. Többek között az Ef 4-re hivatkozik, amelyben az apostol felsorolja azokat a bűnöket, amelyek megszorítják, illetve kioltják a Szentlelket. Ám az ételvá-sárlás, szálláskészítés vagy ruhaátadás nem tekinthető bűnös tetteknek. De még mellékes dolgoknak sem mondhatjuk őket, ha figyelembe vesszük, hogy maga Krisztus mosta meg tanítványai lábát, és adott ételt nekik, s már egy pohár víz átadását jutalomra érdemes tettnek nyilvánította. Jeromos nyomatékosan kijelenti: ha a kisebb dolgokat radikálisan elkülönítjük a nagyoktól, akkor a gnosztikusok álláspontjára fogunk jutni, akik szerint más a hangyák, a férgek, szúnyogok és sáskák, illetve az ég, a föld, a tenger és az angyalok teremtője (Migne, 1866, 637–638.; Bucchi, 2003, 78–79.; Scheck, 2010, 352–354.).

A Galata-levélhez írt kommentárkötetek előszavainak nagyobb részében Jeromos olyan témákat tárgyal, amelyek a modern kommentárookban is szerepelnek. Az első kötet előszavában a levél megírásának indítékáról és céljáról ír. Mivel a galaták között olyan agitátorok léptek fel, akik az evangéliumot az ószövetségi törvénnyel vegyítették, Pál apostol szükségesnek ítélte, hogy a Galáciában élő Krisztus-hívőket megóvja a hittől való elpártolástól (Migne, 1866, 333–334.; Raspanti, 2006, 8.; Scheck, 2010, 51.). A címzettekre vonatkozó lényegi információk a második kötet elején találhatóak. A levél címzettjei a voltaképpeni galaták, akik eredetileg gallok voltak, és nyugatról vándoroltak be Kis-Ázsia középső részébe (Migne, 1866, 379–380.; Raspanti, 2006, 79.; Scheck, 2010, 126.). Figyelemre méltó, hogy Jeromos a harmadik kötet előszavában nem a magyarázat tárgyát képező levélre összpontosít, hanem részben a kommentár kevésbé irodalmi stílusának okait magyarázza, részben írásának műfaji mibenlétét tisztázza. Hangsúlyozza, hogy nem magasztaló beszédet vagy vitairatot szándékozik írni, hanem kommentárt: abban kíván segíteni, hogy az olvasók megértsék azt az üzenetet, amelyet az író egykor közölni szándékozott (Migne, 1866, 427–428.; Raspanti, 2006, 158.; Scheck, 2010, 206–207.).

Az Efezusi levélhez írt kommentár szintén három kötetből áll, ám ezek előszavai – a Galata-kommentárkötetek prológosaihoz viszonyítva – kevésbé konkrétak és informatívak. Csak az első kötet előszava tartalmaz hasznos közléseket. Jeromos itt azt emeli ki, hogy az Efezusi levél a páli gyűjteményben központi

helyet foglal el. Ez mind a sorrendet, mind a tartalmat tekintve érvényes. A nevezett irat a hosszabb és a rövidebb levelek között található, és a páli gyűjtemény szívéet képezi, mert az Isten titkaiba nyújt betekintést (Migne, 1866, 470.; Tessore, 2010, 37.). A második kötet előszavában Jeromos a jótevőit nevezi meg (Paula és Eustochium mellett Marcella neve is szerepel), és kiemeli, hogy támogatásuk és buzgóságuk nagy ösztönzést ad számára: naponta ezer sort ír (Migne, 1866, 507.; Tessore, 2010, 99.). A harmadik kötet előszavában az egyházatya ismét tudatosítja, hogy az Efezusi levélben Pál mélyebb teológiai tanítást közöl, mint a többi levélben (Migne, 1866, 547.; Tessore, 2010, 165.).

A JEROMOSI ÉRTELMEZÉS JELLEMZŐ VONÁSAI

Jeromos értelmezésének jellemző vonásai közül, illusztrációként, hármat szeretnék bemutatni. Az első jellemvonás a szavak és kifejezések eredeti jelentésére való összpontosításban áll. A Gal 3,24-ben az ószövetségi törvény voltaképpeni céljára irányul a figyelem. „A törvény tehát nevelőnk [paedagogus noster] lett Krisztusra, hogy a hit által megigazuljunk.” Jeromos hangsúlyozza, hogy a nevelő – *paedagogus* (pedagógus) – az akkori szemlélet szerint nem tanár, s nem apa, hanem felügyelő, akire kiskorú gyermekeket bíznak azért, hogy fegyelmezzék őket, s felkészítsen a későbbi fontosabb tanulmányokra (Migne, 1866, 393–394.; Raspanti, 2006, 100.; Scheck, 2010, 149.).

A Gal 4,4-ben a Fiúisten megtestesülésére irányul a figyelem: „Amikor érkezett az idők teljessége, az Isten elküldte Fiát, aki asszonytól született.” A magyarázat során az egyházatya külön megjegyzi: Pál nem azt írja, hogy asszony által („per mulierem”), hanem azt, hogy asszonytól („ex muliere”). Ezáltal a megtestesülés valósága kap hangsúlyt: az emberi természetet Jézus tényleg az édesanyjától kapta. Az egyházatya az „asszony” (mulier) szóra is ráirányítja a figyelmet. Nyilván sokan kevésnek és alkalmatlannak tartották ezt a szót az Úr szent és áldott anyjára vonatkozólag. Ám Jeromos rámutat arra, hogy ugyanez a szó az evangéliumokban is megtalálható Máriára vonatkozólag, majd az alábbi megfontolást teszi: nem szükséges mindig óvatos módon a „szűz” szót használni, hiszen az „asszony” inkább nemet jelent, mintsem férfivel való köteléket (Migne, 1866, 398.; Raspanti, 2006, 108.; Scheck, 2010, 155–156.).

A Tit 2,15-ben Pál ezt írja Titusz nevű tanítványának, aki a Kréta szigetén levő keresztény közösség elöljárója: „Senki meg ne vessen téged!” Magyarázataiban Jeromos először arra emlékeztet, hogy az apostol a Timóteus nevű tanítványát is hasonlóképpen figyelmezteti: „Senki meg ne vessen téged ifjúkorod miatt” (1Tim 4,12). A hasonló megfogalmazás alapján arra lehetne gondolni, hogy Titusz esetében is a fiatalkor, illetve a fiatalkorból fakadó megfontolatlanság miatt állhatott fenn az esetleges „megvetés” veszélye. Ám Jeromos felhívja a figyel-

met arra, hogy a két mondatban két különböző ige szerepel: a Tit 2,15 versben a „periphronoito”, az 1Tim 4,12 versben a „kataphronoito”. Az egyházatya szerint a két igenek, s a belőlük képzett főneveknek nem ugyanaz a jelentésük. A „kataphronészis” a megvetést, az elítélést jelenti, míg a „periphronészis” – legalábbis a sztoikusok szerint – a lenézést, vagyis annak kinyilvánítását, hogy valaki valamilyen okból kifolyólag jobbnak és értékesebbnek tartja magát a másiknál. A Titusznak adott figyelmeztetésnek ezért ez a lényege: Titusznak mint egyházi vezetőnek óvakodnia kell attól, hogy hanyagsága miatt a keresztény közösség tagjai közül bárki jobbnak gondolja magát nála (Migne, 1866, 625–626.; Bucchi, 2003, 56–57.; Scheck, 2010, 332–333.).

Az ókorban, főleg az alexandriai vagy az Alexandriához kötődő teológusok körében igen kedvelt volt a Biblia allegorikus értelmezése. Ennek lényege: a szavaknak és kifejezéseknek nem a mindennapi szóhasználatban megszokott jelentését tekintik, hanem mélyebb, rejtett jelentést tulajdonítanak neki. Ennek az értelmezésnek fő képviselője Órigenész (184–254) volt, aki egy ideig nagy hatást gyakorolt Jeromosra (Martos, 2023). Ennek tudatában igen figyelemreméltó, hogy a páli levelekhez írt kommentárokból viszonylag ritka az allegorikus magyarázat. Többnyire tulajdonnevek értelmezésénél találkozunk vele. Jó példa erre a Filemon-levél elején és végén olvasható nevek – mai szemmel – igencsak meglepő interpretációja:

- Paulus jelentése a héberben ’mirabilis’ = ’csodálatos’ – mert üldözöböl az Úr választott eszköze lett. Saul jelentése ellenben ’expetitus’ = ’kért, kívánt’ – az ördög az egyház üldözését kérte tőle (Migne, 1866, 641.; Bucchi, 2003, 83.; Scheck, 2010, 358.).
- Philemon: ’mire donatus’ = ’csodálatosan megajándékozott’ – minden bűne el lett engedve. Onesimus: ’respondens’ = ’válaszó’ – tanúságtételével válaszol (Migne, 1866, 654–655.; Bucchi, 2003, 105–106.; Scheck, 2010, 381–382.).

A jeromosi interpretáció második jellemző vonásaként az Ószövetségre és egyéb újszövetségi iratokra (főleg az evangéliumokra) való rendszeres hivatkozást említhetjük. Pál kijelentéseit az egyházatya az egész Biblia kontextusában értelmezi. Szavak és kifejezések vizsgálatakor gyakran utal egyéb alkalmazási helyekre, mert ezek által még világosabbá válik a sajátos értelem. A Tit 2,14-ben szereplő „periúsziosz” melléknév például ritkán fordul elő a görög irodalomban, s ezért Jeromos először bizonytalan volt a szó jelentését illetően. Később rájött, hogy a melléknév az Ószövetség görög fordításában, a MTörv 7,6 és a Zsolt 135,3–4 mondataiban is megtalálható, mégpedig a ’peculiaris’ = ’különleges’ jelentéssel. Ez az értelem a Tit 2,14 esetében is jól alkalmazható. A mondatban a Jézus Krisztus által megvalósított megváltásról van szó, amelynek célja, hogy „benünket tiszta és *különleges néppé* formáljon, amely buzgó a jótettekben” (Migne, 1866, 622–623.; Bucchi, 2003, 53–54.; Scheck, 2010, 329–330.).

Jeromos esetenként Biblián belüli lazább kapcsolatokat is felfedez. A Filemon-levél kommentárjában Onezimosz esetét az ószövetségi József-történethez hasonlítja. Józsefet testvérei irigységből eladták izmaelita kereskedőknek, s így súlyos bünt követtek el. Ám tettük jó dolgok kiindulópontja lett. Hatalmi pozícióba kerülve maga József úgy értelmezte az eseményeket, mint Isten gondviselése nagy-szerű megnyilvánulását: „Ti rosszat forraltatok ellenem, de Isten jóra fordította azt” (Ter 50,20). Ugyanígy Onezimosz bűnét is jóra fordította az Isten: a gazdájától bűnös módon megszökő és őt megkárosító rabszolga nemcsak Krisztushívő lett, hanem Pál társaként az evangélium szolgálattelvéje is. S ennek a jónak, amelyet Isten megvalósított, folytatódnia kell azáltal, hogy Filemon a hazatérő rabszolgát szeretett testvérként fogadja. Ha nem így tette, lerombolná az elért jót (Migne, 1866, 649–650.; Bucci, 2003, 97–98.; Scheck, 2010, 372–373.).

Több helyen Jeromos az Ószövetségre és az Újszövetségre egyaránt hivatkozik. Példaként álljon itt az a magyarázat, amely a Gal 6,2 alábbi mondatához kapcsolódik: „Hordozzátok egymás terhét, s így teljesítitek Krisztus törvényét.” A 38. zsolttárra hivatkozva Jeromos a „terhet” a bűnnel azonosítja, Krisztus törvényét illetően pedig Jézusnak az utolsó vacsorán elhangzott parancsára hivatkozik: „Amint én szerettelek benneteket, úgy szeressétek ti is egymást” (Jn 13,34). Jézus úgy szeretett, hogy életét adta értünk, bűnösökért, s ezért a mi szeretetünknek is irgalomban, együttérzésben és segítőkészségben kell megmutatkoznia (Migne, 1866, 455–456.; Raspanti, 2006, 207.; Scheck, 2010, 255.).

A jeromosi értelmezés harmadik sajátos vonása a szentírási szövegnek saját korára való vonatkoztatása, amely többnyire polemikus céllal történik. Jeromos a Pál által leírtakat eretnek, illetve tévesnek tartott eszmék elleni védekezés eszközeként használja. A kereszténység első évszázadaiban több olyan irányzat is létezett, amely a nagy egyház teológiai szemléletétől jelentősen eltért. Fentebb említettük már a gnosztikusokat, akik olyan szinkretista tant képviseltek, amelyben görög, egyiptomi, mezopotámiai, zsidó és keresztény elemek ötvöződtek. Az anyagi világot egy – a legfőbb Istenhez viszonyítva – másodrendű szellem alkotásának mondták, és csak a lelket tartották az ember igazán hiteles valóságának. Jeromos sokszor száll vitába velük, például – miként fentebb láttuk – a Filemon-levélhez és a Titusz-levélhez írt kommentárok előszavában. Ugyancsak antignosztikus jellege van az „*ex muliere*” („asszonytól”) kifejezés hangsúlyozásának Gal 4,4 magyarázatánál. A gnosztikusok ugyanis tagadták azt, hogy Jézusnak valóságos emberi teste lett volna.

Ugyancsak a hagyományos tanítástól eltérő, eretnek eszmét vallottak az ariánusok, akik azt vallották, hogy a Fiú hasonló lényegű („*homoiúsziosz*”) és nem egylényegű („*homoúsziosz*”) az Atyával. Ez az állítás lényegileg a Szentháromság tagadását jelenti. Jeromos az Ef 4,5–6 magyarázata kapcsán határozottan védelmébe veszi a hagyományos tant. A megadott hely szövege: „Egy az Úr, egy a hit, egy a keresztség. Egy az Isten és mindeneknek Atyja, aki mindenek fölött áll,

mindent áthat, és mindenben benne van.” Az ariánusok azzal érveltek, hogy az idézett szövegben az Isten megnevezés csak az Atyára vonatkozik, aki világosan elkülönül az Úrnak nevezett Krisztustól. Ám Jeromos szerint abból a tényből, hogy csak az Atya van Istennek nevezve, és csak a Fiú viseli az Úr nevet, nem következik, hogy egyedül csak az Atya lenne Isten, és csak a Fiú lenne Úr. Éppúgy figyelemre méltó az, amit Jeromos az egyetlen hitről és az egyetlen keresztiségről ír. Egy a hit, mert ugyanazon módon hiszünk az Atyában, a Fiúban és a Szentlélekben. Egy a keresztiség, mert ugyanazon módon az Atyában, a Fiúban és a Szentlélekben lettünk megkeresztelve. A keresztiség nem az Atya, a Fiú és a Szentlélek „neveiben” történik, hanem egyetlen névben, mégpedig „Isten” nevében (Migne, 1866, 527–528.; Tessore, 2010, 130–132.).

Az Ef 4,10 szövege kapcsán Jeromos azokkal száll szembe, akik Jézus Krisztust egyszerű embernek tartották, s tagadták az istenségét és a földi létet megelőző létezését. A megadott helyen ez áll: „Aki leszállt, ugyanaz, mint aki felment, feljebb minden égnél, hogy betöltsön mindent.” Ezzel kapcsolatban az egyházatya hangsúlyozza: ha az, aki felment a mennybe, ugyanaz, mint aki korábban leszállt az egekből, hogyan állíthatják egyesek, hogy Jézus léte csak a fogantatással kezdődött? (Migne, 1866, 531.; Tessore, 2010, 139.).

ZÁRÓGONDOLATOK

A modern szentírás-magyarázók és teológusok többsége meglehetősen visszafogottan értékeli a négy páli levélhez írt kommentárokat. Jeromos szemére vetik, hogy viszonylag nagymértékben régebbi egyházi írók kommentárjainak tartalmát ismétli, s a rendelkezésére álló különböző értelmezéseket sokszor csak egymás mellé helyezi, anélkül hogy személyesen állást foglalna. Emellett a szigorú rendszerezést is hiányolják (Reventlow, 1994, 43.; Kelly, 2003, 226.). Ezek a kritikai megjegyzések ugyan megalapozottak, de azt sem szabad elhallgatni, hogy a kommentárok széles körű tájékozottságot tükröznek (Fürst, 2016, 125.). Emellett érdemes figyelembe venni, hogy az ókori körülmények mások voltak, mint a maiak. Az ókori kutatók részére nem álltak rendelkezésre azok a technikai eszközök, amelyek a mai tudósokat segítik. A szellemi tulajdon védelme sem volt szorosan meghatározva. Bár Jeromos nem minden esetben utal a felhasznált forrásaira, kommentárjainak előszavaiban mindig megemlíti azokat a személyeket, akiknek műveiből sokat merített.

A jeromosi értelmezés fentebb bemutatott jellemző vonásai – a szavak eredeti jelentésének feltárása, a Biblián belüli összefüggések bemutatása és a szöveg aktuális, jelen helyzetre érvényes üzenetének keresése – ma is nagyon figyelemreméltóak. Sőt nyugodtan kimondhatjuk, hogy egy manapság tevékenykedő, egyházi szolgálatban álló bibliamagyarázónak is ezekre a szempontokra kell

összpontosítania. Mindenekelőtt azon mondanivaló feltárásán kell fáradoznia, amelyet a szöveg szerzője a korabeli közvetlen olvasóval közölni szándékozott, ám a Biblia egészét és a mai olvasók sajátos helyzetét sem hagyhatja figyelmen kívül, vagyis a szentírás-magyarázatban a történeti, teológiai és lelkipásztori megközelítések egyaránt jelen kell hogy legyenek (Kocsis, 2016).

IRODALOM

- Benyik György (2023): A Jeromos előtti latin bibliai szövegek. In: Boros István (szerk.): „*Szeresd az Írások tudományát!*” – „*Ama scientiam Scripturarum!*” Szent Jeromos halálának 1600. évfordulójára rendezett konferencia tanulmányai. Budapest: Szent István Társulat, 37–55.
- Bucchi, Federica (ed.) (2003): *Commentarii in epistulam Pauli apostoli ad Titum et ad Philemonem*. S. Hieronymi presbiteri opera. Pars I, 8. Turnhout: Brepols Publishers
- Fürst, Alfons (2016): *Hieronymus. Askese und Wissenschaft in der Spätantike*. Freiburg–Basel–Wien: Herder
- Kelly, John Davidson (2003): *Szent Jeromos élete, írásai és vitái*. (ford. Nemes Krisztina) Budapest: Paulus Hungarus–Kairosz
- Kocsis Imre (2016): *Az újszövetségi exegézis alapelvei és gyakorlata*. Budapest: Szent István Társulat
- Martos Levente Balázs (2023): Szent Jeromos, a biblikus egyházdoktor. Hagiográfiai és életrajzi adalékok. In: Boros István (szerk.): „*Szeresd az Írások tudományát!*” – „*Ama scientiam Scripturarum!*” Szent Jeromos halálának 1600. évfordulójára rendezett konferencia tanulmányai. Budapest: Szent István Társulat, 17–25.
- Migne, Jacques Paul (ed.) (1866): *Sancti Eusebii Hieronymi opera omnia*. Patrologia latina XXVI. Paris: Petit-Montrouge. <https://www.scribd.com/document/37676105/026-Migne-Patrologia-Latina-Tomus-XXVI>
- Raspanti, Giacomo (ed.) (2006): *Commentarii in epistulam Pauli apostoli ad Galatas*. S. Hieronymi presbiteri opera. Pars I, 6. Turnhout: Brepols Publishers
- Reventlow, Henning Graf (1994): *Epochen der Bibelauslegung*. Band II: *Von der Spätantike bis zum ausgehenden Mittelalter*. München: C. H. Beck
- Scheck, Thomas P. (ed.) (2010): *St. Jerome's Commentaries on Galatians, Titus and Philemon*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press
- Tessore, Dag (ed.) (2010): *Girolamo: Commento alla lettera agli Efesini. Commento alla lettera a Tito*. Roma: Citta Nuova
- Vanyó László (2004): *Ókeresztény írók lexikona*. (Szent István Kézikönyvek 10) Budapest: Szent István Társulat

RASI ZSIDÓ HERMENEUTIKÁJÁNAK KERESZTÉNY RECEPCIÓJA

CHRISTIAN RECEPTION OF RASI'S JEWISH HERMENEUTICS

Benyik György

PhD, főiskolai tanár, Gál Ferenc Egyetem Biblikus Tudományok Tanszék, Szeged
igazgató, Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia, Szeged
benyik.gyorgy@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

A középkor általános jellemzője a zsidó–keresztény polémia és konfrontálódás, a zsidó értelmezések elutasítása és a Talmud égetése. Kivételnek számít az, hogy Rasi héber nyelvi alapokon nyugvó bibliamagyarázatát Nicolaus a Lyra átvette és meghonosította a katolikus egyházban, olyannyira, hogy egészen a reformációig hatott: Luther Mártonra is nagy hatást gyakorolt. Ennek az átvételnek a módját, körülményeit és hatásait vizsgálja az alábbi tanulmány.

ABSTRACT

The Middle Ages are characterized by Jewish–Christian polemics and confrontation, the rejection of Jewish interpretations, and the burning of the Talmud. An exception is Rashi's Hebrew-language-based biblical interpretation, which was adopted by Nicolaus of Lyra and introduced into the Catholic Church to such an extent that it had an impact up to the Reformation: Martin Luther was also greatly influenced by it. The following study examines the method, circumstances, and effects of this adoption.

Kulcssavak: Rasi, Nicolaus a Lyra, Talmud, Biblia, hermeneutika

Keywords: Rashi, Nicolaus of Lyra, Talmud, Bible, hermeneutics

1. BEVEZETÉS

A keresztény bibliai szerzők elfogadták ugyan a héber bibliát, de az Újszövetségben főleg a *Septuaginta* görög szövege alapján idézték. A keresztény kánonba szent könyvekként bele is kerültek a héber biblia könyvei, vagyis a keresztény szent iratok igen erősen kötődnek a zsidók szent szövegeihez, aminek az lett a következménye, hogy a keresztény egyház missziója folytán a *Tanakh* elterjedt az egész világon. Az ókeresztény korban – az alapszövegek átvételén túl – számos

keresztény bibliamagyarázó érdeklődött a zsidó szövegmagyarázat iránt. Szent Justinus vértanú (*Párbeszéd Trifónnal*), Afrahat (*Demonstratio*), Szíriai Efrém (*Opera Omnia Roma*) és az alexandriai Órigenész (*De Principiis*, I. 3, 4. §) mindnyájan sokat merítettek a korai masszórák magyarázataiból. Úgy tűnik, a *Vetus Latina*-fordítás nyelvezetére is erősen hatott a héber eredeti (Benyik, 2023, 37–55.; Blondheim, 1925). Ugyanakkor az ókeresztény hermeneutika sok esetben polemizált is a zsidó értelmezéssel, a midrásokat, haggadákat inkább a zsidók meséinek tartották. Amikor a 4–5. században Jeromos Betlehemben az ószövetségi könyveket latinra fordította a későbbi Vulgata számára, megtanult héberül, sőt, Bar Hanina (*Babylonian Talmud, Me'gilah*, 16b és *Tractate Yebamoth* 27b) segítségével elmélyült a héber bibliai hermeneutika műfajaiban is – különösen a zsoltárok és a prófétai szövegek fordításához és magyarázatához. Jeromos a leveleiben ugyan gyakran polemizált a zsidókkal, de fordításai kapcsán – Órigenészhez hasonlóan – szenvedélyesen érdeklődött a héber szöveg (*veritas hebraica*) értelme iránt.

2. A KÖZÉPKOR NYUGATI LATIN TEOLÓGIÁJA

A nyugati középkort a latin kultúra és a skolasztikus filozófia egyeduralma jellemezte, és ez rányomta a bélyegét a legjelentősebb bibliaértelmezésekre is, például Aquinói Tamás *Catena Aureájára* (Aquinói Szent Tamás, 2000) és Bonaventura *Breviloquiumára*. A középkori bibliaértelmezés összetettségéről legfőképpen három modern szakértő elemzése alapvető: Gilbert Dahané (1999, 490.), Henri de Lubacé (1959–1964) és Beryl Smalley-é (1983⁹).

A középkori latin kolostori kultúra sokáig mellőzte a héber nyelvet. Csak a *Vulgata* latinjának javítása közben emlegettek a tudósok héber szavakat, például Bedae Venerabilis (672/673–735) (*Bedae Venerabilis*, 1967; Beda, 2003, 183–200. és Alcuin [735–804], in: Kenyon, 1939). Ők legtöbbször Jeromos etimológiájához nyúltak vissza. Nyugaton a héber szöveg ismerői jórészt a spanyol inkvizíció miatt zsidóból kereszténnyé váló rabbik voltak, vagy azok a domonkos és ferences szerzetesek, akik szerették volna a zsidókat keresztény hitre téríteni, ilyen volt például Paulos Burgos (1351–1435).

3. RASI MINT HÍD A HÉBER BIBLIA/ÓSZÖVETSÉG ÉS A KERESZTÉNY SZÖVEGMAGYARÁZAT KÖZÖTT

Egészen egyedülálló Rabbi Jichak Salomo, rövidített nevén Rasi (1040–1105) bibliaértelmezése, amely nemcsak az őt követő rabbinemzedékek számára lett mérce, hanem a keresztény magyarázókra, főleg Nicolaus a Lyrára is nagy hatást gyakorolt (Grossmann, 2000, 320–346.). Rasi Wormsban született 1040. febru-

ár 22-én, és a keresztes háborúk miatt felbolydult „keresztény” Európában igen hányatott élete volt. A legendáriuma szerint ugyan beutazta Európát, Ázsiát és Afrikát, találkozott Moises Maimonidésszel (1135–1214) is, de ez nem igaz. Az biztos, hogy Wormsban született és tanult, itt házasodott, sőt rabbiként is működött itt, miközben szőlő- és bortermelésből élt. Apja, aki tanítója is volt egyben, vitte el a wormsi zsinagógába másik mesteréhez, Jakob ben Jakarhoz (lásd Rasi Jób könyve, 22. f.), aki haláláig (1064) oktatta. Ezután rokona és egyben a város akkori főrabbi, Isaac ben Eliezer Halevi jesivájában (lásd Rasi *ISám*, 1,24 és *Péld*, 19,24 kommentár) tanult. Majd Mainzba költözött, ahol Isaac ben Judától, a lotharingiai régió egyik vezető bölcsétől oly sikeresen sajátította el Gersom ben Juda (kb. 960–1028) bibliamagyarázati módszerét, hogy itt érdemelte ki az Európa első számú zsidó tudósának járó megtisztelő nevet, „a száműzetés fényét”.

1065-ben Rasi a Szajna völgyébe költözött, és nem hivatalos vezetője lett a nagyjából száz–kétszáz fős troyes-i zsidó közösségnek. Jól ismerte és használta az egymással is vitatkozó judeo-francia és judeo-spanyol grammatikusokat: Moses ha-Darshant, Dunash ben Labratot, Menahem ben Saruqot, Menahem ben Helbót, akik mindannyian a héber szöveg szó szerinti jelentésére koncentráltak. Rasi csaknem a teljes Héber Bibliát és a Talmudot is kommentálta. Mózes öt könyvének kommentárja lett az első nyomtatott héber könyv, az ún. Soncino-kiadás, amelyet Velencében adtak ki 1487-ben (lásd Petzold, 2019, 26–54.). Az 1070 körül indított troyes-i iskolája halála után is fennmaradt legismertebb tanítványai, egyben rokonai, Vitriji Simah és Semajah Júda Ábrahám, József Júda és Jákob Sámson révén.

Rasi a kommentárjaiban nem használt ismeretlen eredetű hagyományt, noha időnként beismerte, hogy nem tudta megfejtetni bizonyos szövegek értelmét. Nehezíti a hiteles bibliamagyarázatainak feltárását, hogy tanítványai nem pusztán másolták kézíratait, hanem sokszor kiegészítették mesterük gondolatait. Ez az oka annak, hogy ránk maradt kézíratainak szövege nagy eltéréseket mutat (Petzold, 2019, 22–24.), ami természetesen a nyomtatott kiadások különbözőségét is maga után vonja. Ráadásul kommentárjait tanítványai és ellenfelei írásai-val, például fő ellensége, Paulos Burgos megjegyzéseivel együtt jelentették meg nyomtatásban (Grossman, 2000, 333.), vagyis Rasi kommentárjai nem lezárt szövegekként maradtak ránk.

Rasi bibliamagyarázatának, hermeneutikai módszerének legfontosabb jellemzője a két alapvető megközelítés, a szó szerinti, illetve a nem szó szerinti interpretáció egymás mellé helyezése, sőt termékeny összehangolása. Míg Pentateuchus-kommentárjában Rasi erősen ragaszkodik a szó szerinti értelemhez, addig a próféta könyvek kommentárjaiban a teljes értelem felfedezéséhez, kibontásához használja a midrásokat is, a minél jobb eredmény elérése érdekében alkalmilag változtatja az interpretációs módszereket (Smith, 2008, 52.). Jóllehet, ez a módszer-váltakoztatás a keresztény tudósokra is jellemző, csak ők a *Vulgata* latin

szövegéből indultak ki, míg Rasi a héber textusból, és ehhez járult hozzá még az évszázadokon keresztül kialakult zsidó interpretációs szabályok alkalmazása is, melynek segítségével mindig gondosan elemezte nemcsak a vizsgált szöveget, hanem annak kontextusát is.

Ellenfelei szerint Rasi nem ismerte jól a héber nyelvtant. Ez nem igaz, csak a különböző országokból származó zsidók igen eltérő dialektusokat beszéltek (Sæbø, 2008, 52.), ami más és más nyelvtani formákhoz vezetett. A 12–13. század elején a korábbi, a mediterrán zsidóság kulturális központjai átkerültek az iszlám világból a keresztény országokba, ez képviselte az egyik hagyományt, amelyre erősen hatott a latin nyelv. A másik a hispániai területeken használt héber nyelvű hagyomány volt, melyre az arab nyelv volt hatással. A Provence-ban és Itáliában használatos latin nyelv mellett Rasi héber nyelvét még az ófrancia is befolyásolta, ugyanis a homályos helyek magyarázatára sok francia népnyelvi glosszát (la'azim) (Penkower, 2009) is belefűzött a szövegeibe, szám szerint összesen 3157-et (Darmesteter–Blondheim, 1929–37), amelyekben kétezer különböző szó található, így kommentárjai az ófrancia nyelv tanulmányozásának is fontos forrásává váltak. Mellesleg ezek alapján születtek meg a későbbi héber–francia szójegyzékek, és így ez az anyag vált a héber és a modern nyugati nyelvek közötti kapcsolat kutatásának forrásává.

Rasi Genézis-kommentárja

Talán jobban megértjük Rasi szemléletmódját, ha idézünk egy rövid részt Genézis-kommentárjából most csak magyar fordításban:

„R. Yitzchok azt mondta: A Tórának a következő verssel kellett volna kezdődnie: »Ez a hónap lesz [az első hónapod].«¹ ez volt az első parancs, amelyet az izraelitáknak parancsoltak.² Akkor miért kezdődik [a Tóra] úgy, hogy »Kezdetben«? Ez azért van, mert [a versben foglalt fogalom miatt] »kijelentette tettei erejét népének, hogy átadja nekik a nemzetek örökségét.«³ Ha ezt mondanák a világ nemzetei Izraelnek: Rablók vagytok, mert erőszakkal elfoglaltátok a hét nemzet földjét,⁴ [Izrael] ezt mondják majd nekik: »Az egész föld az Istené. Ő teremtette, és annak adta, akinek jónak látta. Az ő akarata volt, hogy nekik adja, és az volt az akarata, hogy elvegye tőlük, és add nekünk.«” (Oberlander Baruch és Köves Slomo fordítása, Oberlander et al., 2006)

A korábbi rabbik nyomán járó Rasi a „baraita” hermeneutikai magyarázatot követte, egyesek szerint már Philón is ezt használta, mások szerint dokumentálhatóan csak a Kr. u. 150 körüli időktől használták széles körben (Bacher, 1914, 1966). Talán a legrégebb baraita tekintély Jonah ibn Janah (985–990) (*Kitab al-Anqih*). Ez a módszer egyrészt a bibliai szöveg szintaxisának meghatározását

tartotta fontosnak, másrészt a szöveg stílusának a szavak jelentésére gyakorolt befolyását vizsgálta. Ugyanakkor Rasi gyakran használta bibliai kommentárjaiban az értelmezésnek azt a bizonyos 32 szabályát, amelyet először Rabbi Ismael (Hillel) (i. e. 110 – i. sz. 10) és Rabbi Akiva (i. sz. 50–132) használt, mely szabályok közül a legfontosabb a helyes הגדה, illetve a nem helyes התורה olvasat szétválasztása volt.

Bár Rasi elsősorban a szó szerinti értelem feltárására törekszik, ugyanakkor érdeklődik a szó szerinti értelem mögötti jelentés is, amelyet a midrás-magyarázatok az allegóriák, a példázatok, valamint a szimbolikus jelentés révén szoktak feltárni, ám nem követi mindenben a hagyományos midrás-egzegézis korábbi módszereit, amiért sok rabbi kritizálta őt. Rasi hermeneutikájának eredetisége éppen eklektikájából adódik (Dohmen–Hieke, 2019, 126–128.).

4. KORAI KERESZTÉNY HEBRAISTÁK

A középkori Európa keresztény írásmagyarázói nem merítettek olyan magától értetődően a héber magyarázók írásaiból, mint az ókorban Órigenész (*Homilien zum Hexateuch*, Baehrens, 1920) vagy Jeromos. Ennek az idegenkedésnek az egyik oka az volt, hogy Nyugaton, Európában földrajzilag távol kerültek a Kelet zsidóságától. A másik ok, hogy az európai zsidóság – a kereszténység államvallássá alakulásának az idején, kb. a Kr. u. 4. századtól kezdve – identitása megőrzése érdekében egyre nagyobb jelentőséget tulajdonított a Talmudnak. Csakhogy a benne található Jézus- és keresztényellenes kijelentések egyre jobban elmérgesedő keresztény–zsidó disputákhoz (Benyik, 2022, 7–26.), sőt, számos esetben zsidóellenes pogromokhoz vezettek. Az európai egyházban így a héber nyelv ismerete elveszítette fontosságát: csak a keresztény hitre tért zsidók, a ferencesek és a domonkos rend tagjai tudtak némileg héberül (Grabois, 1983, 313–314.). A héber magyarázókkal való tudományos dialógusra legkorábban csak a párizsi Szent Viktor-apátság iskolája (Berndt, 1991) volt képes.

Szentviktori András (1110 k. – 1175) az Ószövetséghez írt magyarázatokat. S bár gyakran idézte a *Glossa Ordinariának* (Migne, 1844, 113–114.) vagy a Jeromos-kommentároknak az allegóriáit, emellett kedvelte a zsidó egzegéták héber nyelvre épülő, szó szerinti eszmefuttatásait is. Maga ugyan nem olvasta ezeket, csak szájhagyományból idézte a zsidó tudósokat. Az is érdekes, hogy Josef Bechor-Schor (1520) rabbi Pentateuchus-kommentárjából világosan látszik, hogy jól ismerte a latin *Vulgatát* és a keresztény bibliamagyarázókat. A 2. zsolttárhoz fűzött magyarázatában még Jeromost is idézi. Az csak legenda, hogy András ismerte David Kimchi (1160–1235) vagy apja, Joseph Kimchi (1105–1170) bibliamagyarázatait. Szentviktori András hébertudása nem érte el azt a szintet, mint a későbbi egzegétáké (Herbert Bosham, Alexander Neckam vagy Nicolaus

a Lyra): például olykor nem tudta megkülönböztetni, hogy egy szóban forgó bibliai szakasz fordításával vagy annak értelmezésével van-e dolga, úgyhogy néha a midrás-magyarázatok is az eredeti héber szöveghez tartozónak vélte. Mégis, András volt az első keresztény írásmagyarázó, aki Izajás könyvében az Úr szenvedő szolgájáról szóló éneket (Iz 53,7) Izrael népére vonatkoztatta. Rasi kommentárjai viszont jelentős hatást gyakoroltak Szentviktori Andrásra és rajta keresztül a keresztény bibliaértelmezésre (Hailperin, 1963, 3.).

5. RASI ÉS NICOLAUS A LYRA

Az 1300-as évektől a legismertebb keresztény bibliamagyarázó Nicolaus a Lyra ferences szerzetes (kb. 1270–1349) volt. Ő írta a *Postilla Moralist* is (1333–1339), de fő műve az 1322 és 1333 között született *Postilla Literalis*, amely nyolcszáznál is több kéziratban maradt fenn, és első nyomtatott kiadása Rómában jelent meg 1471/72-ben. Ez volt az első olyan nyomtatott kommentár, amely a teljes Bibliát magyarázta.

Nicolaus a Lyra munkássága mára kissé homályba veszett. Nevét sokan pusztán Julius Pflug katolikus püspök bökverséből ismerik, amelynek első változata így szólt: „Si Lyra non lyrasset, nemo doctorum in Bibliam saltasset.” Vagyis, a korábban oly népszerű Nicolaus a Lyra egzegetikai tekintélyét a reformáció idején katolikus körökben alaposan megtépázták. A mai tudományos közvélekedés azonban helyreállította azt: Philip Schaff (1910) „a középkor legfőbb kommentátorának” tartotta Nicolaut; Henri Labrosse is üdvözölte Nicolaus munkásságát, és minden ellentmondásossága ellenére „a középkori keresztények legkiemelkedőbb egzegetájának” mondta (Labrosse, 1906, 384.); Frederic William Farrar pedig egyenesen a kor „új Jeromosának” nevezte, és kommentárjait egy zöld szigetnek tartotta a középkor egzegetikus közhelyeinek árapály-ingadozása közepette (Farrar, 1961).

Műve első bevezetőjében olvasható Nicolaus hermeneutikai mottója: „Haec omnia liber vitae”, vagyis „Áll mindez az élet könyvében” (Sir 24,32). Nicolaus tehát a Szentírást *sermo Deinek*, vagyis a teológia legfőbb forrásának tekintette. Sőt, szerinte a Szentírás maga a helyes értelemben vett teológia (Levy, 2022). A második bevezetőben azt írja Nicolaus: ha a Szentírás valódi értelmét („veritate literae”) akarjuk megtalálni, akkor Jeromos tanácsát követve a legjobb héber szövegekkel kell dolgozni. Azonban a héber doktorokat kritizálja is, mert ők nem bizonyítják Krisztus istenségét. A nem krisztológiai vonatkozású bibliai szövegek esetében azonban megbízhatóbbnak tartja a héber szöveget a latinnál. Nicolaus abból indul ki, hogy az Ószövetségnek volt egy eredeti hiteles szövege, amelynek szó szerinti értelmét meg lehet találni a helyes magyarázat („modus exponendi”) segítségével – és ebben a legjobb mesterének Rasit tartja.

Amikor a 16. századi reformátorok a forrásokhoz való visszatérést tűzték ki tudományos célul, Nicolaus lett a mintájuk, aki a korábbiaknál szigorúbban és rendszerezettebben illesztette bibliamagyarázatához a posztbiblikus zsidó írásokat és magyarázatokat, ami minden munkájának sajátos jelleget kölcsönzött. Nicolaus a Lyra tudományos teljesítménye ugyan nem volt annyira kiemelkedő, mint ahogyan azt legfőbb tisztelői állították, de biblikus munkássága az akkori keresztény hebraista kutatásoknak és a szó szerinti egzegézis fejlődésének valóban egyik csúcspontját jelentette. Ezért egyfelől írásai igen nagy számú kéziratban maradtak fenn; másfelől ő lett az első bibliamagyarázó, akinek művét Rómában nyomtatásban is megjelentették, ez is rokonítja őt Rasival. Természetesen Rasi művét Nicolaus nem a nyomtatott verzióból ismerte, hiszen az jó pár évvel Nicolaus halála (†1342) és művének római kiadása (1471/1472) után jelent meg. Nicolaus a Lyra Rasi kommentárját minden bizonnyal valamelyik (vagy akár több) kéziratból ismerte, amelynek szövege nem biztos, hogy megegyezett a később nyomtatásban megjelenttel.

Nicolaus erősen hangsúlyozta az Írások szó szerinti értelmének a fontosságát, amit szerinte más keresztény kommentátorok gyakran figyelmen kívül hagytak. Ezenfelül vizsgálta a szöveg nyelvtanát, filológiáját és történelmi kontextusát – mindehhez fontosnak tartotta a héber nyelv alapos ismeretét. Rasi művei mellett Nicolaus más zsidó bibliai magyarázatokat is használt, még a Talmudot is; keresztény tudóstársainak pedig azt javasolta, hogy kérjék zsidó szakemberek segítségét, és velük együtt tanulmányozzák a Bibliát. Ezért a tanácsáért Paulos Burgos (1351–1435) és Sixtus Senensis (1520–1569) inkvizítorok meg is támadták őt (*Bibliotheca Sancta*, 1566), egyszerűen „Rasi majmának” nevezték, legfőképpen azért, mert Nicolaus a Talmud szövegét is idézésre méltónak találta, míg ők éppen a Talmud tekintélyéről szóló vitákban fordultak olyan élesen a zsidóság ellen, hogy Sixtus Senensis még a Talmud elpusztítására is javaslatot tett. A 15. században felvetődött, hogy Nicolaus esetleg zsidó származású lett volna; mára viszont világos, hogy ez tévedés. Héber műveltségét nem családi környezetéből hozta magával, hanem a ferences teológiai képzés során szerezte.

Nicolaus a Lyra Genézis-kommentárjának egy részlete:

„Ám Jeromos Paulinus presbiternek írt levelében a Szentírás [...] hogy a Teremtés könyvének kezdete olyan homályos, hogy a héber doktorok sem olvashatták 30 éves koruk előtt, és a homályok is annyira nyilvánvalóan sokfélék, és sokrétűek a kifejezések is, hogy ezeket a *héber doktorok* éppoly sokféleképpen magyarázzák, mint a keresztények” (X. levél, Takács László fordítása).

E rövid szöveg ugyan nem említi Rasit, inkább csak általánosságban utal a „héber doktorokra”. A teremtéstörténetet kettős megközelítésben mutatja be Nicolaus: az első bibliai teremtésselbeszélést, a hatnapos teremtéstörténetet, az ún.

Hexaémeront (Ter 2,1–4) minden közös dolog létrejötte leírásának tekinti, míg a másodikat (Ter 2,4–3,24) az ember teremtésének. Ez magyarázza, hogy Nicolaus az első részben a filozófiai és a metafizikai spekulációra helyezi a hangsúlyt, érvelése e részben sokkal bonyolultabb, mint a Teremtés könyve kommentár többi helyén. Az első részben (1,7–8,27) kifejezetten gyakran idézi Rásit, de citál más zsidó szerzőket is, mint például Josephus Flaviust (2,9.25; 3,7), Józsué és Eliézer rabbikat (1,12), valamint más zsidó ezegétákat, sokszor konkrét névmegjelölés nélkül. Nicolaus a *Lyra e fõmûvébõl* a Ter 1–3 zsidó utalásainak pontos jegyzékét Carl Siegfried állította össze a 19. században, miközben vizsgálta a *Postillák* hatását Luther Mártonra és más reformátorokra (Siegfried, 1871, I–1869, 428–456., II–1871, 39–65.).

Más Genézis-helyek kommentálásából világos, hogy Rasi és Nicolaus eltérõ magyarázatot adott Ábrahámnak a Mamré tölgyesében fogadott három vendégére (Ter 18), jóllehet mindketten nagy hangsúlyt fektettek Ábrahám nagylelkû vendégszeretetének bemutatására. Nicolaus jelzi is, hogy a katolikus, illetve a héber tudósok mennyire eltérõen magyarázzák e szöveget. Érdekes a Genézisen túl Nicolaus egyik megjegyzése Rut és Noémi kapcsolatának elemzésekor is (Rut 1,16–17): szerinte figyelni kell a héber doktorok által hangsúlyozott emberi drámára. Nemcsak a ferences érzékenység szép példája ez, hanem mutatja Nicolaus didaktikus képességeit is.

Miközben Nicolaus sokat átvett Rasi szó szerinti héber magyarázataiból, nem feledkezett meg középkori keresztény elődeirõl sem: idézi az „angyali doktort”, Aquinói Tamást, a „szeráfi doktort”, Bonaventurát és a „legyõzhetetlen doktort” Alexander Halensist is. Rasiéhoz hasonlóan – Nicolaus *Postilláit* is majdnem mindig mások kommentárjaival kiegészítve adták ki újra: e kiegészítésekben például a már többször emlegetett Paulos Burgos kritizálja Nicolaus „Rasi-függõségét”, botrányosnak tartva azt, hogy szerinte Aquinói Tamás elé helyezi a zsidó szerzõt (lásd Levy, 2022, 273sk.).

Nicolaus jól ismerte a Johannes Cassianusra visszavezethetõ kis latin verset a Biblia négyes értelmérõl: „Littera gesta docet, quid credas allegoria / Moralis quid agas, quo tendas anagogia.” A szó szerinti értelmezés elsõségét vallotta, ami egyben elvezet a teljes értelem feltárásához; a másik három értelem – a spirituális értelmezés három kategóriája – ehhez a teljes értelemhez kapcsolódik magába foglalva a szöveg rejtett értelmét. Egyébiránt már Szentviktori Hugó is úgy vélte, hogy a spirituális értelem feltárása csak akkor lehet hasznos, ha nem szakad el a szó szerinti értelemtõl, hanem feltárja azt az analógia segítségével (Harkins–van Lie, 2013). Nicolaus is vallotta ezt a „duplex literalis” értelmezést, vagyis a kettõs szó szerinti értelmet, amelyet igen találóan alkalmazott is Dán 11,21-re. Nicolaus szerint sok esetben egy szentírási kép egy másik képre, figurára utal, a fõ szó szerinti értelemnek egy másik változatára; például amikor Antiochus Epiphánész lesz, anti-Krisztus.

Csepregi Zoltán helyesen mutat rá, hogy manapság különbözőképpen ítéljük meg a reformáció keresztény hebraistáit. „Andreas Osiander, Wolfgang Capito, Justus Jonas dicsekedhet általában a legtöbb érdemmel, míg Martin Bucer, Johann Eck, Luther Márton megnyilatkozásait elítélőleg ismertetik, alattuk már csak a konvertita Johannes Pfefferkorn és Antonius Margaritha állhat” (Csepregi, 2004). Nicolaus a Lyrának is szembe kellett néznie saját korában a zsidó gondolkodók lenézésével, mégis túl tudott lépni ezen egy olyan időben, amikor sok kortársa pusztán a rabbik megalázására használta hébertudását a zsidó–keresztény polémiákban. Ma egészen másként gondolkodunk a nagy teológusok és a középkori írásmagyarázatok tekintélyéről: nem a magyarázók tekintélyét kell megvédeni, hanem a különböző magyarázati módszerek segítségével a Szentírás mondanivalójának értelmét kell megőrizni.

A *Postillák* hatása messze túlmutat saját korán. Luther is nagyra értékelte a szövegmagyarázatokat, amelyeket gyakran felhasznált az Ószövetség fordításához (Kalita, 1985). Julius von Pflug (1499–1564), a naumburgi egyházmegye utolsó katolikus püspöke ekkor már konkrétan Lutherre alkalmazta a korábbi, általános megfogalmazású Lyra-bökverset: „Si Lyra non lyrasset, Lutherus non saltasset” („Ha Lyra nem játszott volna, Luther nem táncolhatott volna”). E versike egyrészt elismeri Nicolaus a Lyra hatását, másrészt kritizálja is benne azt, hogy a zsidó magyarázók véleménye nyomán elutasította a középkori keresztény kommentárok allegorizáló megközelítését; e kifogásolt tendencia később valóban szembefordította a reformátorokat a középkori egezetikai hagyományok jó részével. És bár Nicolaus a Lyra *Postillái* nyilván nem egyedülként hatottak Luther reformatori egzegezisére (Dahan, 2011), Rasi hatása Luther bibliamagyarázatára nyilvánvaló. Még a reformáció korában keletkezett latin nyelvű protestáns bibliafordításokban is világosan kimutatható Rasi és a *Postillák* hatása.

Összegezve elmondhatjuk, hogy bár a posztbiblikus zsidó magyarázatok keresztény átvételében nem Rasi kommentárja az egyetlen forrás, és nem Nicolaus a Lyra az első keresztény bibliamagyarázó, aki felfigyelt a középkorban a héber magyarázatokra, mégis, a legjelentősebb és legnagyobb hatású műnek e korból Nicolaus a Lyra *Postilláit* tarthatjuk abból a szempontból, hogy a szerző a posztbiblikus zsidó magyarázatokat szervesen beépítette a keresztény bibliakommentárjába. Mind Rasi, mind Nicolaus a Lyra magyarázatainak óriási sikeréhez az is hozzájárult, hogy a könyvnyomtatás kezdetekor e témakörben az ő műveiket jentették meg elsőként. Mindkét szerző kiemelten foglalkozott a szó szerinti és az allegorikus magyarázó technikák különbözőségeivel, illetve a bibliamagyarázatoknak a héber szöveghez való kapcsolódásával. Ugyanakkor fontos megjegyeznünk azt is: Nicolaus a Lyra sem utasította el teljesen az allegorikus magyarázatokat, csak akkor mellőzte azokat, ha teljesen elszakadtak a szó szerinti értelemről. Ez különösen a reformáció korában vált fontossá, amikor a bibliai szövegek tekintélyére alapozott szisztematikus teológiai viták folytak. Jelen ko-

runkban a szent szövegek mondanivalójának helyes megértése a vallási párbeszédben kap igen nagy jelentőséget, úgyhogy Rasi és Nicolaus a Lyra szellemi kapcsolatának vizsgálata különösen a zsidó–keresztény párbeszéd keretében tűnik egyre fontosabbnak.

IRODALOM

- Aquinói Szent Tamás (2000): *Catena aurea I. Kommentár Máté evangéliumához.* (ford. Lázár István Dávid, Benyik György) Szeged: JATEPress
- Bacher, Wilhelm (1914, 1966): *Tradition und Tradenten in den Schulen Palästinas und Babyloniens.* Leipzig: Forgotten Books (újabb kiadás Berlin)
- Baehrens, Wilhelm Adolf (ed.) (1920): *Homilien zum Hexateuch in Rufins Übersetzung.* GCS Origenes VI. Berlin: Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. DOI: 10.1515/9783110275391
- Bamberger, Selig (1962): *Rashis Pentateuchkommentar.* Basel: Victor Goldschmidt Verlag
- Beda Venerabilis (2003): *In principium Genesis, usque ad nativitatem Isaac et eiectionem Ismahelis.* Libros III. Turnhout: Brepols
- Beda Venerabilis (1967): *Libri quatuor in principium Genesis usque ad nativitatem Isaac et eiectionem Ismahelis adnotationum.* Vol. 118, P. 1. (*Corpus Christianorum. Ser. Latina*) Brepols: Turnholti
- Benyik György (2022): A keresztény Talmud-kutatás vázlata. In: *Keresztény–zsidó teológiai évkönyv.* Budapest: Keresztény–Zsidó Társaság, 7–26.
- Benyik György (2023): A Jeromos előtti latin bibliai szövegek. In: Boros István (szerk.): „*Szeresd az Írások tudományát!*” – „*Ama scientiam Scripturarum!*” *Szent Jeromos halálának 1600. évfordulója alkalmából rendezett konferencia tanulmányai.* Budapest: SZIT, 37–56.
- Berndt, Rainer (1991): *André de Saint-Victor (+ 1175). Exégète et théologien.* Vol 2 of *Bibliotheca Victorina: subsida ad historiam canonicorum regularium investigandam.* Brepols
- Blondheim, David Simon (1925): *Essai d'un vocabulaire comparatif des parlers romans des Juifs au Moyen Âge.* In Blondheim, David Simon: *Les parlers Judéo-Romane et la Vetus Latina. Étude sur les rapports entre les traductions bibliques en langue Romane des Juifs au Moyen Âge et les anciennes versions.* Paris: Edouard Champion. DOI: 10.1017/CBO9781139383356.003
- Csepregi Zoltán (2004): *Zsidómisszió, vérvád, hebraisztika. Ötven forrás a reformáció és a zsidóság kapcsolatának kérdéséhez.* Budapest: Magyarországi Evangélikus Egyház. https://medit.lutheran.hu/files/csepregi_zoltan_zsidomisszio_vervad_hebraisztika.pdf
- Dahan, Gilbert (1999): *L'Exégèse chrétienne de la Bible en Occident médiéval. XIIe–XIVe siècle.* Paris: Cerf
- Dahan, Gilbert (ed.) (2011): *Nicolas de Lyre franciscain du XIVe siècle exégète et théologien. Collection des Études Augustiniennes. (Série Moyen Âge et Temps Modernes 48)* Paris: Les Editions du Cerf
- Darmesteter, Arsène – Blondheim David Simon (1929): *Les Gloses françaises dans les Commentaires talmudiques de Raschi.* Paris: Edouard Champion
- Dohmen, Christoph – Hieke, Thomas (2019): *Das Buch der Bücher: Die Bibel – Eine Einführung.* Verlag Friedrich Pustet
- Dohmen, Christoph – Stemberger, Günter (2019): *Hermeneutik der Jüdischen Bibel und des Alten Testaments. (Studienbücher Theologie Band 1,2. 2.)* überarbeitete Auflage Stuttgart: Kohlhammer

- Farrar, Frederic William (1961): *History of Interpretation*. Baker Book House
- Gokkes, Ben (1931): Les Gloses françaises dans les Commentaires talmudiques de Raschi p. Arsene Darmesteter et D. S. Blondheim. *Neophilologus*, Groningen, Netherlands 16, 2, 146–148.
- Grabois, Aryeh (1983): Civilisation et société dans l'Occident médiéval. (*Variorum Collected Studies Series* 174) London: Variorum Reprints
- Grossmann, Abraham (2000): The School of Litteral Jewish Exegesis in Northern France. In: Sæbø, Magne (ed.): *Hebrew Bible Old Testament. The History of Its Interpretation* 1/2. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 320–346.
- Hailperin, Herman (1963): *Rashi and the Christian Scholars*. Pittsburg: University of Pittsburgh Press. <https://archive.org/details/rashichristiansc0000hail>
- Harkins, Franklin T. – van Liere, Frans (eds.) (2013): *Interpretation of Scripture: Theory. A Selection of Works of Hugh, Andrew, Richard and Godfrey of St Victor, and of Robert of Melun*. Hyde Park, NY: New City Press
- Kalita, Thomas Marina (1985): *The Influence of Nicholas of Lyra on Martin Luther's Commentary on Genesis*. The Catholic University of America ProQuest Dissertations Publishing, 8515077.
- Kenyon, [Sir] Frederick G. (1939): *Description from 'Our Bible & the Ancient Manuscripts' by 1895*. 4th revised & enlarged edn. London: Eyre & Spottiswoode
- Labrosse, Henri (1906): Sources de la biographie de Nicolas de Lyre. *Études Franciscaines*, XVI, 384–404.
- Levy, Christofer Ian (2022): Nicolaus a Lyra: Bevezetők a Bibliához. In: Wischmeyer, Oda (szerk.): *A bibliai hermeneutikák kézikönyve Órigenésztől napjainkig*. Szeged: Szegedi Nemzetközi Bibliikus Konferencia, 260–275.
- Lubac, Henry de (1959–1964): *Exégèse médiévale, les quatre sens de l'Écriture*. 4 vols. Paris: Aubier, Published in English: *Medieval Exegesis: The Four Senses of Scripture*. trans. Mark Sebanc (vol i), Edward M. Macierowski (vols ii and iii), 4 vols. Grand Rapids, MI: Eerdmans
- Meyer, Heinz (2003): Die Problematik und Leistung der Allegoriedefinitionen Beda Venerabilis. *Frühmittelalterliche Studien*, 35, 183–200. DOI: 10.1515/9783110242331.183
- Migne, Iacobus Paulus (1844): *Patrologia Latina Glossa Ordinaria*. https://la.wikisource.org/wiki/Patrologia_Latina/113
- Nicolaus a Lyra (1485): *Biblia. Cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Guillelmi Britonis in omnes prologos S. Hieronymi et additionibus Pauli Burgensis replicisque Matthiae Doering*. Nürnberg: Anton Koberger Digitalisierte Ausgabe der Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf. <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/KAJMDVZ7EQG4UNKLXBGI6L46E2DP7MUU>
- Oberlander Baruch – Köves Slomó – Feig András (2006): *Szemelvények Rásinak a Tórához írt kommentárjából: új magyar fordítás: dr. Katcz Sándor és neje, szül. Schwarcz Irén emlékére*, 1. köt. Budapest: Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség
- Penkower, Jordan S. (2009): The French and German Glosses (Le'azim) in the Pseudo-Rashi Commentary on Chronicles (12th Century Narbonne): The Manuscripts and the Printed Editions. *Jewish Studies Quarterly*, 16, 3, 255–305 (51). DOI: 10.1628/094457009789789590
- Petzold, Kay Joe (2019): *Masora und Exegese. Untersuchungen zur Masora und Bibeltextüberlieferung im Kommentar des R. Schlomo ben Yitzchaq (Raschi)*. (*Materiale Textkulturen* 24) Berlin–Boston: De Gruyter. DOI: 10.1515/9783110627121. <https://library.oapen.org/viewer/web/viewer.html?file=/bitstream/handle/20.500.12657/23539/1006607.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Raschi (1922): *Pentateuchkommentar*. (vollständig ins Deutsche übertragen und mit einer Einleitung versehen von Rabb. Dr. Selig Bamberger) Hamburg: Verlag von George Kramer. <https://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/freimann/urn/urn:nbn:de:hebis:30:1-153465>

- Sæbø, Magne (ed.) (2000): *Hebrew Bible Old Testament (HBOT). The History of Its Interpretation I/2*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht
- Sæbø, Magne (ed.) (2008): *Hebrew Bible Old Testament (HBOT). The History of Its Interpretation II*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht
- Schaff, Philip (1910): *History of the Christian Church*. This material has been carefully compared, corrected, and emended by The Electronic Bible Society, Dallas, TX, 1998
- Siegfried, Carl (1871): Raschi's Einfluss auf Nicolaus von Lyra und Luther in der Auslegung der Genesis. In: Merx, Adalbert (Hrsg.): *Archiv für Wissenschaftliche Erforschung des Alten Testaments*. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses. Volume 1, 428–456, Volume 2: 39–65. <https://tinyurl.com/s4p7bbvp>
- Smalley, Beryl (1940): *The Study of the Bible in the Middle Ages*. (3rd ed. 1983) University of Notre Dame Press
- Smith, Lesley (2008): The Exegetical and Hermeneutical Legacy of Middle Ages: Christian and Jewish Perspectives. 2.1. Nicolas of Lyra and Old Testament Interpretation. In: Sæbø, Magne: *Hebrew Bible Old Testament. The History of Its Interpretation II*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 49–63.
- Stemberger, Günter (2001): *A zsidó irodalom története*. (ford. Dobos Károly) Budapest: Osiris Kiadó
- Szent Jeromos (2005): *Levelek I–II*. (ford. Puskely Mária, Takács László) Budapest: Szent István Kiadó
- Wischmeyer, Oda (szerk.) (2022): *A bibliai hermeneutikák kézikönyve Órigenésztől napjainkig*. Szeged: Szegedi Nemzetközi Bibliikus Konferencia
- Zunz, Leopold (1865): *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*. Berlin: Louis Gerschel Verlagsbuchhandlung

HERMENEUTIKA ÉS KÁNONJOG

HERMENEUTICS AND CANON LAW

Szuromi Szabolcs Anzelm, O.Praem.

az MTA doktora, tanszék- és kutatóközpont-vezető egyetemi tanár
Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kánonjogi Posztgraduális Intézet, Budapest
szuromi.szabolcs@ppke.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Az Egyház életének elsődleges és lényegi forrásai a Szentírás, a szenthagyomány és az egyházi Tanítóhivatal megnyilatkozásai. Ezek egyúttal nélkülözhetetlen alapok a kánonjog számára, amelyek azoknak a személyeknek és tárgyakkal a kapcsolatát szabályozzák, akik valamilyen módon kötődnek az Egyház életéhez. Az egész kánoni rendszer egyetlen, egységes logikai szerkezetet jelent, amely fokozatosan épült fel az Egyház tanítására, annak védelme érdekében, szoros kapcsolatban a természetjoggal. A kánonjogi kodifikáció előtt (1917), ha egy kánoni norma érvényes formában megszületett, akkor azt véglegesen hatályosnak tekintették, amely a később meghozott jogszabályok ellenére továbbra is integráns része a teljes kánonjogi rendszernek. Emiatt és a jogértelmezés fejlett módszerének hiányában, a régebbi kánonjogi normákat a 9. században mindössze csak a szövegből való tartalmi kihagyásokkal, interpolációval, a szerző nevének megváltoztatásával vagy egyszerű hamisítással tudták a kortárs helyzetre alkalmazni. A folyamatosan fejlődő terjedelmű egyházfegyelmi anyag így számos esetben részben vagy teljes egészben ellentétes előírást tartalmazott, mivel annak többsége egyedi esetre vonatkozott eredetileg, amelyek eltérő körülmények alapján születtek meg. A kánonjogtudomány 12–13. századi fejlődésének köszönhetően vált lehetővé az egyes kánonok között felmerült ellentétek feloldása. Mindez lehetővé tette a teljes történelmi joganyag koherens alkalmazását 1983 előtt, azt követően pedig mint a kánoni jogszabályok nélkülözhetetlen értelmezési alapját.

ABSTRACT

The primary and essential sources of the life of the Church are the Holy Scriptures, the sacred tradition, and the declarations of the Magisterium. They are also indispensable foundations for canon law, which regulates the relations of persons and objects which are in some way connected with the life of the Church. The whole canonical system is one unified logical structure which has been gradually built up on the doctrine of the Church, in order to defend it, in close connection with natural law. Prior to the codification of canon law (1917), once a canonical norm had been established in a valid form, it was considered to be in definitive force, which, despite subsequent legislation, remained an integral part of the entire canon law system. For this reason, and in the absence of an advanced method of legal interpretation, the application of ancient canonical norms to the contemporary situation in the ninth century was possible only

by means of omissions of content from the text, interpolation, changing the author's name, or simple falsification. The constantly evolving body of canonical material thus contained in many cases partially or entirely contradictory prescriptions, since most of them originally applied to specific cases which arose in different circumstances. Thanks to the development of canon law science in the twelfth and thirteenth centuries, it became possible to resolve the conflicts that arose between the various canons. This has made it possible to apply the whole body of historical canonical material coherently before 1983 and afterwards as an indispensable basis for the interpretation of the canon law in force.

Kulcsszavak: kánonjog, isteni jog, apostoli hagyomány, kánoni jogértelmezés, kánonjoggyűjtemények, *Corpus iuris canonici*, kodifikációk

Keywords: canon law, divine law, apostolic tradition, canonical interpretation, canonical collections, *Corpus iuris canonici*, codifications

1. A KÁNONJOG SAJÁTÓSÁGAI

Az egyházi jog mint az Egyház fegyelmi szabályainak rendszere, amely a krisztushívőket „az istentiszteletre, a békére és a keresztény igazságosság megőrzésére, végül az örök boldogság elérésére” (vö. Francis Schmalzgrueber SJ, in: Michiels, 1929, I/11.) vezeti, ezért tulajdonképpen ’szent jognak’ (ius sacrum) tekinthető, mivel normái közvetlenül vagy közvetve az egyes személyek megszentelődését segítik elő (Erdő, 2009, 145–151.). Ha ezt szembeállítjuk az emberi társadalom közös életét szabályozó normákkal (állami jog), akkor tágabb értelemben isteni jognak vagy az isteni törvényhez kötött jognak is nevezhetjük, mert a kánoni jog sajátosan kötődik az isteni joghoz (erről részletesen lásd Giovanni Paolo Lancelotti, 1609, 1050.). Egyrészt a számos pozitív egyházi törvény mindössze megfogalmazza az isteni jogot, amelynek hatálya alól egyetlen hierarchikus szint sem képes felmentést adni. Másrészt még a pusztán egyházi törvényekkel kapcsolatban is meg kell jegyeznünk, hogy ezek is egyedülálló módon kötődnek az isteni joghoz mint annak megtartása és tartalmának alkalmazása eszközehez (Erdő, 2003, 15–16.). A jogszabályok tartalma az Egyház élete során kristályosodott ki, először a szentségek kiszolgáltatásának és az evangélium hirdetésének szokásjogában, majd írott formában. Az egész kánoni rendszer egyetlen, egységes logikai szerkezetet jelent – ha úgy tetszik: piramis –, amely fokozatosan épült fel az Egyház tanítására, annak védelme érdekében, szoros kapcsolatban a természetjoggal (Grocholewski, 2008, 41–49.).

Nem is olyan rég mindössze néhány meghatározott jogterületen volt lehetséges az ’érvényesség’ és a hatályosság közötti különbségtétel a kánonjogi rendszeren belül. Ha egy kánoni norma érvényes formában megszületett – az arra illetékes egyházi hatóság által, kánonilag érvényes jogalkotási folyamat eredményeként és

formában, valamint összhangban az Egyház tanításával, meghatározott hívőközösség számára –, akkor azt véglegesen hatályosnak tekintették, amely a később meghozott jogszabályok ellenére továbbra is integráns része a teljes kánonjogi rendszernek. Ez más megvilágításba helyezi a kánonjogtörténetben megjelenő legjelentősebb, ún. hamisított kánonjogi források jogelméleti hátterét.

A jogértelmezés fejlett módszerének hiányában, a régebbi kánonjogi normákat – amelyek szó szerint megőrizték a korábbi egyházi körülményeket, azonban továbbra is hatályban voltak – mindössze csak a szövegből való tartalmi kihagyásokkal, interpolációval, a szerző nevének megváltoztatásával (magasabb tekintély alá helyezve azt) vagy egyszerű hamisítással tudták a kortárs helyzetre alkalmazni. Erre a módszerre a legismertebb példa a *Decretales Pseudo-Isidorianae* (847–852) (Hinschius, 1863). A gyűjtemény több mint felében hamis anyagot tartalmaz (Erdő, 2002, 74–79.; Szuromi, 2014, 35–44.). Azok a kánonjogi előírások, amelyek az egyháztörténelem különböző időszakaiból származtak, együttesen képezték a hatályos jogot. Ez a kánonok megfelelő alkalmazása és a jogértelmezés számára is jelentős problémát okozott. Az egyházfegyelmi anyag – kronologikus vagy tematikus módon rendezve az egyes kánonjogi kollekciókban – számos esetben részben vagy teljes egészben ellentétes előírást tartalmazott, mivel többsége eredetileg egyedi esetekre vonatkozott, amelyek eltérő körülmények (földrajzi, társadalmi, történelmi stb.) alapján születtek meg. A kánonjogtudomány fejlődésének köszönhetően lehetővé vált az egyes kánonok között felmerült ellentétek feloldása. Ennek a lényeges változásnak a legfontosabb teoretikusai között kell említenünk Chartresi Szt. Ivót (†1115) (Szuromi, 2010), Liège-i Algert (†1131) (Kretzschmar, 1985; Erdő, 2008, 101–102.) és Gratianus mestert (kánongyűjteményét 1140 körül állította össze) (*Concordantia discordantium...* in: Friedberg, 1879, vö. Landau, 2008, 22–54.). Azonban itt szükséges megemlékeznünk – az említett szerzők tudományos eredményein túl – a IV. Lateráni Zsinat (1215) kiemelkedő döntéséről, amely világosan rendezte a zsinati jogalkotás hierarchikus szintjeinek egymáshoz való viszonyát. Ennek az egyetemes zsinatnak a határozatai kerültek először a történelemben pápai kihirdetésre (Const. 6, in: *Conciliorum...*, 1973, 212–213.).

Köszönhetően José Miguel Viejo-Ximénez újabb kutatásainak, a Gratianus által alkalmazott értelmezési módszer megértésében fontos szerepet kapott Sevillai Szt. Izidor (†636) alapvető műve, az *Etymologiarum*. Ez különösen a 'distinctiones' (megkülönböztetések) technikájának eredetét helyezi új megvilágításba (Viejo-Ximénez, 2013, 194.). Izidor rendszerében a 'distinctio' (megkülönböztetés) a konkrét téma felosztásának nyelvtani eszköze. Izidor műve egyes fejezeteinek kifejtésekor gyakran használta Cicero (Kr. e. †43) írásait, amelyek szintén hatottak a *Decretum Gratiani* tartalmára és módszerére. Izidor az *Etymologiarum* V. könyvében beszél a jogszabályokról és az időről, valamint pontos definíciót ad a különböző típusú és szintű jogszabályok osztályozásához (isten jog, emberi jog,

természetjog, állami jog, népek joga, alkotmányjog stb.) (Viejo-Ximénez, 2013, 195–212.). Ez az osztályozás, amely alapvetően a római jogi forrásokra vezethető vissza, kellőképpen megvilágítja, hogy miként került jóval közelebb a kánonjogi rendszer a római jogi technikához attól az időponttól, amikor a *Decretum Gratiani* összeállításra került (Meyer, 2000). Az említett osztályozás nem pusztán az összegyűjtött kánoni joganyag felosztási, oktatási és értelmezési elve lett, hanem a kánoni jogelmélet része, megőrizve annak „szent” karakterét. Ezek a jogelméleti és értelmezési alapelvek tették lehetővé a fokozatosan növekvő kánoni joganyag alkalmazását és magyarázatát. Ezt a gazdag fegyelmi anyagot nevezzük később *Corpus iuris canonicum*-nek, amely lényegében 1917-ig hatályban volt, sőt 1983. november 27-ig megmaradt mint a kánonjogi magyarázat elengedhetetlen eszköze.

2. A KÁNONI JOGANYAG ÉRTELMEZÉSE

Nem kétséges, hogy immár kétezer éve a kánoni joganyag egyik legfőbb jellegzetessége – keletkezési dátumától függetlenül – annak „szent karaktere” (Erdő, 2014, 64.). Az Egyház életének elsődleges és lényegi forrásai a Szentírás, a szent-hagyomány és az egyházi Tanítóhivatal. Így ezek egyúttal nélkülözhetetlen alapok a kánonjog mint normarendszer számára, amelyek azoknak a személyeknek és tárgyaknak a kapcsolatát szabályozzák, akik valamilyen módon kötődnek az Egyház életéhez. Ennek a sajátos életnek a tudományos értelmezése – amint arra többek között Gianfranco Ghirlanda SJ 2013-ban rámutatott (Ghirlanda, 2013, 20–22.) – szükségessé teszi a kánonjog beillesztését a teológiai tudományok közé, ahogy az kifejezett formában megtörtént a II. Vatikáni Zsinaton (1962–1965). Ez nem azt jelenti, hogy elhagyhatóvá válna a jogi módszer alkalmazása a kánonjog értelmezésekor; inkább annak kettős természete kerül kihangsúlyozásra. Ennek elemzéséhez azonban értelemszerűen összetett módszerre van szükség (Szuromi, 2013, 85–95.). A római jogrendszer, annak terminológiája és a különböző eredetű – egyedi kulturális tartalmat hordozó – források lényegi befolyást gyakoroltak a kánonjog fejlődésére, beleértve annak forrásait, módszerét, kifejezéseit és intézményeit (Viejo-Ximénez, 2005, 139–169.). A kontinentális jogrendszerek közös öröksége – melynek területén az egyik legjelentősebb hatást éppen a kánonjogi gyűjtemények fejtették ki – napjainkig lényegileg határozza meg az egyházfegyelmet, annak ellenére, hogy az számos esetben módosult az évszázadok folyamán. Szükséges tehát a római jogra mint a kánonjogi elvekben állandóan jelen lévő elemre történő reflektálás az egyházi jogalkotás bármelyik időszakában, a patrisztikus kortól napjainkig (Fantappiè, 2019).

Az is nyilvánvaló azonban, hogy a kánonjogi forrásoknak saját történetük van, amely – mint önálló diszciplína – egészen a legutóbbi időkig elengedhetetlen háttérét képezte a hatályos jog adekvát megértésének. Határozott meggyőződés

szerint az egyes kánonokat magyarázó személy még ma sem hanyagolhatja el a kánonjog eredeti forrásainak ismeretét, amennyiben ténylegesen meg kívánja érteni egy hatályos kánon teljes kontextusát. Különösen is igaz ez akkor, ha a konkrét kánon régi jogot idéz, vagy arra utal.

3. A *CORPUS IURIS CANONICI* MINT A HATÁLYOS KÁNONJOGI NORMÁK ÉRTELMEZÉSÉNEK NÉLKÜLÖZHETETLEN ALAPJA

A *Corpus iuris canonici*t alkotó hat kánonjogi gyűjtemény (*Decretum Gratiani* [1140], *Liber Extra* [1234], *Liber Sextus* [1298], *Clementinae* [1317], *Extravagantes Iohannis XXII* [1325/1500], *Extravagantes communes* [1500/1503]), kiegészítve a Trentói Zsinat (1545–1563) döntéseivel, valamint a későbbi pápai vagy kuriális jogalkotás dokumentumaival, nehéz helyzet elé állította azt a kánonjogászt, aki az Egyház normáit egy konkrét kánonjogi helyzetben kívánta alkalmazni. Mégis, szem előtt tartva a kánoni joganyag sajátosságait – amelyeket fentebb bemutatunk –, a felhalmozódott gazdag kánoni források ilyen formában történő kezelése elő tudta segíteni a konstans egyházfegyelmi alapelvek legpontosabb és jóval világosabb érvényesítését.

Ez az értelmezési mód képes volt arra, hogy az Egyház célját a joggyakorlat terén hűségesen és lelkiismeretesen megőrizze. Ennek az ismerete vezette az első kánonjogi kodifikációban részt vevő szakértőket, amikor kellő körültekintéssel, a majdnem kétezer év jogalkotási, jogértelmezési és joggyakorlati folyamatának eredményeként előttük álló kánoni örökségre tekintettek. Ebben az óvatosságban ott rejlett egyúttal az aggodalom is, nehogy a kánonjog lényegi sajátosságai és tartalma, amely az Egyház legkorábbi időszakától kristályosodott ki, valamilyen szerkezeti vagy akár lényegét érintő módosulást szenvedjen el a kodifikáció következményeként. A helyzetet a CIC (1917), a 6. kánon beillesztésével oldották fel, amely kifejezetten azokra az esetekre hívta fel a figyelmet, amikor a kánonjogásznak a régi jogot figyelembe véve kell kialakítania álláspontját. Ilyen eset lehetett, ha a *Corpus iuris canonici* valamely szövegrészletét szó szerint vette át a CIC (1917) (CIC [1917] 884., 2351. kánonok). Hasonlóan fontos volt az eredeti jogforrások szerepe akkor is, ha a kánon csak részben egyezett meg a régi joggal, illetve amennyiben kétséges volt, hogy a Kódex tartalma eltér-e a régi jogtól. Mivel a CIC (1917) 6. kánon 5. pontja rögzítette, hogy a Kódex nem említ minden lehetséges büntetést, ez további teret adott a régi jog használatára (Álvarez de las Asturias, 2014, 31–32.).

Ahhoz, hogy a kánonjogász helyesen tudja értelmezni ezeket a kánonokat, legalább alapszinten szükséges volt a *Corpus iuris canonici* ismerete, beleértve a hozzá kapcsolódó rövidítésrendszer jelentésének és módszerének elsajátítását is. A kánoni latinitásban való kellő jártasság szintén alapfeltétele volt a Kódex

értelmezésének. Az említett ismereteknek a mindennapos gyakorlatban történő alkalmazását segítette a CIC (1917) jegyzetekkel ellátott kiadása, amely minden egyes kánonhoz kapcsolódóan – rövidített formában – tartalmazta annak forrásait (*Codex iuris canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus*, 1974). Mindez kiegészült a Kódexhez készült, terjedelmes – kilenckötetes – forráskiadással, amely Pietro Gasparri (†1934) és Serédi Jusztinián OSB (†1945) neve alatt jelent meg (Gasparri–Serédi, 1923–1939, I–IX.). Mindössze csak jelezni szeretném, hogy az eredeti források ismerete nem pusztán a fentebb felsorolt esetekben volt szükséges a konkrét kánon jelentésének jobb megértéséhez, hanem általánosságban is fontos volt a jogértelmezéshez, hogy kellően árnyalt álláspontot lehessen kialakítani az egyes kánonok forrástörténeti háttérének megismerése alapján. Ez utóbbi általános elv különleges jelentőséget kapott akkor, amikor a bíró megpróbálta elhelyezni a konkrét kánonjogi problémát abban a kazuisztikus rendszerben, amely az elmúlt századokban a különböző egyházi bíróságokon vagy egyházmegyei hivatalokban kristályosodott ki.

A hatályos Egyházi Törvénykönyv (1983) szintén a 6. kánonban foglalkozik a régi joggal, amelyben kimondja: „A jelen Kódex kánonjait, amennyiben a régi jogot tartalmazzák, a kánoni hagyományt is figyelembe véve kell értelmezni.”¹ Ez a rendelkezés – összevetve az első kodifikáció eredményeként megfogalmazott elvvel – láthatóan kevesebb teret enged a *Corpus iuris canonici* és a CIC (1917) használatának a mindennapos jogértelmezésben és jogalkalmazásban, beleértve a joggyakorlatot is. Mindazonáltal, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a kánonokat kötelező a törvényhozó szándékának megfelelően értelmezni (vö. CIC 17. kán.). Így nem tekinthetünk el az utolsó egyetemes zsinat – a II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) – döntéseitől sem, amelyek ugyan időben megelőzik az új Egyházi Törvénykönyv 1983. január 25-én történt kihirdetését, azonban kiemelt helyet foglalnak el a hatályos Kódex értelmezési alapelvei között. A zsinati atyák sajátos szándékát pontosan megőrizték a zsinat egyes dokumentumait előkészítő egyeztetéseket és tervezeteket rögzítő „Akták” (*Acta Synodalia...*, 1970–1977, I–IV.).

Ehhez hasonlóan szükséges megfontolnunk az új Egyházi Törvénykönyv jogértelmezése és alkalmazása során azokat a véleményeket, érveket, egyeztetéseket, amelyekről hiteles formában tanúskodnak a Kódex revíziója folyamán rögzített és publikált schémák, valamint a hozzájuk fűzött kortárs megjegyzések (*Communicationes*, 1966kk.). Azt is ki kell hangsúlyoznunk, hogy a hatályos Kódex nagy számban tartalmaz olyan kánonokat, amelyek lényegi módosítás nélkül őrizték meg a korábbi Kódex kánonjainak szövegét (Lara, 1983, 345–369.). Sőt, mind a mai napig léteznek olyan konkrét esetek, amikor eleve a CIC (1917)

¹ CIC Can. 6 – § 2. „*Canones huius Codicis, quatenus ius vetus referunt, aestimandi sunt ratione etiam canonicae traditionis habita.*”

normáit szükséges alkalmaznunk. Itt szeretnék utalni Arthur Kaufmann-nak a hermeneutikai elmélet jogtudományi módszeren belüli érvényesülésével kapcsolatban tett világos állásfoglalására (Kaufmann, 1996, 11–38.). Ezt az elméletet Javier Otaduy megfelelő módon adaptálta a kánonjogi interpretáció sajátosságaihoz (Otaduy, 2012, 723–724.). Mindennek fényében nem szükséges a régi jog figyelembevételének igazolásához a régi joggal fennálló szövegbeli hasonlóság vagy akár annak idézete a hatályos jog által, mivel mindössze a közvetett kapcsolat is elégséges alap a figyelembevételhez. Ez nem jelenti az új jog illetéktelen relativizálását, hiszen a jogértelmező egyértelmű szándéka a konkrét jogi szöveg jelentésének jobb megértésére irányul. Ehelyütt Stephan Kuttnernek (†1996) a már fentebb említett – 11. századi – Chartres-i Szt. Ivóhoz kötődő kánonjogi gyűjtemény alapján tett rövid magyarázatával kapcsolatos meglátását idézném: „...Ivó prológusa a jogértelmezés művészetének történelmi mérföldköve volt, mivel azáltal a bibliai és retorikai hermeneutika egyes alapelvei átkerültek a szent kánonok értelmezésének területére, olyan új elképzelésekkel gazdagítva azok közös alapját, amelyek megfontolandó következményeit a skolasztikus teológia és a kibontakozó kánonjogtudomány a 12. században igazolta. Sőt, a hermeneutika – a szent tekintéllyel rendelkező álláspontok kibékítésének művészete – és az isteni összhang nagyon közeli kapcsolatban van egymással...” (Kuttner, 1992, I/4.) Ez a mondat alkalmazható a kortárs egyházfegyelem értelmezésére is. Kuttner professzor részt vett a kódexmegújítás folyamatában, melynek köszönhetően tudományos felfogása – mint a kánonjogi források szakértője – gazdagította az új Kódex összeállítását.

Mindennek tükrében a hatályos kánonjog elválasztása lehetetlen annak korábbi forrásaitól vagy azoktól a normáktól, amelyek az adott kérdést (személyeket, tárgyakat, intézményeket, cselekményeket) korábban szabályozták. Az új jog – ahogy azt Enrique de León is kihangsúlyozta 2012-ben – már létező körülmények, létező normák stb. között született meg, amelyek befolyásolták annak összeállítását, megőrizve a történelmi folyamatosságot (de León, 2012, 334.). Azt is ki szeretném itt emelni, hogy önmagában bármely fordítás egyúttal értelmezést is jelent. Éppen ezért azzal, hogy az új Egyházi Törvénykönyv népnyelvű fordítása hivatalosan megengedetté vált, még nagyobb jelentőséget kapott a Kódex végleges szövege forrástörténeti hátterének megismerése. Ennek hiányában nem teljesülhet a fordítás azon alapelve, hogy annak a lehető legtokéletesebb formában kell visszaadnia az eredeti szöveg jelentését. Márpedig annak értelmezési horizontja, a konkrét kánoni norma indokának, kialakulásának és megszövegezésének történeti – forrásokon nyugvó – háttere. Ide tartozik tehát az új Kódex szövegén és szövegtervezetein túl az a teljes korábbi kánoni forrásanyag, amely a megelőző időszakokban az adott területet szabályozta, beleértve a CIC (1917)-et, de a *Corpus iuris canonicit* is. A kánonjogon belül a legeleveníbb jogterületek a házasságjog és a szerzetesjog, melyeket nagyban befolyásolt az

az intézményi keret és kánonjogi alapelvrendszer, amely a kinyilatkoztatás, az egyházi hagyomány és az Egyház mindennapos működése alapján fejlődött ki. Az említett két összetevő szoros kapcsolatban áll a régi joggal, amelyekre így az új Kódex is tekintettel van.

Lényeges tehát az egyházi joggyakorlat területén tevékenykedők számára, hogy a jogszabályok értelmezéséhez, minél jobban megismerjék azokat a korábbi normákat és elméleteket, amelyek a jelenlegi egyházfegyelmi rendelkezések létrejöttének háttérét képezik. Megjegyzendő, hogy ez az ismeret a jogalkalmazó számára is elengedhetetlen, amikor a kánonjog által nevesített eszközökkel a ténylegesen fennálló joghézag kitöltésére törekszik.

4. KONKLÚZIÓ

Ha megvizsgáljuk az egyetemes zsinatok szövegének kritikai kiadását, számos hivatkozással találkozhatunk, amelyek – mint az újabb zsinati jogalkotás forrása-ira – a korábbi egyetemes zsinatok rendelkezéseire utalnak. Mindez egyedülálló képet nyújt arról a folyamatról, hogy az évszázadok folyamán miként épült teljes egészében egymásra az egyetemes zsinatok jogalkotása. Nem véletlen jelenségről van szó, hiszen a kánonjog maga – amint azt fentebb bemutattam – nagyon szoros kapcsolatban van az Egyház lelkipásztori és szentségkiszolgáltató életével, amely az Egyház alapítója által meghatározott cél megvalósítására irányul. Ez tehát az a változatlanosság, amely a külső körülmények módosulása között is a stabilitásról tanúskodik az Egyháznak a történelem folyamán intézményesedett életén belül. A konkrét időszak körülményei és adottságai alapján még néhány egyházi intézmény alapvető funkciójában is bekövetkezhet jelentős változás, azonban maga a feladatkör változatlanul megmarad. Ezért fontos az 1917 előtt keletkezett kánonjogi források ismerete mindazok számára, akik akár a történelmi, akár az aktuális kánonjogi anyagot értelmezni szeretnék, hogy ezzel elősegítsék a konkrétan elemzett fegyelmi szöveg megértését.

Ezért az az értelmezés, amely nélkülözi a korábbi egyházi források ismeretét, miközben a jelenlegi kánoni normarendszert elemzi – beleértve azokat az eseteket is, amelyek az intézményes rendben alapvetően, sőt lényegileg átalakultak –, nem képes megérteni a kánoni szabályozás valódi és konkrét jelentéstartalmát. Az egyházi jogalkotás története világosan mutatja azt a töretlen követelményt, hogy az Egyház tevékenységének szorosan Krisztus személyéhez és az apostoli hagyományhoz kell kötődnie, amelynek külső megjelenítése az Egyház intézményi egységét jelenti. E szoros kötelék fenntartására való törekvés – amely az egyház tevékenysége legvégső céljának megvalósítására is nagy hatással van – határozza meg az egyházi szolgálat tényleges feladatát, amelyet a hatályos CIC utolsó kánonja (1752. kán.) így fogalmaz meg: „szem előtt tartva a lelkek üdvösségét,

amelynek az Egyházban mindig a legfőbb törvénynek kell lennie”.² Vagyis a kánoni normák rendszere mint „szent jog”, a Katolikus Egyház mint „hierarchikus közösség” megfelelő szintjéhez kapcsolódva, összefogja az Egyház egységes működését.

IRODALOM

- Álvarez de las Asturias, Nicolás (2014): *Ecclesia semper reformanda: la contribución del derecho canónico* (Subsidia Canonica 13). Madrid: Universidad San Dámaso
- Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticanum II* (1970–1977). I–IV. Romae: Typis Polyglottis Vaticanis
- CIC (1917): *Codex iuris canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus, Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus, praefatione, fontium annotationae et indice analytico-alphabetico ab E.mo Petro Card. Gasparri auctus* (1974). Romae: Typis Polyglottis Vaticanis
- CIC (1983). *Codex iuris canonici*. Romae: Typis Polyglottis Vaticanis
- Communicationes* (1966kk.) Romae: Typis Polyglottis Vaticanis
- Conciliorum oecumenicorum decreta* (1973) 3. ed. Bologna: Istituto per le scienze religiose
- Concordantia discordantium canonum: Decretum Gratiani*. In: Friedberg, Aemilius (1879): *Corpus iuris canonici*, I. Lipsiae: Bernhard Tauchnitz
- Erdő Péter (2002): *Die Quellen des Kirchenrechts. Ein geschichtliche Einführung* (Adnotationes in Ius Canonicum 23). Frankfurt am Main: Peter Lang, Europäischer Verlag der Wissenschaften
- Erdő Péter (2003): Metodo e storia del diritto nel quadro delle scienze sacre. In: de León, Enrique –Álvarez de las Asturias, Nicolás (eds.): *La cultura giuridico-canonica Medioevale premessa per un dialogo ecumenico* (Pontificia Università della Santa Croce, Monografie giuridiche 22). Milano: Giuffrè Editore, 3–22.
- Erdő Péter (2008): *Storia delle fonti del diritto canonico* (Istituto di Diritto Canonico Sam Pio X, Manuali 2). Venezia: Marcianum Press
- Erdő Péter (2009): *Le sacré dans la logique interne d'un système juridique*. Paris: L'Harmattan
- Erdő Péter (2014): *Egyházjog* (Szent István Kézikönyvek 7). Budapest: Szent István Társulat (5. kiadás)
- Fantappiè, Carlo (2019): *Per un cambio di paradigma. Diritto canonico, teologia e riforme nella Chiesa*. Bologna: Edizioni Dehoniane
- Gasparri, Pietro – Serédi Jusztinián (eds.) (1923–1939): *Codicis iuris canonici fontes* I–IX. Romae: Typis Polyglottis Vaticanis
- Ghirlanda, Gianfranco (2013): *Introduzione al diritto ecclesiale. Lineamenti per una teologia del diritto nella Chiesa. (Diritto Canonico 2)*. Roma: Gregorian & Biblical Press
- Grochowski, Zenon (2008): *La legge naturale nella dottrina della Chiesa*. Roma: Consult Editrice
- Hinschius, Paul (ed.) (1863): *Decretales Pseudo-Isidorianae et Capitula Angilramni*. Lipsiae: Officina Bernardi
- Kaufmann, Arthur (1996): Concepción hermenéutica del método jurídico. *Persona y derecho*. 35, 11–38.

² CIC Can. 1752 – „...servata aequitate canonica et prae oculis habita salute animarum, quae in Ecclesia suprema semper lex esse debet.”

- Kretzschmar, Robert (1985): *Alger von Lüttichs Traktat „De misericordia et iustitia” (Quellen und Forschungen zum Recht im Mittelalter 2)*. Sigmaringen: Thorbecke
- Kuttner, Stephan (1992): Harmony from Dissonance. An Interpretation of Medieval Canon Law. In: Kuttner, Stephan (ed.): *The History of Ideas and Doctrines of Canon Law in the Middle Ages (Collected Studies Series CS 113)*. 2. ed. Aldershot: Ashgate, 1/1–16.
- Lancelotti, Ioannes Paolus (1609): *Institutiones Iuris Canonici, quibus ius pontificium singulari methodo*. Coloniae: Sumptibus Lazari Zetzneri
- Landau, Peter (2008): Gratian and the Decretum Gratiani. In: Hartmann, Wilfried – Pennington, Kenneth (eds.): *The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140 – 1234. (History of Medieval Canon Law 6)*. Washington DC: The Catholic University of America Press, 22–54.
- Lara, Rosalio Castillo (1983): Criteri di lettura e comprensione del nuovo Codice. *Apollinaris*, 56, 345–369.
- de León, Enrique (2012): Historia del derecho canónico. *Diccionario General de Derecho Canónico*, IV. 333–338.
- Meyer, Christoph H. F. (2000): *Die Distinktionstechnik in der Kanonistik des 12. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Wissenschaftsgeschichte des Hochmittelalters (Mediaevalia Lovaniensia I/XXIX)*. Leuven: Leuven University Press
- Michiels, Gommar (1929): *Normae generales iuris canonici*. Lublin: Universitas Catholica, I.
- Otaduy, Javier (2012): Interpretación de la ley. In: Otaduy, Javier – Viana, Antonio – Sedano, Joaquín (eds.): *Diccionario General de Derecho Canónico*. Pamplona: Editorial Aranzadi, VI/720–731.
- Szuromi Szabolcs Anzelm (2010): *From a Reading Book to a Structuralized Canonical Collection – The Textual Development of the Ivonian Work. (Aus Recht und Religion 14)*. Berlin: Frank & Timme
- Szuromi Szabolcs Anzelm (2013): A kánonjogtudomány módszerének vázlata. In: Szuromi Szabolcs Anzelm (szerk.): *A tudományos módszer. (Pázmány Könyvek 9)*. Budapest: Szent István Társulat, 85–95.
- Szuromi Szabolcs Anzelm (2014): *Pre-Gratian Medieval Canonical Collections – Texts, Manuscripts, Concepts. (Aus Recht und Religion 18)*. Berlin: Frank & Timme
- Viejo-Ximénez, José Miguel (2005): La recepción del derecho romano en el derecho canónico. *Annaeus*, 2, 139–169.
- Viejo-Ximénez, José Miguel (2013): Cicerón y Graciano. *Folia Theologica et Canonica*, II, 191–214.

Tanulmányok

BŰNÖZÉS, BŰNÜLDÖZÉS A VILÁGJÁRVÁNY ALATT CRIME AND LAW ENFORCEMENT DURING THE PANDEMIC

Korinek László

az MTA rendes tagja
laszlo.korinek@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

A szerző a Covid19-járvány kriminológiai problémáit tekinti át. Megállapítása szerint a bűnözést befolyásoló tényezők között kiemelkedő jelentősége volt a legalapvetőbb együttélési szabályok kényszerű megváltoztatásának. Az emberi kapcsolatok fizikai értelemben vett szétszakítása, a korábbiakkal ellentétes normák bevezetése (például a maszkviselés kérdésében) zavart keltett, anómiás helyzetet eredményezett. Egyébként a kriminalitás alakulása jórészt a rutintevékenységek elméletét igazolta. A társadalom életének beszűkülése együtt járt a bűnözés csökkenésével, de emelkedés volt tapasztalható a családon belüli erőszak és a tágabb értelemben vett számítógépes elkövetések terén. A kontroll intézményeit illetően a szerző bírálja az igazgatás indokolatlan militarizálását, a rendeleti kormányzást pedig szigorúan a szükségesség és arányosság elvének keretei között tartja elfogadhatónak, tekintettel egyebek mellett a kriminológiai szempontok érvényesítésének nehézségeire is a gyorsított jogalkotásban.

ABSTRACT

The author examines the criminological problems of the COVID-19 epidemic. It is found that among the factors influencing crime, the forced change of the most basic rules of coexistence was of paramount importance. The physical disruption of human relations and the introduction of norms that contradicted previous ones (e.g. the wearing of masks) created a situation of confusion and anomie. Otherwise, the trend in crime largely confirmed the theory of routine activities. The contraction of social life was accompanied by a decrease in crime, but there was an increase in domestic violence and in cybercrime in the broad sense. With regard to the institutions of control, the author criticizes the unjustified militarization of the administration and considers that government by decree is acceptable strictly within the framework of the principles of necessity and proportionality, given the difficulties of applying criminological criteria to fast-track legislation.

Kulcsszavak: Covid19, anómia, rutintevékenységek elmélete, militarizálás, rendeleti kormányzás

Keywords: COVID-19, anomie, theory of routine activities, militarization, governance by decrees

FEJE TETEJÉRE ÁLLT A VILÁG

Két amerikai kutató – Ben Stickle és Marcus Felson – a világ legnagyobb kriminológiai kísérletének nevezte a Covid19 elterjedését és hatását, a bűnözés alakulását a járvány alatt, illetve az átalakult világ tanulmányozását (Stickle–Felson, 2020). Természetesen nem szó szerinti értelemben, hiszen még a legvadabb magyarázatok sem jutottak el odáig, hogy a bűnügyi tudományoknak róják fel a globális katasztrófa eredetét. Tény viszont, hogy a társadalmi vagy a bűnözéskontrollban bekövetkezett változások hatása a kriminalitás világára mindig lehetőséget ad olyan új ismeretek szerzésére, amelyek hasznosíthatók a jogsértések megértésében, azok kezelésének és megelőzésének megszervezésében.

Túlzás nélkül állítható, hogy nem pusztán új jelenségekkel voltunk kénytelenek szembenézni, nem kizárólag az ismert fejlemények – így például a kockázati társadalom felfogása – új bizonyítékokkal és adalékokkal való kiegészüléséről beszélhetünk, hanem arról is, hogy alapvető értékek kérdőjeleződtek meg, legalábbis a veszélyhelyzet idején. Félreértés ne essék, nem a védekezés eszköztárának káros voltát kívánjuk igazolni. Nem szorul bővebb bizonyításra, hogy az emberről emberre terjedő kórral szemben szükséges az érintkezések számának és azok szorosságának a korlátozása. A helyzetből adódó kényszer azonban nem változtatja meg az emberek értékeit, a társadalmi kapcsolatok megszokott rendje iránti vágyat. Ha a megszorítások, a természetellenes tilalmak sokáig fennmaradnak, akkor anómias állapot jön létre, az elfogadott, megszilárdult normákkal ellentétes magatartás elvárása azt eredményezi, amit többen úgy fogalmaztak meg: a Covid19 fejtetőre állította a világot (Marcovitz, 2020).

Példaképpen említhető a maszkviselés kérdése. A járványt megelőző szabályozásban érvényesült az állam azon törekvése, hogy az embereket még alapjogaik gyakorlása (tehát a civil társadalom megnyilvánulásai) esetén is azonosítani tudja. Ezért a gyűléseken, tüntetéseken általános szabály volt az arc eltakarásának tilalma (például a német *Vermummungsverbot*). Igaz, hogy a Covid19 tombolása idején maga a gyülekezési jog is korlátozások, sőt tilalom hatálya alá tartozott, ennek ellenére a maszkviselés általánosan kötelezővé tétele szükségképpen az elszemélytelenítés irányába hatott, tehát a józan ész szerint ellentmondott a korábbi hatalmi felfogásnak. Hozzá kell tenni, hogy a maszk viselésének tilalma számos jogrendszerben nem korlátozódott a nyilvános rendezvényekre, annál szélesebb körben érvényesítették. A kanadai büntető törvénykönyv 351. §-ának (1) bekezdése például kriminalizálja az arc elfedését minden olyan esetben, amikor valaki azt bűncselekmény leplezése érdekében alkalmazza. Magyarországon a hatályos gyülekezési törvény (2018. évi LV. tv.) fő szabályként tiltja az ábrázat elfedését [9. § (2) bekezdés a) pont]. Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy a vírusveszélyt megelőző időszakban az emberek felismerhetőségének megőrzése a megfigyelések iránti megnövekedett hatalmi igények szolgálatában állt

(Froomkin, 2000). Ehhez képest a járvány idején elrendelt kötelező arcfedés lehet indokolt, de az emberek számára mégiscsak következetlen állami magatartásnak mutatkozhat.

Számos további változás említhető, különös tekintettel a járvány idején alkalmazott speciális jogrendre. Ezek egy részére a közhatalmi kezelés kérdéseinek tárgyalása körében térünk vissza.

Széles körben ismert – legalább nagy vonalakban –, hogy milyen csapások érték a gazdaságot és az emberek együttélési rendjét, beleértve az alapjogok érvényesülését is (CCSA, 2020). Amikor a koronavírus-járványnak a bűnözés alakulására gyakorolt hatását vizsgáljuk, akkor célszerű szem előtt tartani Émile Durkheim tételét a kriminalitás normális voltáról (Durkheim, 1996). Ebből következik, hogy a csökkenést mutató statisztikai adatok nem feltétlenül megnyugtatóak és örömteliek: súlyos társadalmi problémák húzódnak meg mögöttük. Némileg leegyszerűsítve – de a Covid19-járvány kezelésének valóságából merítve – viszonylag természetesnek vehető, hogy az embereknek a közösségi terektől való távoltartása csökkenti az ilyen helyeken elkövethető bűncselekmények számát. Mégsem tűzhetjük ki célként, hogy az emberek mindig maradjanak otthon, mert így rengeteg deliktum megelőzhető. Az életviszonyokba való beavatkozás mindig következményekkel jár. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a legjobb szándékú intézkedések is okozhatnak kriminogén hatásokat. Egyes jelenségek kezelésének a normális folyamatokból biztonsági okokból történő kiemelése (biztonságiasítás – *securitization*) mindig csak időleges lehet, azt követnie kell a kivételes helyzet megszüntetésének (biztonságatlanítás – *desecuritization*) (Taureck, 2006).

A JÁRVÁNY EREDETE

Magától értetődik, hogy az embereket – a kutatókat is beleértve – foglalkoztatja, hogyan kezdődött a koronavírus terjedése. Nyilvánvaló, hogy a választól függően következtetéseket lehet levonni a hasonló katasztrófák megelőzési lehetőségeire és a kezelésre vonatkozóan is. Kriminológiai szempontból akkor érdemel figyelmet a világméretű katasztrófa kirobbantása, ha emberi magatartásra vezethető vissza a vírus világra való rászabadítása.

A magyarázatok egy része azon alapul, hogy a kórokozó egy laboratórium-ból szivárgott ki. Innen kétfelé ágaznak a keletkezési elméletek. Egy részük mulasztásból, gondatlanságból vezeti le a vírus kijutását. Más nézetek szerint szándékos cselekvésről volt szó, a pandémiát biológiai fegyver alkalmazása váltotta ki. Ez utóbbi körben is különböző feltételezések láttak napvilágot. Felmerült, hogy Kína gazdasági sikerei miatt éppen ezzel az országgal szemben vetették be a biofegyvert (Dehghani–Masoumi, 2020), s a gyanú az Egyesült

Államokra terelődött. Egy másik verzió szerint éppen a kínaiak támadtak így másokra. Ezek a hipotézisek idáig nem nyertek tudományosan megalapozott és meggyőző megerősítést, mégis szükséges volt megemlíteni az emberi tényezőre visszavezethető okozatiság tételeit, mert ha konkrét kötelezettségsértés vagy összeesküvés nem is igazolható, az tény, hogy az ilyenek bekövetkezése – függetlenül a Covid19-világjárványtól – nem zárható ki. Ezért a megelőzésnek és a válságkezelés tervezésének mindenképpen számításba kell vennie a szándékos vagy gondatlan járványokozás lehetőségét (Nie, 2020). Mivel pedig emberi magatartásokról van szó, a prevenció és a kezelés ismert eszköztára megfelelően alkalmazható.

Egyet lehet érteni azzal, hogy a világjárvány eredetének számos magyarázata maga is bűngerjesztő hatású, de legalábbis jogellenes magatartásokra ösztönöz (Póczik et al., 2021). Az összeesküvés-elméletek elterjedésének egyik hatása az egészségügyi intézkedésekkel – mindenekelőtt a védőoltásokkal és a szabadságkorlátozással – szembeni ellenállás volt. Egyes megnyilvánulások megkérdőjelezték a hatalom, bizonyos intézkedések, sőt intézmények legitimitását, ami általában is a normakövető életmód ellen hatott.

A BŰNÖZÉSI STATISZTIKA ALAKULÁSA

Ahogy arra logikusan számítani lehetett, a járvány kezelését célzó intézkedések – mindenekelőtt a kijárási tilalom – bevezetésének hatására a bűnözés csökkent, hiszen értelemszerűen kevesebb alkalom kínálkozott az elkövetésre, mivel az emberek tipikusan nem otthon tanúsítják a társadalomra veszélyes magatartást. Globálisan 37%-os visszaesést lehetett regisztrálni a mozgásszabadságot korlátozó rendszabályok elrendelését követően (Boman–Mosen, 2021). Magyarországon a változás nem volt jelentős, 2020-ban a megelőző évhez képest mindössze 2%-os csökkenés következett be. 2019-ben 165 648 bűncselekményt regisztráltak, 2020-ban 162 416-ot. Megjegyzendő, hogy a statisztika igen kedvező alakulása már 2013-tól megindult, 2012-ben még 472 236 volt az összkriminalitás mutatója, tehát igen alacsony bázisról ment végbe a járvány kitörésének évében bekövetkezett, egyébként jó irányú változás (URL1).

A számok önmagukban nem sokat mondanak. Emlékeztetünk Durkheim tételére a bűnözés normális társadalmi jelenségként való felfogására vonatkozóan. Kézenfekvő, hogy a Covid19-járvány idején alkalmazott szabadságkorlátozások miatt – különösen azok legszigorúbb alkalmazásának az idején – nem beszélhetünk normális társadalmi működésről, így természetesen a kriminalitás változásai is szükségszerűek voltak. Az a kérdés, hogy a bűnügyi helyzet javulásáért milyen árat fizettünk, nem számítva a vírus által végzett pusztítást, hiszen az témánk szempontjából kiváltó ok, nem pedig következmény volt.

A szükségesség és arányosság alkotmányos követelményeinek érvényesülése szempontjából természetesen vizsgálendő, hogy mi segítette elő a járvány visszaszorulását, volt-e esetleg olyan intézkedés, amely inkább annak a terjedéséhez járult hozzá. Kriminológiai megközelítésben a közhatalmi kontroll és az annak nyomán kialakult társadalmi változások szerepe szorul elemzésre és értékelésre.

Az általánosan csökkenő tendencia mellett egyes kategóriákban növekedés volt mérhető a járvány idején, a megváltozott körülmények egy része kriminogén, de legalábbis bizonyos bünelkövetéseknek kedvező feltételeket biztosító hatással járt.

Nagy vonalakban témánk szempontjából a személyes érintkezések lehetőségének korlátozása, az emberek egymástól való elszigetelése, továbbá az otthon tartózkodás idejének jelentős meghosszabbodása emelhető ki a bevezetett intézkedések közül.

Meg kell jegyezni, hogy a logikusan valószínűsíthető változások közül ténylegesen nem mindegyik következett be. Ilyen például a közlekedési deliktumok köre, ahol a mozgáskorlátozás ellenére nem csökkenés, hanem éppenséggel növekedés volt tapasztalható. A közlekedés biztonsága elleni bűncselekmény 10%-kal, a járművezetés bódult állapotban 20%-kal, a járművezetés tiltott átengedése 20%-kal, közúti baleset okozása 15%-kal, a közúti veszélyeztetés esetszáma pedig 35%-kal nőtt a járvány első időszakában Magyarországon. Ennek oka lehet, hogy a tömegközlekedés helyett az egyéni közlekedési eszközöket preferálták az emberek, így időszakosan jelentős zsúfoltság lehetett az utakon, másrészt az abnormális helyzet pszichikai hatásai is érvényesülhettek a járművezetők tudatában (Sólyomfi, 2021).

HOME OFFENCE

A családon belüli erőszak problémája az utóbbi évtizedekben került napirendre az emberi jogok valóságos érvényesülését követelő mozgalmak és politikai erők körében. A hagyományos felfogás, valamint annak a közhatalmi megerősítése a történelem során sokáig lényegében intézményesítette az asszonyverést. A *paterfamilias* élet és halál ura volt az együttélésben (Witzke, 2015). A gyermekek sorsára is a teljes kiszolgáltatottság volt jellemző, még az állam és a magánélet szétválasztását megvalósító polgári demokráciákban is (Kerezsi, 1995).

Az ezredfordulót követően felerősödtek a családon belüli erőszak megfékezését szolgáló, hatékonyan működtethető eszköztár kiépítését célzó kezdeményezések. Az Európa Tanács 2011-ben fogadta el az Isztambuli egyezményt, amely az elsősorban a nőkkel szemben alkalmazott bántalmazás mellett a hátrányos megkülönböztetés formáival szemben is előírja az ilyen magatartások megelőzését, üldözését és megszüntetését a közhatalom által is.

Az egyezmény 3. cikkének a) pontja szerint „...a »nőkkel szembeni erőszak« [violence against women]: az emberi jogok megsértéseként és a nőkkel szembeni megkülönböztetés formájaként értelmezendő; a nemi alapú erőszak mindazon cselekményei, amelyek fizikai, szexuális, pszichológiai vagy gazdasági sérelmet vagy szenvedést okoznak vagy okozhatnak a nőknek, ideértve az ilyen cselekményekkel való fenyegetést, a kényszert vagy a szabadságtól való önkényes megfosztást, akár a közéletben, akár a magánéletben fordul is az elő.”

A b) pont értelmében a „»kapcsolati erőszak« [domestic violence]: a fizikai, a szexuális, a pszichológiai vagy a gazdasági erőszak mindazon cselekményei, amelyek a családon vagy a háztartási egységen belül, vagy a volt vagy a jelenlegi házastársak vagy partnerek között történnek, függetlenül attól, hogy az elkövető az áldozattal azonos helyen él vagy élt-e.”

Magyarország az egyezményt aláírta, azonban az alkalmazáshoz szükséges ratifikáció elmaradt, aminek az az oka, hogy a dokumentum nem biológiai, hanem a társadalmi megközelítésben (gender) értelmezi a nem fogalmát [3. cikk, c) pont].

Az Európai Unió – ami maga is csatlakozott az Isztambuli egyezményhez – már korábban is komoly figyelmet fordított a jelenség elleni fellépésre. A járvány miatti korlátozások következményeire is tekintettel határozta meg az Európai Bizottság a családi pozícióval történő visszaélések elleni fellépés feladatait. Megállapította, hogy egyes áldozatok kiszolgáltatott helyzete bizonyos körülmények között romolhat. A Covid19-világjárvánnyal kapcsolatos kijárási korlátozások során a családon belüli erőszak áldozatai nagyobb mértékben vannak kitéve az erőszak veszélyének, miközben a támogatáshoz és védelemhez való hozzáférésük korlátozott (URL2). Magyarországon a kapcsolati erőszak körébe sorolt magatartások korábban is büntetendők voltak, a 2013. évi LXXVIII. törvény azonban külön tényállást kodifikált a speciális körülményekre tekintettel.

Nem szorul mélyebb magyarázatra, hogy a családtagok kényszerű összefüggése próbára teszi az együtt élő emberek kapcsolatát. A konfliktusok kiéleződhetnek, az indulatok levezetése, ami addig jórészt lakáson kívül, a munkahelyen vagy éppen a közlekedésben történt meg, most a lakáson belül kell megtörténnék. Ezért vizsgálandó a házon belül elkövethető deliktumok számának és jellegének az alakulása a kényszerűségből létrejött kísérleti helyzet körében. Nyilvánvaló, hogy mindenekelőtt a kijárási korlátozások és a kapcsolati erőszak közötti kölcsönhatást szükséges görcső alá venni.

Az emberi tevékenység színhelyének jórészt az otthon falai közé szorulása, kontaktusaiknak a hozzátartozókra való korlátozódása miatt a kriminalitásban is egyfajta áthelyeződés volt megfigyelhető a pandémia időszakában. Ez nem tekinthető magától értetődően szükségszerűnek, hiszen nem ugyanazon cselekmények jelentek meg másutt, hanem az addig is specifikus vonásokat mutató családon belüli jogsértő magatartások szaporodtak el.

Az Európai Unió Bizottsága sajtóforrások alapján arról számolt be 2020-ban, hogy riasztó ütemben növekedett a kapcsolati erőszak előfordulása a kontinensen. A járvány első hónapjaiban Franciaországban 32%-kal emelkedett a bejelentett esetek száma. Spanyolországban a lezárás első két hetében 18%-kal több hívás érkezett a kapcsolati erőszakkal foglalkozó segélyhívószámra az előző hónap azonos időszakához képest. Belgiumban háromszorosára nőtt a kapcsolati erőszak és kirekesztés elleni közösség segélyhívószámára érkező hívások száma (URL3), Magyarországon a már említett általános, a világjárvány idején is csökkenő össz-bűnözés ellenére a kapcsolati erőszak számai erőteljes növekedést mutattak 2020-ban (650) az előző évhez (392) képest (URL1).

Általánosnak mondható az a felismerés, hogy a családon belüli visszaéléseket – amelyek az erőszaknál szélesebb körre terjednek ki, például a gyermekek elhanyagolására is – nem a világjárvány váltotta ki, de azok elszaporodása, helyenként eldurvulása visszavezethető a Covid19 kezelése érdekében bevezetett korlátozásokra, az összezártságra.

Nem csupán a potenciális – gyakran a történéseken túlmenően nem is megkülönböztethető – elkövetők és sértettek fizikai közelsége miatt, hanem azon hatások eredményeképpen, amelyek növelik a belső feszültségeket, csökkentik az önkontroll esélyeit. Megnehezedtek a szociális és nevelési-oktatási szolgáltatásokhoz való hozzáférés lehetőségei, amellet a munka és a jövedelemszerzés problémái is hozzájárulnak a bűncselekménybe torkolló konfliktusokhoz (Piquero et al., 2020). Megállapították, hogy a kapcsolati erőszak női – potenciális vagy valóságos – áldozatai esetében a partner bűnös magatartását akadályozza, de legalábbis korlátozza az áldozat biztos pozíciója, amely alatt az önálló munkavégzést és jövedelmet értjük. A kijárási korlátozások miatt ennek a relatív önállóságnak a lehetőségei is csökkentek, így kevésbé érvényesülhet ez a viszsztatartó tényező (Fajardo-Gonzales, 2021). Ez az empirikus kutatások adataival is alátámasztott elmélet tehát abból indul ki, hogy az együtt élő családok esetében a hatalommal való visszaélés, a bántalmazással való fenyegetettség veszélye általánosan fennáll (Hsu–Henke, 2021). Ráadásul nem akármilyen fenyegetettségről van szó. A kapcsolati erőszak szélsőséges formája az emberölés, ami nem szükségyszerű, de sajnálatos módon nem is ritka befejezése a viharos konfliktusoknak. Tipikusan – de nem kivétel nélkül – nők az áldozatok. Ezen bűncselekmények száma is emelkedett egyes országokban a pandémia és a korlátozások időszakában, de az összefüggés a bevezetett intézkedésekkel nem egyértelműen tisztázott (Fitz-Gibbon–Walklate, 2023).

A megelőzésnek tehát építenie kell a felismert összefüggésekre, mindenekelőtt a kiszolgáltatottság szintjének intézményes csökkentésére. A járvány miatt bevezetett korlátozások hatásának kutatása hozzájárult a családon belüli erőszak okainak árnyaltabb megismeréséhez, annak alapján pedig a prevenció eszköztárának bővítéséhez is.

BÜNNÖZÉS SZÁMÍTÓGÉP HASZNÁLATÁVAL

Szerencse a szerencsétlenségben, hogy az emberek közötti fizikai kapcsolatok minimumra szűkítése akkor következett be, amikor azok nagy részét egyébként is felváltotta a virtuális érintkezés. Ez valamelyest ellensúlyozta a társas életben bekövetkezett veszteségeket. Logikus az a következtetés, hogy a bűncselekmények jelentős része is a számítógépek és az okostelefonok világába költözött át.

Az információs rendszer felhasználásával elkövetett csalások száma a járvány kitörését és a szabadságkorlátozó intézkedések bevezetését követő időszakban Magyarországon 30%-kal, az információs rendszer vagy adat megsértése bűncselekmények száma 40%-kal nőtt 2020-ra. A készpénz-helyettesítő fizetési eszköz hamisítása regisztrált eseteinél az emelkedés tizenötszörös. Kézenfekvő magyarázat a társadalmi-gazdasági élet megnyilvánulásainak áttevődése a kibertérbe (Sólyomfi, 2021).

Ugyancsak jelentősen, 40%-kal nőtt a tiltott adatszerzések száma, érdekes azonban, hogy a személyes adattal visszaélés eközben lényegében ugyanekkora mértékben csökkent. A világhálón tapasztalható expanzió összességében nem meglepő. A kereskedelem, a közigazgatás, az oktatás és a szolgáltatások jelentős részének *online* világba helyeződése maga után vont a statisztikai adatok alapján – a kibertérrel összefüggő bűncselekmények számának szignifikáns megemelkedését. Mindazonáltal elmondható, hogy e területen a látencia továbbra is jelentős méretű lehet.

Nyilvánvalóan csábította az elkövetőket az a körülmény, hogy a vállalkozások jelentős része megengedte, esetenként akár meg is követelte az otthoni munkavégzést. Ezáltal a nem kellő alaposággal kiépített védelmi rendszerek sebezhetővé váltak, a tiltott adatszerzés vagy akár az aktív beavatkozás előtt megnyílt az út.

2020 első negyedében világszerte mintegy 40 000 weboldalt jelentettek meg „corona” vagy a „covid” szavakat tartalmazó *domain*nevek alatt. A számítógépes bűnözők mintegy húszmillió rosszindulatú és adathalász e-mailt küldtek szerte-szét hetente személyes vagy pénzügyi adatok megszerzése céljából. Az elektronikus vírusok jelentős mértékben elszaporodtak. Az Interpol jelentése szerint a járvány legfőbb online hatása és veszélye az adathalászat, a csalás, a zsarolás, a rosszindulatú és kémprogramok, valamint az álhírek terjesztése volt (Póczik et al., 2021).

A számítógépes-kommunikációs kriminalitás új ága „a bűnözés mint szolgáltatás” (*crime-as-service, crime-as-a-service*) vagy „kiberbűnözés mint szolgáltatás” (*cyber-crime-as-service, cybercrime-as-a-service*). A dolog lényegét illetően arról van szó, hogy a nagyobb tudással, jobb felkészültséggel rendelkező bűnözők a kevésbé képzett delikvensek számára átadják a cselekmények megvalósításához szükséges infrastruktúra egészét vagy annak lényeges elemeit, alrendszerait. Ez vállalkozásszerű formában történik. A szolgáltatás tehát bűnözők részéről,

bűnözők számára valósul meg, természetesen nem ingyen. A kész programok, adattárak és más elkövetési eszközök – akár már kémprogramok révén meghódított („zombi”) számítógépek rendszerei – birtokában azután jórészt már csak a célok kiválasztása marad a szolgáltatások megrendelőire, vagyis az a tevékenység, amely a hagyományos bűnözői tudás felhasználásával is végezhető (Korinek, 2023). Magától értetődik, hogy a járvány időszakában ez a fajta elkövetői magatartás is elszaporodott.

A mesterséges intelligencia nem más, mint az emberi gondolkodás és a környezethez való viszonyulás képességének gépekre való átvitele, ami a számítógépek működtetésének a csúcspontját jelenti. A bűnüldözés számára felbecsülhetetlen segítséget nyújt, ugyanakkor – mint minden technikai vívmány – veszélyt is jelent a társadalomra. Az Egyesült Királyság és az USA közös közleményben hívta fel a figyelmet arra, hogy a gyermekpornográfia terjedése hatalmas lendületet kapott a mesterségesen előállított képek és videófelvételek elszaporodásával. Ez önmagában is felkelti a pedofiliára hajlamos személyek vágyait. Kétségtelen tény, hogy az ilyen anyagoknak nincs minden esetben közvetlen sértettjük, viszont jó minőségben készülnek, ami megnehezíti a valós áldozatok azonosítását (URL4).

A VÉLEMÉNYNYILVÁNÍTÁS KRIMINALIZÁLÁSA

Általánosnak nevezhető az a gyakorlat, hogy egyes jogrendszerek a legveszélyesebbnek tekintett megnyilvánulások – például a terrorizmus – megelőzése és megakadályozása érdekében széles körre kiterjedő védelmi vonalakat építenek ki. A közhatalom megpróbál gátat szabni azon eszmék, gondolatok, vélemények terjedésének, amelyek az emberek tudatába beépülve elősegíthetik a kriminális magatartások megvalósulását. Bizonyos esetekben a nyilvánított tételek önmagukban is sérthetik a közmorált, köznyugalmat (például holokauszttagadás).

Kétségtelen tény, hogy az emberek tömegeinek életét fenyegető helyzetben egy-egy rémhír elterjedése súlyos következménnyel járhat. Ezért a szükségesség és arányosság elvének tiszteletben tartása mellett bizonyos korlátozások nem kifogásolhatók. Magyarországon a Btk. 2020-as módosítása kriminalizálta a rémhírterjesztés veszélyhelyzeti megvalósulását. A hatályos szöveg [337. § (2) bekezdés]: „Aki különleges jogrend idején nagy nyilvánosság előtt olyan valótlan tényről vagy való tényről oly módon elferdítve állít vagy hírszertel, amely alkalmas arra, hogy a védekezés eredményességét akadályozza vagy megghiúsítsa, büntetett miatt egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.”

Az Alkotmánybíróság nem tartotta elfogadhatónak az alapjog ilyen szélesen értelmezhető megszorítását. A rendelkezést nem semmisítette meg, de csak bizonyos követelmények teljesülése esetén engedi meg annak alkalmazását. Csak

akkor büntethető valaki ezen tényállás alapján, ha tudott az általa hirdetett tény valótlanágáról, azt maga ferdítette el, ha egyébként a magatartás a különleges jogrend idején a védekezés akadályozására vagy megghiúsítására alkalmas [15/2020. (VII. 8.) AB határozat].

Az természetes, hogy az eredményesség, illetőleg annak valószínűsítése mindig a célokat és a módszereket meghatározó közhatalom értékelésétől függ. Nem valamiféle abszolút igazság oltalmazásáról van tehát szó. A különböző vélemények, kritikus megnyilvánulások elnyomása ezért akár óriási károkat is okozhat. Az Amnesty International nevű jogvédő szervezet kimutatta, hogy Kínában a járvány kirobbanásának hivatalos elismerése előtt legalább 5511 esetben indítottak büntetőeljárást azok – a zömmel egészségügyi dolgozók és újságírók – ellen, akik figyelmeztettek a veszélyre. Azzal gyanúsították, illetőleg vádolták meg őket, hogy hamis és nagy károkat okozó információt fabrikáltak és terjesztettek (Amnesty International, 2021). Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy ezekben az esetekben inkább a demokratikus alapjogok érvényesülése, a kritika és a jelzések komolyan vétele segítette volna a védekezés előkészítését és megvalósítását.

Alkotmányos demokráciákban kriminológiai szempontból azért van kiemelkedő jelentősége az egyébként a társadalomra nem veszélyes, sőt alapjogként védett megnyilvánulások kriminalizálásának, mert egyrészt leértékelheti a valóban üldözést érdemlő magatartásokkal szembeni fellépésben a büntetőjog *ultima ratio* jellegét, másrészt azzal összefüggésben a lényegét illetően alaptalanul moshatja el a közéleti felelősség és a bűnösség közötti különbségeket. Ebben az esetben is igaz a közhelyszerű tétel: a bűnözés oka a maga közvetlenségében a büntető törvénykönyv, hiszen a konkrét tényállások hiányában a *nullum crimen sine lege* elvénél fogva deliktumról nem beszélhetünk (Michael–Adler, 1933). A véleménynyilvánítás szabadságának korlátozása ezért csak szélsőséges esetekben, feltétlenül indokolt ideig felelhet meg a szükségesség és arányosság követelményének.

A TERRORIZMUS ÉS A SZERVEZETT BÜNÖZÉS ALAKULÁSA A VILÁGJÁRVÁNY IDEJÉN

Kiemelkedő veszélyt jelentenek a társadalomra azok a bűnözési megnyilvánulások, amelyekkel szemben biztonságiasított fellépésre, amellet nemzetközi összefogásra van szükség. A ténylegesen végrehajtott terrorakciók száma nem növekedett a világjárvány kitörésének és a legsúlyosabb megszorítások bevezetésének az évében, de már az is figyelmeztető jelzés, hogy érzékelhető visszaesés sem következett be. A kísérleteket is beleértve 427 támadást jegyeztek fel 2020-ban a világban, szemben a megelőző év 430 eseménnyel (URL5). Európában a járvány kezdetének évében 57 terrorcselekményt regisztráltak (ugyancsak a kísérletekkel

együtt), 2019-ben 55-öt. Megjegyzendő viszont, hogy a halálos áldozatok száma (2019-ben 10, 2020-ban 27) megduplázódott, a testi sérülést elszenvedő személyeké hasonlóképpen (2019-ben 27, 2020-ban 54) (URL6).

Köztudomású tény, hogy a terrorizmus kiemelkedő veszélyessége miatt az elene történő fellépés nem korlátozódik az egyes támadások közvetlen megelőzésére és elhárítására. A politikai-ideológiai alapú erőszakkal szemben széles körű védekezés valósul meg a nemzetközi közösség tagjai részéről. A toborzáson túl kriminalizálták a szélsőségesek finanszírozását, valamint a terrorizmus propagandáját is. Egyetértés van abban, hogy a Covid19-epidémia időszakában különösen veszélyes megnyilvánulások voltak tapasztalhatók ezen a külső védelmi vonalon belül.

A terrorista csoportok célja – a konkrét követelések érvényesítésén vagy a tiltakozás kifejezésén túl – a hatalom szétzilálása vagy legalábbis gyengítése. Természetesnek tekinthető, hogy az egyébként is felborult alkotmányos rend kedvező terep a számukra. Kiemelkedő jelentősége van a szélsőséges törekvések propagandájának. A közhatalmi intézkedések támogatása, a bajba jutott emberek segítségének kilátásba helyezése a politikai erőszak ideológiai fegyvertárába tartozik. A kivételes helyzet és a járvány következményei miatti elkeseredettség a szélsőséges gondolkodás kialakulása számára kedvező talaj (Ackerman–Peterson, 2020). Amint arról szó volt, magának az egész vírusterjedésnek van olyan magyarázata, amely közvetlenül kapcsolatba hozható a bioterrorizmus – egyébként kétségtelenül létező – jelenségével. Ez a radikális csoportok számára ötleteket is adott, amellett, hogy a betegség tömegessé válásával kapcsolatos propaganda során is kihasználták a rémhíreket, sőt terjesztették is azokat.

Az iszlám terrorizmus irányítói úgy fogták fel és úgy hirdették a koronavírus pusztítását, mint Allahnak a hitetlenekkel, mindenekelőtt az Egyesült Államokkal és szövetségeseivel szembeni bosszúját a muszlimoknak okozott szenvedésekért. Így valójában szövetségest véltek felfedezni a világjárványban (Kruglanski et al., 2020). Általánosságban is elmondható, hogy a bűnbakkeresés, valamint az egyes terrorista alakulatok felfogása szerinti igazságosság érvényesítésére való törekvés jellemző volt a terrorista propagandára a Covid19 világméretű terjedésének az időszakában.

A terrorizmus finanszírozása terén szignifikáns elmozdulás nem volt a járvány alatt, noha az abban érdekelt csoportok érdeklődése a világháló nyújtotta lehetőségek iránt megnőtt (Committee of Experts..., 2020). A szervezett bűnözés jellemzője a gazdasági folyamatok, különösen azok hiányosságainak a kihasználása az illegális haszon megszerzése érdekében (példa erre a magyarországi „olajszőkítés”, az olajkereskedelem hibás szabályozására épülő kriminális kereskedelem). A valós vagy vélt igények kielégítésének ígérete a hivatalosan elismert kínálat arra való képtelenségével szemben alapvető módszer a bűnszervezetek működésében. Nem meglepő ezért, hogy a vírus felbukkanása

és elterjedése idején a gyógyszerek és álgógyszerek eladása – mindenekelőtt online rendelésre – rendkívüli mértékben megugrott, hatalmas profitot eredményezve az erre szakosodott kriminális csoportoknak. Ez természetesen nem csupán vagyoni, hanem az emberi egészségre is veszélyes következményekkel járt (Valchewa, 2020).

A bűnszervezetek által elkövetett cselekmények száma pontosan nem határozható meg. Tényként lehet rögzíteni, hogy a koronavírus pusztításának időszakában ezek a csoportok alkalmazkodtak a kialakult új helyzethez, korábban kevésbé megcélzott területekre (például egészségügy) terjesztették ki a tevékenységüket. A terület szó szerint is értendő, hiszen a maffiatevékenység által dominált helyeken a kriminális csoportok ténylegesen a hatalmuk alatt tartják az életviszonyok jelentős részét. Egy kutatásról szóló publikáció szerzői elgondolkodtató érdekességként jegyzik meg, hogy a Covid19 elleni védettség nagyobb volt a drogmaffia által kontrollált körzetekben, mint a paramilitáris csoportok révén biztosított lakosság soraiban (Cavias et al., 2020).

Általánosságban meg lehet jegyezni, hogy a Covid19-járványhelyzetben megnyilvánuló kriminális tevékenység a szervezett bűnözés irányába mutat. A változás nem is elsősorban az aktív csoportok számát, hanem inkább az általuk megvalósított bűncselekmények típusát érinti. A bűnszervezetek rendkívül gyorsan csaptak le az újonnan kibontakozó lehetőségekre (Czebe, 2020).

A KONTROLL INTÉZMÉNYEI

A kifejtettek szerint nem önmagában a pandémia, hanem inkább a közhatalomnak a lakosság védelme érdekében bevezetett intézkedései, továbbá a biztonságiasított jogalkotás eredményei szempontjából vizsgálhatók és vizsgálandók is a világjárvány kriminológiai következményei és tanulságai. Az teljességgel indokolt, hogy a rendkívüli körülmények között különleges eszközökre van szükség az emberi életek és az egészség lehető legeredményesebb védelme érdekében. Nem az a kérdés tehát, hogy biztonságiasításra szükség van-e, hanem az, hogy a normál állapotoktól való eltérés mennyiben szükséges, az emberek jogait érintő korlátozások pedig mennyiben arányosak az elhárítani szándékozott veszélyhez képest. A változások tipikusan a kormánynak és a végrehajtó hatalom más intézményeinek adott, jogkorlátozások bevezetésére is kiterjedő hatáskörbővítést jelentették. A szükségesség–arányosság teszt elvégzése során azt is gondosan elemezni kell, hogy ezen lehetőségek birtokában nem lép-e túl az irányítás a Covid19-járvány kezelésének körébe tartozó viszonyok szabályozásán. E tanulmány keretei között természetesen nem térhetünk ki minden államszervezeti és jogalkotási módosításra, azonban néhány elvi jelentőségű problémát mindenképpen érinteni kell.

KATONÁS IGAZGATÁS

Az egyik ilyen a járványkezelés militarizálása. A veszély, a bekövetkezett katasztrófa nyilvánvalóan igényli a társadalmak minden erejének a mozgósítását, ezért a katonaság részvétele a megoldandó feladatok ellátásában természetes követelmény. Nem mindegy azonban, hogy ez a közreműködés milyen feltételekkel és milyen módszerek alkalmazása mellett történik. A világ országaira általánosan jellemző volt a védelmi struktúrák bekapcsolása a kivételes kihívásokra adandó válaszokba. A választott modelleket illetően három típust lehet megkülönböztetni. Az első a hiányzó források kiegészítésében, a közigazgatás rendjét nem befolyásoló segítségnyújtásban jelölhető meg. A második a vegyes rendszer, ahol a katonák meghatározott területeken átveszik a „békeidős” feladatok egy részének az ellátását, tehát a kétfajta adminisztráció párhuzamosan működik. Ahol pedig a militáris irányítás és adminisztráció túlsúlyba kerül, ott egy harmadik típusú biztonságiasított modell figyelhető meg. E három megoldás átfogó hatékonysági és értékszempontú összehasonlítása nem történt meg, de néhány tanulság levonható.

A szükségesség és arányosság elvének megfelelően indokolt, hogy a magas szervezettségű, jó fegyelemkezelési képességekkel rendelkező honvédelem, illetőleg a helyzet kezelésére elsődlegesen rendelt egészségügyi apparátus egymáshoz viszonyított korszerűsége fontos szempont legyen a struktúra és működés kérdéseinek az eldöntésében. Nincs tehát mindenütt egyformán alkalmazható recept (Gibson-Fall, 2021).

Néhány általános tanulságot érdemes levonni a járvány legnagyobb hullámainak lecsendesedését követően. Az egyik az, hogy az intézkedések a céltól és az elért eredményektől független mellékhatásokkal is járnak. A katonaság bevonásának egyik veszélye a háborús szemlélet kialakulása, érvényesülése, illetőleg erősödése a politikai gondolkodásban. A vírus nem igazi ellenség, a betegség sem küzdhető le a rendelkezésre álló fegyverzettel. Ennek ellenére számos politikus nem csupán a katonák részéről nyújtandó segítség szükségességét hangsúlyozta, hanem kifejezetten háborúról beszélt. New York állam kormányzója, de Emmanuel Macron francia elnök is használta a valódi hadviselésre utaló megfogalmazásokat (Kalkman, 2021).

A katonai részvétel tehát katonai gondolkodásmódot honosít meg olyan viszonyok közepette, amelyek egyébként attól idegen megközelítést tennének szükségessé. Kriminológiai szempontból ennek az a veszélye, hogy számolni kell a függelmi típusú, a parancsuralmi rendszerekben megjelenő jogsértések bekövetkezésével. Ezért ad abszurdum a katonai büntetőjog és igazságszolgáltatás bevezetése is felmerülhet további lehetséges lépésként. Így a demokrácia kialakult érték- és normarendszere kérdőjeleződhetne meg, aminek a bűnözésre gyakorolt hatása jelentős lehet.

A katonai jellegű fellépés semmiféle garanciát nem jelent a járvány megfékezésére (Cavgiás et al., 2020), de a jogsértő magatartások visszaszorítására sem. Egyes megnyilvánulások akár a biztonság védelméért felelős intézmények iránti bizalmat is rombolhatják, közvetlenül előidézve azt a viktimizációt, amely egyébként a kriminalitás következménye (Acacio et al., 2023). Magyarországon a rendőrjárőröket katonákkal erősítették meg a járvány idején. A Magyar Honvédség tagjai a mellükön hordott géppisztolyokkal a közvetlen terrorveszély képzetét kellették, miközben alapvetően a kijárási korlátozások és a maszkviselési szabályok ellenőrzése volt a feladat. Ez természetesen hozzájárult az egyébként is meglévő félelmi szint növeléséhez, a fenyegetettség túlbecsüléséhez.

RENDELETI KORMÁNYZÁS

A biztonságiasított, tehát a normál alkotmányos körülményektől eltérő jogrend lényege a kormánynak adott felhatalmazás a szükséges – akár alapjogkorlátozó – rendeleti szabályozásra. Ennek az általában vett indokoltsága nem vitatható. Kérdés azonban, hogy vannak-e garanciák a szükségesség és arányosság követelményeinek érvényesülésére, beleértve a biztonságiatlanítás meglépését akkor, amikor a kivételes eszközökkel elhárítandó veszély már megszűnt.

Kriminológiai oldalról vizsgálva a kérdést, a rémhírterjesztés kapcsán már volt arról szó, hogy a végrehajtó hatalom természeténél fogva hajlamos az elérendő eredménynek alárendelni a jogokat, a hosszabb vagy akár csak középtávú érdekeket. A gyors, akadálytalan jogalkotásnak vannak előnyei, de az biztos, hogy például a bűnmegelőzés szempontjait sem lehet kellő alaposítással átgondolni a szabályozás előkészítése során. Bár azt is meg kell jegyezni, hogy a „rendes” törvényhozás során is előfordul a tervezetek, javaslatok sokoldalú megvitatásának hiánya.

KÖVETKEZTETÉSEK

A világjárvány nem tudományos alaposítással és módszerekkel előkészített kísérlet volt, de alkalmat adott a kriminális magatartás körülményekkel kölcsönhatásban való megfigyelésére, továbbá a kontroll intézményeinek kritikus értékelésére. Azt lehet mondani, hogy a rutintevékenység-elmélet (Korinek, 2006) számos területen igazolást nyert, ami összeegyeztethető Durkheimnek a bűnyözés normális társadalmi jelenségként történő felfogásával. Ez a következtetés nem zárja ki a kontrollteóriák magyarázó értékét, hiszen az emberek élete jórészt olyan közhasznalmi döntések hatására változott meg, amelyek közvetlenül az egyének és közösségek viselkedésének a szabályozására irányultak, beleértve a deviancia részbeni újraértelmezését.

Mindazonáltal abból kell kiindulni, hogy a koronavírus és annak hatásai elleni küzdelem nem állítható párhuzamba a bűnüldözéssel. Még az ahhoz kapcsolódó emberi magatartások kezelése sem. A járvánnyal szembeni fellépés alapvetően minden ember közös érdeke. Ezért nem helyeselhető a szükségképpen ellenséget kereső, időnként azt kreáló militarista intézményrendszer kiépítése, de az eredményesség szempontjának alárendelt büntetőjogi szabályozás sem.

HIVATKOZÁSOK

- Acacio, Igor – Passos, Anais – Pion-Berlin, David (2023): Military Responses to the COVID-19 Pandemic Crisis in Latin America: Military Presence, Autonomy, and Human Rights Violations. *Armed Forces & Society*, 49, 2, 372–394. DOI: 10.1177/0095327X211070035. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8841393/>
- Ackerman, Gary – Peterson, Hayley (2020): Terrorism and COVID-19: Actual and Potential Impacts. *Perspectives on Terrorism*, 14, 3, 59–73. <https://www.universiteitleiden.nl/binaries/content/assets/customsites/perspectives-on-terrorism/2020/issue-3/ackerman-and-peterson.pdf>
- Amnesty International (2021): *Silenced and Misinformed – Freedom of Expression in Danger during COVID-19*. London. <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/11/POL3047512021ENGLISH.pdf>
- Boman, John – Mosen, Thomas (2021): Global Crime Trends during COVID-19. *Nature Human Behaviour*, 5, 7, 821. DOI: 10.1038/s41562-021-01151-3. <https://www.nature.com/articles/s41562-021-01151-3>
- Cavgias, Alexandros – Bruce, Rafael – Meloni, Luis (2020): *Policy Enforcement in the Presence of Organized Crime: Evidence from Rio de Janeiro*. DOI: 10.2139/ssrn.3678840. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3678840
- CCSA: The Committee for the Coordination of Statistical Activities (2020): *How COVID-19 is Changing the World: A Statistical Perspective*. New York: UN Department of Economic and Social Affairs. <https://tinyurl.com/bdecnxzy>
- Committee of Experts on the Evaluation of Anty-Money Laundering Measures and the Financing of Terrorism (2020): *Money Laundering and Terrorism Financing Trends in MONEYVAL Jurisdictions during the COVID-19 Crisis*. Strasbourg: Moneyval. <https://rm.coe.int/moneyval-2020-18rev-covid19/16809f66c3>
- Czebe András (2020): Az európai szervezett bűnözés alakulása a COVID-19 járvány okozta krízishelyzet tükrében. (MTA Law Working Papers 16) Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, <https://jog.tk.hu/mtalwp/az-europai-szervezett-bunozes-alakulasa-a-covid-19-jarvany-okozta-krizishelyzet-tukreben>
- Dehghani, Arezzo – Masoumi, Gholamreza (2020): Could SARS-CoV-2 or COVID-19 Be a Biological Weapon? *Iranian Journal of Public Health*, 49, 1. DOI: 10.18502/ijph.v49iS1.3691, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8266003/>
- Durkheim, Émile (1996): A bűnözés normális jelenség. In: Gönczöl Katalin – Kerezsi Klára (szerk.): *A deviancia szociológiája: Szöveggyűjtemény*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 9–15.
- Fajardo-Gonzalez, Johanna (2021): Domestic Violence, Decision-Making Power, and Female Employment in Colombia. *Review of Economics of the Household*, 19, 1, 233–254. DOI: 10.1007/s11150-020-09491-1. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3629644

- Fitz-Gibbon, Kate – Walklate, Sandra (2023): Cause of Death: Femicide. *Mortality*, 28, 2, 236–249. DOI: 10.1080/13576275.2022.2155509, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13576275.2022.2155509>
- Froomkin, Michael A. (2000): The Death of Privacy? *Stanford Law Review*, 52, 5, 1461–1543. https://repository.law.miami.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1310&context=fac_articles
- Gibson-Fall, Fawzia (2021): Military Responses to COVID-19. Emerging Trends in Global Civil-Military Engagements. *Review of International Studies*, 47, 2, 155–170. DOI: 10.1017/S0260210521000048. <https://tinyurl.com/54vnsepr>
- Hsu, Lin-Chi – Henke, Alexander (2021): COVID-19, Staying at Home, and Domestic Violence. *Review of Economics of the Household*, 19, 1, 145–155. DOI: 10.1007/s11150-020-09526-7. <https://link.springer.com/article/10.1007/s11150-020-09526-7>
- Kalkman, Jori Pascal (2021): Military Crisis Responses to COVID-19. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 29, 1, 99–103. DOI: 10.1111/1468-5973.12328. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7537208/>
- Kerezi Klára (1995): *A védtelen gyermek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. <https://mek.oszk.hu/04900/04916/>
- Korinek László (2006): *Bűnözési elméletek*. Budapest: Duna Palota és Kiadó
- Korinek László (2023): A bűnözés mint szolgáltatás. In: Korinek László: *Paradoxonok a kriminológiában*. Budapest: ORAC, 22.
- Kruglanski, Arie – Gunaratna, Rohan – Ellenberg, Molly et al. (2020): Terrorism in the Time of the Pandemic: Exploiting Mayhem. *Global Security, Health, Science and Policy*, 5, 1, 123–134. DOI: 10.1080/23779497.2020.1832903. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23779497.2020.1832903>
- Marcovitz, Hal (2020): *The Covid-19 Pandemic: The World Turned Upside Down*. Nashville: Referencepoint Press
- Michael, Jerome – Adler, Mortimer J. (1933): *Crime, Law and Social Science*. New York: Kegan Paul, Trench Trubner & Co. Ltd.
- Nie, Jing-Bao (2020): In the Shadow of Biological Warfare: Conspiracy Theories on the Origins of COVID-19 and Enhancing Global Governance of Biosafety as a Matter of Urgency. *Journal of Bioethical Inquiry*, 17, 4. DOI: 10.1007/s11673-020-10025-8. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7445685/>
- Piquero, Alex – Riddell, Jordan – Bishopp, Stephen et al. (2020): Staying Home, Staying Safe? A Short-Term Analysis of COVID-19 on Dallas Domestic Violence. *American Journal of Criminal Justice*, 45, 4, 601–635. DOI: 10.1007/s12103-020-09531-7. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7293590/>
- Póczik Szilveszter – Sárík Eszter – Vass Péter et al. (2021): A COVID-19 pandémia egyes kriminológiai aspektusai. *Belügyi Szemle*, 69, 3, 375–384. DOI: 10.38146/BSZ.2021.3.2. <https://ojs.mtak.hu/index.php/belugyiszemle/article/view/5607/4403>
- Sólyomfi Andrea Hanna (2021): A Magyarországon regisztrált bűncselekmények változásának alakulása a COVID-19 járvány időszakában. *Studia Mundi – Economica*, 8, 3, 93. <https://studia.mundi.gtk.szie.hu/magyarorszag-on-regisztralt-buncselekmenyek-valtozasanak-alakulasa-covid-19-jarvany-idoszakaban>
- Stickle, Ben – Felson, Marcus (2020): Crime Rates in a Pandemic: the Largest Criminological Experiment in History. *American Journal of Criminal Justice*, 45, 4, 525–536. DOI: 10.1007/s12103-020-09546-0. <https://link.springer.com/article/10.1007/s12103-020-09546-0>
- Taureck, Rita (2006): Securitization Theory and Securitization Studies. *Journal of International Relations and Development*, 9, 1, 53–61. DOI: 10.1057/palgrave.jird.1800072. <https://wrap>

- warwick.ac.uk/1082/1/WRAP_Floyd_Securitization_theory_and_securitization_studies_WRAP.pdf
- Valchewa, Krasimira (2020): Prosecution and Public Awareness: Key Lines of Defence against Falsified Medicinal Products during Pandemic. *Knowledge – International Journal*, 40, 1, 279–284. <https://ikm.mk/ojs/index.php/kij/article/view/937/935>
- Witzke, Serena (2015): Violence against Women in Ancient Rome Ideology versus Reality. In: Fagan, Garrett – Riess, Werner (eds.): *Topographies of Ancient Greek and Roman Violence*. Ann Arbor Michigan: University of Michigan Press, 248–274. https://www.researchgate.net/publication/319459751_Violence_against_women_in_ancient_Rome_Ideology_versus_reality
- URL1: Legfőbb Ügyészség: *Tájékoztató a 2020. évi bűnözés legfőbb adatairól*. 2021. <https://ugyeszseg.hu/repository/mkudok37354.pdf>
- URL2: A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európa Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. *Az áldozatok jogairól szóló uniós stratégia (2020–2025)*. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2020:0258:FIN:HU:PDF>
- URL3: Európai Bizottság Jogérvényesülési és Fogyasztópolitikai Főigazgatóság (2020): *Bűncselekmények áldozatainak védelme és támogatása a Covid19-világjárvány során – a kapcsolati erőszak, a kiberbűnözés és a gyűlölet-bűncselekmények áldozataival való bánásmódra vonatkozó bevált gyakorlatok cseréje*. <https://e-justice.europa.eu/fileDownload.do?id=8051601c-b5e6-4d80-bca0-fa9c7860330d>
- URL4: *Az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság közös nyilatkozata a gyermekek szexuális zaklatása és kizsákmányolása elleni küzdelemről. A Joint Statement from the United States and the United Kingdom on Combatting Child Sexual Abuse and Exploitation*. 27 September 2023. <https://tinyurl.com/3n8hubz7>
- URL5: *GTD Search Result*. <https://www.start.umd.edu/gtd/search/Results.aspx?search=2020&sax=40&say=12>
- URL6: *Infografika – Terrorizmus az EU-ban: tények és adatok*. <https://www.consilium.europa.eu/hu/infographics/terrorism-eu-facts-figures/> (2023. 11. 12.)

A REJTÉLYES ÉS JANUS-ARCÚ AUTONÓM IDEGBÁNTALOM

THE MYSTERIOUS AND JANUS-FACED AUTONOMIC NERVE DYSFUNCTIONS

Kempler Péter

az MTA doktora

Semmelweis Egyetem Belgyógyászati és Onkológiai Klinika, Budapest
kempler.peter@med.semmelweis-univ.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Az autonóm (vegetatív) idegrendszer szervezetünk egészének működését befolyásolja, így károsodása érintheti a kardiovaszkuláris, a gyomor és bél-, a húgyivarszervi rendszert, illetve egyéb szervrendszerek működését. Legtöbbször a cukorbetegség és az idült májbetegségek szövődménye. A legfontosabb a keringési rendszer károsodása: ez felelős az autonóm idegbántalom követhetős vizsgálata által igazolt kedvezőtlen prognózisáért. A diagnosztika arany standardja az ún. kardiovaszkuláris reflexek vizsgálata. Szerző áttekinti a leggyakoribb klinikai következményeket, melyek sorába a szapora szívverés, a hipertónia, a felálláskor bekövetkező vérnyomáscsökkenés, a fájdalom- vagy tünetmentes koszorúér-keringési zavar, szívinfarktus és a szívelégtelenség tartozik. A kórkép széles körű interdiszciplinaritásából adódóan az egyetemi oktatásban és az orvosi gondolkodásban nem nyerte el megfelelő helyét. Szerző végül foglalkozik az autonóm idegbántalom és a vércukoresés kapcsolatával, valamint a potenciális kezelési lehetőségekkel.

ABSTRACT

The autonomic nervous system affects the functioning of the whole body, so damage to it can affect the cardiovascular, gastrointestinal, genitourinary and other organ systems. It is most often a complication of diabetes mellitus and chronic liver disease. The most important is the damage to the circulatory system: this is responsible for the unfavourable prognosis of autonomic neuropathy as demonstrated by follow-up studies. The gold standard of diagnosis is cardiovascular reflex testing. The author reviews the most common clinical sequelae, which include high resting heart rate, hypertension, drop in blood pressure on standing up, painless or asymptomatic coronary circulation, myocardial infarction, and heart failure. The broad interdisciplinary nature of the pathology has meant that it has not gained a proper place in academic teaching and medical thinking. The author concludes by discussing the relationship between autonomic neuropathy and diabetes mellitus and potential treatment options.

Kulcsszavak: autonóm idegbántalom, nyugalmi szapora szívverés, hipertónia, tünetmentes szívinfarktus, alfa-liponsav

Keywords: autonomic neuropathy, high resting heart rate, hypertension, silent myocardial infarction, alpha-lipoic acid

RÖVIDÍTÉSEK

- AN – autonóm neuropátia;
KAN – kardiovaszkuláris autonóm neuropátia;
PS – paraszimpatikus;
S – szimpatikus;
OH – ortosztatisz hipotónia (vérnyomáscsökkenés felálláskor)

BEVEZETÉS

Zsigeri szerveinket az autonóm idegrendszer akaratunktól függetlenül működteti, így a paraszimpatikus (PS) és szimpatikus (S) idegeken keresztül meghatározó módon befolyásolja az életfontosságú szervrendszerek, a kardiovaszkuláris rendszer, a légzőszervek és a gasztrointesztinális szervek funkcióját, illetve a testhőmérséklet változását. Ebből adódóan károsodása, az autonóm (vegetatív, zsigeri) neuropátia egy rendkívül változatos és sokszínű tünetegyüttes. Az „autonóm neuropátia” kifejezés alatt önmagában a kardiovaszkuláris autonóm neuropátiát értjük: egyrészt dokumentáltan kedvezőtlen prognózisa miatt, másrészt az autonóm károsodás világszerte arany standardként elfogadott vizsgálmódszere az ún. kardiovaszkuláris reflexesztek vizsgálatára.

Vegetatív „disztóniaként” teljesen más kórképre tekintünk. A belgyógyászhoz különböző panaszokkal érkező betegek mintegy felében organikus eltérést nem tudunk kimutatni. Az ilyen esetek meghatározó többségében valódi kórok, objektíválható szervi betegség nem igazolható. E funkcionális eredetűnek tartott, „idegi” alapon jelentkező panaszok esetében gyakran használjuk a vegetatív disztónia kifejezést. Ide tartozik az irritábilis bél szindróma néven említett esetek jelentős része, illetve a pánikszindróma igen változatos tünetcsoportja.

Közleményünkben a két entitás közül az előbbivel, az autonóm neuropátia (AN), ezen belül hangsúlyozottan a kardiovaszkuláris autonóm neuropátia (KAN) kérdéskörével foglalkozunk. Az AN néven összefoglalt tünetegyüttes számos szervrendszer működésének károsodását vagy éppen egyes jellegzetes tünetek hiányát vagy atípusos voltát (például a szívinfarktushoz csatlakozó mellkasi fájdalom) foglalja magában, ezért nevezhetjük Janus-arcú szövődménynek.

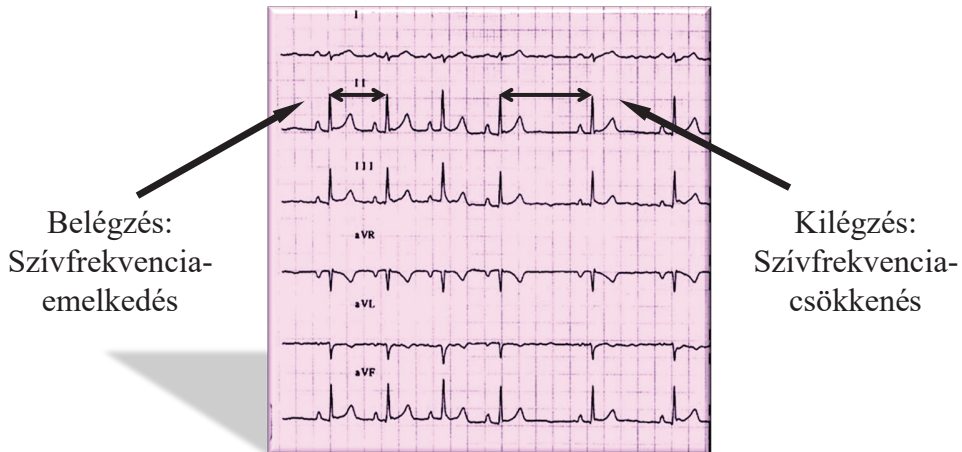
Az AN elsősorban a cukorbetegség szövődményeként ismert, de előfordul egyéb kórképek, krónikus alkoholizmus, idült alkoholos és nem alkoholos májbetegségek, krónikus vesebetegség, számos vérképzőszervi és daganatos betegség

következtében. Az AN tehát nem önálló kórkép, hátterében a szövődményhez vezető alapbetegséget kell keresni. Ilyen lehet, amikor szapora szívverés, felállást követő vérnyomásesés hátterében derül ki a cukorbetegség. Cukorbeteg és krónikus májbeteg mintegy felében áll fenn AN. Májbetegekben (Kempler et al., 1992), illetve frissen felfedezett 1-es típusú cukorbetegekben (Kempler et al., 1993) fennállását elsőként írtuk le.

DIAGNOSZTIKA

Az AN klinikai és prognosztikus jelentőségének felismerése meghatározó módon összefüggött egy egyszerű, noninvazív diagnosztikus módszer, az ún. Ewing-féle standard kardiovaszkuláris reflexteszt 1973 óta egyre szélesebb körű alkalmazásával (Ewing et al., 1973).

A szívfrekvenciateszt a PS-funkció megítélésére alkalmasak, ezek értékelése során a mélylégzést, a felállást, valamint a Valsalva-manőver (zárt glottis mellett történő erőteljes kilégzés) alatti, illetve ezt követő szívfrekvencia-változásokat értékeljük (Kempler–Körei, 2021). A legérzékenyebb és legegyszerűbb teszt a mélylégzést kísérő szívfrekvencia-változások mérése, ez alkalmas az autonóm funkció betegágy melletti klinikai megítélésére is. A vizsgált személy 6/perc frekvenciával lélegzik. Élettani körülmények között a szívfrekvencia belégzés alatt lényegesen magasabb, mint kilégzés alatt. Ha jelentős mértékű AN áll fenn, az 1. ábrán látható szívfrekvencia-ingadozás nem látható.

A légzési aritmia beszűkülése vagy eltűnése bolygóideg (vagus)-károsodás következménye

1. ábra. Légzési aritmia: a paraszimpatikus funkció legérzékenyebb vizsgálómódszere

Az S funkció megítélésére a felállást követő vérnyomásváltozások mérése alkalmas. Fekvő helyzetben, majd felállást követően 1, 5 és 10 perccel mérjük a vérnyomást és a szisztolés érték (az ún. magasabbik érték) maximális csökkenését vesszük figyelembe. Cukorbetegekben és májbetegekben jellemzően a kardiovaszkuláris reflexteszteket alkalmazzuk, a kardiológusok körében drágább és szofisztikáltabb módszerek, a szívfrekvencia-variabilitás és a baroreflex-szenzitivitas vizsgálata terjedt el.

SZAPORA SZÍVVERÉS, HIPERTÓNIA, VÉRNYOMÁSCSÖKKENÉS FELÁLLÁSKOR

A KAN legfontosabb klinikai megjelenési formáit az *1. táblázatban* mutatjuk be. A PS-idegrendszer csökkenti a pulzusszámot és a vérnyomást, alapvetően tartalékolja, nyugalomba helyezi a szervezet erőforrásait. A domináló PS-tónussal rendelkező fajok (például az elefánt, a teknősbéka és az ember) sokáig élnek. Ha gyógyszerekkel, atropin és propranolol adásával denerváljuk a szívet, tehát felfüggesztjük a vegetatív idegrendszeri hatást, a szívfrekvencia emelkedik, bizonyítva, hogy a domináló humán tónus PS-hatás. A nyugalomban megfigyelhető szapora pulzus igen egyszerűen detektálható. Ha egy cukorbeteg esetében a szapora szív működés háttérében láz, vérszegénység és pajzsmirigy-túlműködés kizárható, igen nagy valószínűséggel KAN fennállásáról van szó.

A magasabb szívfrekvencia önmagában fokozza egy gyakori ritmuszavar, a pitvarremegés (az ún. pitvarfibrilláció) kialakulásának kockázatát, melynek során a szív működés teljesen szabálytalanná válik. A pitvarremegés gyakori, súlyos szövődménye a sztrók (stroke) és a szívelégtelenség.

Hasonló mechanizmus alapján lesz gyakoribb KAN következtében a hipertónia is. Munkacsoportunk eredményei (Istenes et al., 2008) szerint KAN fennállása esetén a 24 órás vérnyomás-monitorozás kétszer annyi cukorbetegben igazolt korábban fel nem ismert hipertóniát, mint KAN-mentes betegekben. Élettani körülmények között felállást követően a vérnyomás kismértékben emelkedik. KAN következtében a vérnyomás felálláskor csökken. Kombinált PS és S KAN fennállása esetén felálláskor elmarad a szívfrekvencia emelkedése, nem nő a perctérfogat, tovább fokozódhat a felállást követő vérnyomásesés (orthostaticus hypotonia, OH).

Tizenhárom követéses vizsgálat adatait metaanalízisben (Ricci et al., 2015) értékelve igazolható volt, hogy az átlagosan hatéves megfigyelési időszak során az OH előfordulása egyértelmű kapcsolatot mutatott az összhalálozás, a szívelégtelenség, a koszorúér-betegség és a sztrók kockázatának emelkedésével. Az orvos-tanhallgatóknak azt tanítjuk, hogy a betegek vérnyomását minden esetben fekvő és állva is meg kell mérni. Ez hangsúlyozottan érvényes cukorbeteg esetében.

Sajnos ez az egyszerű és külön költséget nem jelentő vizsgálat gyakran elmarad, az OH nem kerül felismerésre.

A közelmúltban kimutatták (Chasé et al., 2023), hogy az OH már frissen felfedezett KAN esetében a halálozás fontos rizikófaktora. Az OH tünetekkel is járhat (szédülés, gyengeség, szapora szívverés), melyek hasonlíthatnak a vércukoresés tüneteire. Ha egy beteg e tünetek hátterében alacsony vércukorértéket feltételezve megméri a vércukrát és az nem alacsony, OH lehetőségére is érdemes gondolni.

Ép körülmények fennállásakor éjszaka a szívfrekvencia és a vérnyomás egyaránt alacsonyabb, szervezetünk a szív munkájának csökkentésére törekszik. PS-AN fennállása esetén ez nem jön létre, egyes ritka esetekben a vérnyomás éjszaka lehet magasabb.

1. táblázat. A kardiovaszkuláris autonóm idegbántalom klinikai megjelenési formái

• Nyugalomban jelentkező szapora szívverés
• Terheléssel szembeni intolerancia
• Hipertónia
• Felállást követő vérnyomásesés
• Fájdalom- vagy tünetmentes koszorúér-keringési zavar és szívinfarktus
• Pitvarremegés, kamrai ritmuszavarok
• A QT-távolság megnyúlása az EKG-n
• Szívelégtelenség
• Perioperatív keringés- és légzésleállás
• Atípusos vércukoresés
• Hirtelen szívhalál

TÜNETMENTES KOSZORÚÉR-KERINGÉSI ZAVAR ÉS SZÍVINFARKTUS

Tünetmentes szívinfarktusban elhunyt cukorbetegekben szövettani módszerek segítségével a szív PS és S rostjainak károsodását, a rostszám csökkenését, a rostok fragmentálódását bizonyították (Faerman et al., 1977). Előfordulhat, hogy az infarktus tünete közül a fájdalom hiányzik, de egyéb tünetek fennállnak: hirtelen jelentkező szívelégtelenség, köhögés, ájulásszerű rosszullet, vagy magyarázat nélküli magas vércukorértékek hátterében gondolni kell in-

farktus lehetőségére is, erről betegeinket is érdemes felvilágosítani. A tünetmentes, illetve fájdalomtalan szívinfarktus prognózisa kedvezőtlen: a betegek nem kapják meg azokat a gyógyszereket, melyeket szekunder prevencióként egy ismételt infarktus kockázatának csökkentésére adunk. Az ún. Holter-monitor (lényegében 24 órás EKG-görbe) segítségével igazolták, hogy nemcsak az infarktus, hanem a koszorúerek keringészavara is sokkal gyakoribb KAN fennállása esetén.

SZÍVELÉGTLENSÉG

A szívelégtelenség rossz prognózisú kórkép, a halálozás közvetlen előszobájának tekinthető. A szívelégtelenségben szenvedő betegek túlélése a daganatos betegek ugyancsak kedvezőtlen prognózisához hasonlítható. A szívciklust a szív összehúzódása (szisztole) és elernyedése (diasztole) képezi. A szív a szisztole során pumpálja a vért az érrendszerbe, a szívizomzatot vérrel ellátó koszorúerek ugyanakkor a diasztole során telődnek. A KAN mind a szisztolés, mind a diasztolés funkciót kedvezőtlenül befolyásolja, összességében a szív működés kiegyensúlyozatlanságához, a szívteljesítmény romlásához vezet. Ennek fontos összetevője a korábban már említett magasabb szívfrekvencia, mely a megrövidülő elernyedési fázis következtében önmagában a koszorúér-keringés zavarához vezet.

Mind a diasztolés, mind a szisztolés funkció zavara igen fontos szerepet játszik egy összetett, a koszorúér-betegségtől különböző kórkép, a cukorbetegségben gyakori szívizombántalom, az ún. diabéteszes kardiomiopátia kialakulásában.

A KARDIOVASZKULÁRIS AUTONÓM IDEGBÁNTALOM EGYÉB KÖVETKEZMÉNYEI

A PS-S-beidegzés inhomogenitása következtében különböző ritmuszavarok jelentkezhetnek. A pitvarremegés mellett egyéb pitvari, illetve kamrai ritmuszavarok is gyakrabban fordulnak elő KAN fennállása esetén. A kamrai ritmuszavarok gyakran az EKG-n látható QT-távolság megnyúlásával kapcsolatban jelentkezhetnek. Fontos klinikai következmény a csökkent terhelhetőség: részben a magasabb szívfrekvencia miatt terheléskor nem következik be a szívfrekvencia emelkedése és a szív teljesítményének fokozódása. A szapora szívverés önmagában az ateroszklerózis, tehát az érlemezésedés progressziójával is jár, egyes különösen fontos helyeken: a koszorúerek, valamint az agy vérellátásában alapvető nyaki főverőerek elágazódásánál. A következmény a koszorúerek

és az agy vérellátásának romlása, hosszabb távon a szívinfarktus és a sztrók kockázatának növekedése.

Fiatal, I-es típusú cukorbeteggekben írták le elsőként a keringés és a légzés hirtelen bekövetkező perioperatív leállását mint a KAN súlyos, ritka szövődményét (Page–Watkins, 1978). A szövődmény pathomechanizmusa összetett, a KAN számos módon járul hozzá. Az eredeti közleményt követően a leírtakat számos további munkacsoport erősítette meg. A műtéti kockázat, illetve a műtét alatti érzéstelenítés biztonságos elvégzéséhez számos szerző véleményeként hozzátartozna a KAN műtét előtti vizsgálata.

HIRTELEN SZÍVHALÁL

A KAN egyértelműen legsúlyosabb szövődménye a hirtelen szívhalál. Cukorbeteg, illetve cukorbetegségben nem szenvedők hirtelen szívhalál kockázatát összehasonlítva igazolták, hogy a kockázat cukorbeteggekben kétszeres, és meghatározó módon a KAN következményének tartható (Zaccardi et al., 2014).

A hirtelen halálhoz számos mechanizmus járulhat hozzá. A leggyakrabban tünetmentes vagy fájdalommentes szívinfarktusról van szó, mely számos esetben nem is kerül felismerésre. Sok esetben fordul elő egy igen súlyos, beavatkozás nélkül fatális kimenetelű ritmuszavar, a kamraremegés a KAN-hoz csatlakozó QT-távolság megnyúlásának következményeként. A KAN súlyossága és a QT-távolság megnyúlása közötti összefüggést mind idült májbeteggekben (Kempner et al., 1992), mind cukorbeteggekben (Kempner et al., 1994) igazoltuk. A már említett keringés- és légzésleállás perioperatív szövődményként ugyancsak a beteg hirtelen halálához vezethet, sőt, ez érvényes kisműtéti beavatkozásokra is.

ALACSONY VÉRCUKORÉRTÉK ÉS VEGETATÍV IDEGBÁNTALOM

A vércukorérték kóros mértékű csökkenése, az ún. hipoglikémia cukorbeteggekben elsősorban a vércukorcsökkentő kezeléssel összefüggésben, inzulin vagy szulfanilurea adásakor fordul elő. Az idősek kb. 40%-a egyedül él, idős korban a vércukoresés gyakran atípusos formában jelentkezik, és agyi keringészavar gyanúját keltheti, így nem kerül felismerésre. Az EURODIAB IDDM szövődmény vizsgálat teljes beteganyagát, 31 centrum 3250 betegének adatait elemezve azt igazoltuk, hogy kifejezett mértékű KAN fennállása esetén a súlyos vércukoresések kockázata 1,7-szeres volt (Stephenson et al., 1996). A súlyos mértékű vércukoresés – gyakori vélekedésekkel ellentétben – nem a beteg kórházi felvételét jelenti, hanem azt,

hogyan a beteg önmaga képtelen a vércukoreséssel járó epizód ellátására, például cukros ital fogyasztására, vagy glukagon injekció adására.

Az AN kevésbé ismert tünete a tünetmentes vércukoresés. A korábban, még kevésbé alacsony vércukorérték mellett jelentkező, a beteget figyelmeztető tünetek, az S aktivitásfokozódás tünete (éhségérzet, izzadás) súlyos fokú S idegbántalom esetén kimaradnak, a vércukoresést csak az alacsonyabb vércukorértékek mellett jelentkező központi idegrendszeri tünetek jelzik, így az első klinikai manifesztáció a hirtelen eszméletvesztés lehet.

PROGNÓZIS

Bár a KAN egyes összetevőit külön fejezetekben tárgyaltuk, valójában nemcsak a cukorbetegség egyik kisérszövődményéről, hanem a keringési rendszer komplex alkalmazkodási zavaráról van szó. Az 1. táblázatból kitűnik, hogy a KAN rossz prognózisához számos komponens járul hozzá. A KAN a fájdalom és egyéb tünetek jelentkezésétől függetlenül is meghatározó módon befolyásolja a szívinfarktus prognózisát: a súlyos fokú KAN jelentősen rontja a túlélést.

Jelentős szerepe van a rossz prognózisban a keringés és légzés perioperatív leállításának, továbbá a súlyos kamrai ritmuszavaroknak, elsősorban a kamraremegésnek. Az irodalom napjainkig sokat idéz egy 1994-ben megjelent metaanalízist (Ziegler, 1994), melyben kilenc követéses vizsgálat adatait összesítve a KAN-ban szenvedő cukorbeteg halálozása közel hat év elteltével ötszöröse volt a KAN-mentes betegekének. Idült májbetegekben egy hasonló követéses vizsgálatot végeztek (Hendrickse et al., 1992) hasonló eredménnyel: a KAN-ban szenvedő májbeteg halálozása ötszöröse volt a KAN-mentes májbetegének. Ezekben a tanulmányokban a vizsgált betegcsoportok számos jellemzőjét (betegség fennállásának időtartama, egyéb szövődményei, anyagcsere-paraméterek stb.) nem értékelték, de a szövődményként jelen lévő KAN két fontos betegcsoportban, cukorbetegben és idült májbetegben egyaránt ötszörösére növelte a halálozást.

A további követéses vizsgálatok az egyes betegcsoportok jellegzetességeiből adódóan 1,5–7-szeres halálozást igazoltak a KAN-ban szenvedő betegekben a KAN-mentes betegekhez viszonyítva. Munkacsoportunk húszéves retrospektív tanulmányban a területileg klinikánkhoz tartozó 2-es típusú cukorbeteg első neuropátiavizsgálata és a halálozás összefüggését értékelte. Az adatokat valamennyi befolyásoló tényezőt figyelembe véve korrigáltuk statisztikailag. A KAN a halálozás statisztikailag független előrejelzője volt (Vági et al., 2021), 1,44-szer magasabbnak adódott a halálozás a KAN-csoportban. A halálozás ezzel azonos mértékű fokozódását észlelték a Rio de Janeiro-kohorsz vizsgálatban 2-es típusú cukorbeteg körében (Cardoso et al., 2023).

KEZELÉS

Az AN kezelésének meghatározó összetevője az alapbetegség kezelése. Cukorbetegekben ennek összetevői a megfelelő életmódkezelés, ezen belül a szükséges diéta elsajátítása és a fizikai aktivitás. A diétás kezelés jelentős mértékben függ az alkalmazott vércukorcsökkentő készítményektől. A testmozgás, fokozott fizikai aktivitás óvatossággal alkalmazandó, sőt, ellenjavallt lehet számottevő mértékű érzőideg-károsodás fennállása esetén. Hangsúlyozandó, hogy nincs „enyhe” diabétesz. A betegség kezelését annak felismerésétől kezdődően az elérhető optimális vércukorkontrollra törekedve kell folytatni. A korábbi évtizedekkel ellentétben ugyanakkor szigorú kezelési kritériumokat napjainkban nem határozunk meg, hanem mind az éhomi, mind az étkezést követő vércukorértékek, valamint az elmúlt három hónap szénhidrát-anyagcsere helyzetét tükröző, ún. HbA1c-érték esetében céltartományokat jelölünk ki. Az idős cukorbeteg kb. 40%-a egyedülálló, esetükben nem szabad túl szoros vércukorkontrollra törekedni: a vércukorérték kóros mértékű csökkenése súlyosabb szövődmény, mint a mérsékelt magasabb érték.

Az ún. kardiovaszkuláris rizikófaktorok (dohányzás, zsíryanagcsere-zavar, hipertónia) nemcsak a szív- és érrendszeri betegségek, hanem a kisérszövődmények sorába tartozó idegbántalom kockázati tényezői, így ezek megfelelő ellenőrzése a kezelés integráns része. Emellett a vegetatív idegbántalom oki kezelésére alkalmas két készítmény adása javasolt, az antioxidáns hatású alfa-liponsav, valamint a magas vércukorértékek következtében fokozott aktivitást mutató kóros, alternatív anyagcsereutak aktivitását gátló benfotiamin. Tüneti kezelést ritkán alkalmazunk az autonóm neuropátia esetében, a szívfrekvencia csökkentésére béta-blokkolók, a kóros mértékű, felállást követő vérnyomásesés kezelésére midodrin, illetve szteroidkészítmények adása jön szóba. E betegekben fontos áttekinteni a gyakran egyidejűleg fennálló hipertónia kezelését; számos, a vérnyomást hatékonyan csökkentő készítmény a felállást követő vérnyomáscsökkenést fokozhatja.

IRODALOM

- Cardoso, Claudia R. L. – de Oliveira, Vinicius A. G. – Leite, Nathalie C. et al. (2023): Prognostic Importance of Cardiovascular Autonomic Neuropathy on Cardiovascular and Mortality Outcomes in Individuals with Type 2 Diabetes: The Rio de Janeiro Type 2 Diabetes Cohort. *Diabetes Research and Clinical Practice*, 196, 110232. DOI: 10.1016/j.diabres.2022.110232
- Chase, Bruce A. – Pocica, Sylwia – Frigerio, Roberta et al. (2023): Mortality Risk Factors in Newly Diagnosed Diabetic Cardiac Autonomic Neuropathy. *Clinical Autonomic Research*, 33, 6, 903–907. DOI: 10.1007/s10286-023-00975-5. https://www.researchgate.net/publication/373853142_Mortality_risk_factors_in_newly_diagnosed_diabetic_cardiac_autonomic_neuropathy

- Ewing, David J. – Campbell, Ian W. – Burt, A. A. et al. (1973): Vascular Reflexes in Diabetic Autonomic Neuropathy. *The Lancet*, 2, 7842, 1354–1356. DOI: 10.1016/s0140-6736(73)93323-0
- Faerman, Isaac – Faccio, Enrique – Milei, José et al. (1977): Autonomic Neuropathy and Painless Myocardial Infarction in Diabetic Patients. Histologic Evidence of Their Relationship. *Diabetes*, 26, 12, 1147–1158. DOI: 10.2337/diab.26.12.1147. <https://diabetesjournals.org/diabetes/article/26/12/1147/5078/Autonomic-Neuropathy-and-Painless-Myocardial>
- Hendrickse, Mark T. – Thuluvath, Paul J. – Triger, David R. (1992): Natural History of Autonomic Neuropathy in Chronic Liver Disease. *The Lancet*, 339, 8807, 1462–1464. DOI: 10.1016/0140-6736(92)92042-e
- Istenes Ildikó – Keresztes Katalin – Hermányi Zsolt et al. (2008): Relationship between Autonomic Neuropathy and Hypertension – Are We Underestimating the Problem? *Diabetic Medicine*, 25, 7, 863–866. DOI: 10.1111/j.1464-5491.2008.02458.x
- Kempler Péter – Váradi András – Szalay Ferenc (1989): Autonomic Neuropathy in Liver Disease. *The Lancet*, 2, 8675, 1332. DOI: 10.1016/s0140-6736(89)91933-8
- Kempler Péter – Váradi András – Szalay Ferenc (1992): Autonomic Neuropathy and Prolongation of QT-Interval in Liver Disease. *The Lancet*, 340, 8814, 318. DOI: 10.1016/0140-6736(92)92417-e
- Kempler Péter – Váradi András – Szalay Ferenc et al. (1994): Autonomic Neuropathy and Corrected QT Interval Prolongation. There is a Relationship. *Diabetes Care*, 17, 5, 454–456. DOI: 10.2337/diacare.17.5.454. <https://diabetesjournals.org/care/article/17/5/454/18158/Autonomic-Neuropathy-and-Corrected-QT-Interval>
- Kempler Péter – Váradi András – Tamás, Gyula (1993): Autonomic Neuropathy in Newly Diagnosed Diabetes Mellitus. *Diabetes Care*, 16, 5, 848–849. DOI: 10.2337/diacare.16.5.848. <https://diabetesjournals.org/care/article/16/5/848/18590/Autonomic-Neuropathy-in-Newly-Diagnosed-Diabetes>
- Kempler Péter – Körei Anna Erzsébet (2021): A neuropathia diabetica klinikuma, diagnosztikája és terápiája. *Magyar Belorvosi Archivum*, 74, 28–36. https://real-j.mtak.hu/21560/1/MBA_2021_1.pdf
- Page, M. McB. – Watkins, Paul J. (1978): Cardiorespiratory Arrest and Diabetic Autonomic Neuropathy. *The Lancet*, 311, 8054, 14–16. DOI: 10.1016/s0140-6736(78)90360-4
- Ricci, Fabrizio – Fedorowski, Artur – Radico, Francesco et al. (2015): Cardiovascular Morbidity and Mortality Related to Orthostatic Hypotension: A Meta-Analysis of Prospective Observational Studies. *European Heart Journal*, 36, 25, 1609–1617. DOI: 10.1093/eurheartj/ehv093. <https://academic.oup.com/eurheartj/article/36/25/1609/2293316>
- Spallone, Vincenza (2019): Update on the Impact, Diagnosis and Management of Cardiovascular Autonomic Neuropathy in Diabetes: What Is Defined, What Is New, and What Is Unmet. *Diabetes & Metabolism Journal*, 43, 1, 3–30. DOI: 10.4093/dmj.2018.0259. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6387879/>
- Stephenson, Judith M. – Kempler Péter – Cavallo Perin, Paolo et al. (1996): Is Autonomic Neuropathy a Risk Factor for Severe Hypoglycaemia? The EURODIAB IDDM Complications Study. *Diabetologia*, 39, 11, 1372–1376. DOI: 10.1007/s001250050585. <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s001250050585.pdf>
- Vági Orsolya E. – Svébis Márk M. – Domján Beatrix A. et al. (2021): Association of Cardiovascular Autonomic Neuropathy and Distal Symmetric Polyneuropathy with All-Cause Mortality: A Retrospective Cohort Study. *Journal of Diabetes Research*, 6662159. DOI: 10.1155/2021/6662159. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8181184/>
- Zaccardi, Francesco – Khan, Hassan – Laukkanen, Jari A. (2014): Diabetes Mellitus and Risk of Sudden Cardiac Death: A Systematic Review and Meta-Analysis. *International Journal*

of Cardiology, 177, 2, 535–537. DOI: 10.1016/j.ijcard.2014.08.105. https://www.researchgate.net/publication/265392650_Diabetes_mellitus_and_risk_of_sudden_cardiac_death_A_systematic_review_and_meta-analysis

Ziegler, Dan (1994): Diabetic Cardiovascular Autonomic Neuropathy: Prognosis, Diagnosis and Treatment. *Diabetes Metabolism Reviews*, 10, 4, 339–383. DOI: 10.1002/dmr.5610100403. https://www.researchgate.net/publication/15401911_Diabetic_cardiovascular_autonomic_neuropathy_Prognosis_diagnosis_and_treatment

HELYTÖRTÉNET, NÉPISÉGTÖRTÉNET, AGRÁRTÖRTÉNET: SZABÓ ISTVÁN (1898–1969)

LOCAL HISTORY, HISTORICAL DEMOGRAPHY/ETHNOHISTORY, AND RURAL HISTORY: ISTVÁN SZABÓ 1898–1969

Erős Vilmos

az MTA doktora, habil., Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen
eros.vilmos@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

Az alábbi írás az 1898-ban született debreceni történészről, Szabó Istvánról történő megemlékezés, születésének 125. évfordulóján. Az írás, főként már korábban kiadott, de néhány eddig még nem publikált forrás, illetve egyéb irodalom alapján röviden felvázolja a kiemelkedő történész pályájának legfontosabb mozzanatait. Ennek fő momentumai alapvetően tudományos munkássága köré csoportosulnak, amelynek fő témakörei: Debrecen és az Alföld története, a Magyar Országos Levéltárban folytatott többirányú tevékenysége, a népiségtörténeti kutatások, valamint a parasztság történetére vonatkozó alapvető munkák. Szabó Istvánt élete folyamán számtalan támadás érte, ezekből is felillant az írás néhányat, valamint a tanítványai, az ún. Szabó István-i iskola elleni kritikákból úgyszintén.

ABSTRACT

The following is a commemoration of István Szabó, a historian from the city of Debrecen born in 1898, on the 125th anniversary of his birth. Based mainly on previously published sources and other literature, but also on some previously unpublished sources, the paper briefly outlines the most important moments in the career of this outstanding historian. The main elements of the paper are basically grouped around his scholarly achievements, the main themes of which are: the history of Debrecen and the Great Plain, his multi-directional work at the Hungarian National Archives, his research on the history of ethnicity, and his fundamental works on the history of the peasantry. István Szabó was subjected to numerous attacks during his lifetime, some of which are also highlighted in this article, as well as criticism of his students, the so-called István Szabó School.

Kulcsszavak: Debrecen és az Alföld története, népiségtörténet, parasztságtörténet, 1945 utáni agrártörténet, Debreceni Egyetem

Keywords: history of Debrecen and the Hungarian Great Plain, ethnohistory, history of the peasantry, rural history after 1945, University of Debrecen

Szabó István 1957-ben az alábbi önéletrajzt nyújtotta be a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Rektori Hivatalába (Rácz, 1998, 17.):

„Alulírott dr. Szabó István elemi és középiskolámat Debrecenben végeztem. Majd a Debreceni Tudományegyetem jog- és államtudományi, utána a bölcsészettudományi fakultáson szereztem végbizonyítványt. Az államtudományi doktorátust a Szegedi Tudományegyetemen *summa cum laude* 1923-ban szereztem meg. Ugyanott 1927-ben jogtudományi, a Debreceni Tudományegyetemen pedig 1928-ban *summa cum laude* bölcsészettudományi doktorátust szereztem. Mivel egyetemi éveim alatt már teljesen árva és vagyontalan voltam, már akkor kereső foglalkozást vállaltam.

Tudományos munkáim elsősorban a magyar társadalomtörténet köréből merítik témáikat. Különösen elmélyültem a magyar jobbágyság történeti kérdéseinek tanulmányozásában. Tudományos munkásságom alapján a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara 1940-ben magántanárává habilitált. A Magyar Tudományos Akadémia 1941-ben levelező tagjává választott, s 1943-ban a nagyjutalom mellékjutalmával, a Marczibányi jutalommal tüntetett ki. A Magyar Tudományos Akadémiának 1949-ben történt újjászervezése alkalmával kimaradtam a működő tagok sorából, s az ún. tanácskozó tagok sorába kerültem. A Tudományos Minősítő Bizottság 1952-ben a történettudomány kandidátusává, 1957-ben pedig doktorává nyilvánított.

Az igazoló bizottság 1945 júniusában igazolt.

Leányom Budapesten a Leövey Klára Gimnázium tanára, férje Jakucs Pál, a Természettudományi Múzeum növénytarának tisztviselője. Egy gyermekük van.

Debrecen, 1957. november 12.

Dr. Szabó István sk.
egyetemi tanár”

Mi derül ki a fenti rövid életrajzból (és persze mi hiányzik belőle)? Nem derül ki ebből az összegzésből, hogy Szabó István 1898-ban született Debrecenben, egy szappanosmester családjában. Középiskolai tanulmányait Debrecenben, a Református Kollégiumban végezte, ezután iratkozott be a Debreceni Tisza István Egyetem Állam- és Jogtudományi Karára. Államtudományi doktorátust Szegeden szerzett az önéletírás szerint, 1923-ban, időközben beiratkozott a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karára is, ahol 1928-ban szerzett doktori fokozatot.

Nem szerepel Szabó István önéletrajzában, hogy a doktori értekezését Debrecen 1848/49-es történetéről írta, amelyhez számos előtanulmányt készített, ezek a helyi lapokban jelentek meg. „Mivel egyetemi éveim alatt teljesen árva és vagyontalan voltam, már akkor kereső foglalkozást vállaltam”, írja a fenti önéletrajzában Szabó. Itt minden bizonnyal arra utal, hogy az 1920-as években újságírói, részben pedig nem szakképesített levéltárosi állást is vállal. Az újságírói és levéltárosi te-

vékenysége alapvető összefüggésben állt egymással. hiszen a különböző debreceni napilapokban és folyóiratokban (*Hajdúföld, Debreczen, Debreceni Független Újság, Debreczeni Képes Kalendárium*) megjelent cikkei a levéltárban összegyűjtött anyagok alapján készültek.¹

Érdekes módon szintén nem szerepel Szabó István önéletírásában az alapvető tény, hogy 1928-ban az Országos Levéltárban kap állást, tehát Budapestre költözött, ahol 1943-ig különböző beosztásokban levéltárnoki tevékenységet végzett. Az 1930-as években az Országos Levéltárban bekapcsolódott a Mályusz Elemér által megszervezett ún. felvidéki településtörténeti munkálatokba. Itt a legkisebb megye, Ugocsa történetének a feldolgozását vállalta, amelyről monográfiája, Domanovszky Sándor és Mályusz Elemér előszavával 1937-ben meg is jelent a *Magyarság és Nemzetiség* című sorozatban.

Szintén nem szerepel a szóban forgó önéletrajzban, viszont az Országos Levéltárban végzett tevékenységével alapvető összefüggésben van, hogy 1937-től Szabó István vette át a *Levéltári Közlemények* szerkesztését², amelyet ettől kezdve alapvetően egy elmélyültebb gazdaság- és társadalomtörténeti irányultság jellemmez.

Ebben az időszakban számos recenziót készített, többek között német népiségtörténeti, helytörténeti, levéltárügyi, szellemtörténeti, nagybirtoktörténeti, egyéb társadalom- és politikatörténeti stb. kérdésekről, illetve kiadványokról, mindegyik előtt a *Századok*, a *Levéltári Közlemények*, a *Protestáns Szemle*, a *Hitel*, a *Sorsunk*, a *Magyarok* folyóiratok, de például az *Annales* hasábjain is.

Fontos megemlíteni mindezekon felül azt is, hogy Szabó tevékenyen részt vett a Domanovszky-féle *Magyar Művelődéstörténet* szerkesztési munkálataiban is, valamint a *Századok*hoz kapcsolódóan is végzett hasonló tevékenységet.

Szabó szóban forgó önéletírásában megemlíti, hogy 1940-ben habilitált a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, nem említi viszont a habilitációs, magántanári eljárás/előadás témakörét. Ekkori tevékenysége kapcsán fontos megemlíteni, hogy – több visszaemlékező szerint – ebben az időszakban órákat adott a neves néprajztudós, Györffy István szemináriumainak keretén belül.³

¹ Szabó István műveinek bibliográfiája lásd Bitskey, 1982; Debrecenre vonatkozó munkásságáról Balogh, 1978. Mindkettőt jelentősen kibővítve Erős, 2022b.

² Lásd mindehhez Szabó István levéltári tanulmányai kolligátumát jelen sorok szerzőjének birtokában. A kolligátumot Szabó István örököse, Jakucs Pálné bocsátotta e sorok szerzőjének rendelkezésére.

³ A visszaemlékezők szerint Szabó István Györffy Istvánnál habilitált a magyar népiségtörténet tárgyköréből. Ugyanakkor jelen sorok szerzője szerint elképzelhető, hogy a jobbágyság kialakulásáról tartotta habilitációs előadását. Lásd ehhez Szabó István: *A jobbágyság kialakulása*. MTA KIK Kt., Ms 5439. 1940.

Legfontosabb ekkori munkái *A magyar parasztság története* (1940), illetve *A magyarság életrajza* (1941/42), amelyeknek elsősorban köszönhető (az „Ugocsa megye” mellett), hogy 1941-ben az akadémia levelező tagjává választotta, majd 1943-ban a nagyjuttalom mellékjuttalmával, a Marczibányi-juttalommal tüntette ki. Ebben az időszakban mindenekelőtt Mályusz Elemérrel, Domanovszky Sándorral – valamivel később – Hajnal Istvánnal folytat levelezést.

Fontos momentum pályafutásában, hogy Szabó István ekkoriban részt vesz a Teleki Intézet tevékenységében. Annak folyóiratában, a *Revue d'histoire comparée*-ben több cikket is publikált, *A magyarság életrajza* német fordítását az intézet adta ki 1944-ben, amelynek francia és német nyelvű részletei megjelennek a *Nouvelle Revue de Hongrie* és a *Hungarian Quarterly* című folyóiratokban is.

1943-ban Szabót a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Történelmi Intézetébe először rendkívüli, nem sokkal később rendes tanárnak nevezte ki (Rugonfalvi Kiss István utódként) Hóman Bálint.⁴ Az egyetemi tanári előterjesztést Divéky Adorján fogalmazta meg, aki egyebek mellett a következőkkel érvelt Szabó kinevezése mellett:

„Szabó István tudományos érdeklődése és munkássága három irányban halad, és pedig egyrészt Debrecen történetével foglalkozott (Debrecen 1848–49-ben, A honvédelmi bizottmány elnöki hivatala 1849-ben, A debreceni tanyarendszer kialakulása, A tokaji rév és Debrecen 1565–1567-ben, Debrecen szabad királyi városi rangra emelése 1693-ban), másrészt levéltári kérdésekkel (mely tárgykörből számos cikke jelent meg főként a Levéltári Közleményekben) s végül a magyar népiségtörténettel, melynek köréből jelentek meg legnagyobb és legértékesebb tanulmányai.” (Rácz, 1998, 18.)

„Szabó István munkáinak áttanulmányozása meggyőz bennünket arról, hogy ő a magyar népiségtörténet legkitűnőbb ismerője és valósággal úttörő munkát végez e téren. E kutatásaival kapcsolatban sokat foglalkozott a jobbágyság történetével és a jobbágyság meg a nemesség viszonyával.

Munkáinak túlnyomó része lelkiismeretes és igen alapos levéltári kutatásokon épült föl, mint pl. legnagyobb munkája, a 610 oldalas Ugocsa megye. Azonban van összefoglaló, szintetikus munkája is, mint a *Magyarság életrajza* (sic! E. V.), mely a kérdés teljes irodalmának gondos áttanulmányozása alapján készült.

⁴ Lásd még Angyal Dávid levelét Szabó Istvánhoz, Eger, Korona Szálló 1943. augusztus 13. MTA KIK Kt., Ms 5438/121. A levélben az idős történész így gratulált Szabó István egyetemi tanári kinevezéséhez:

„Kedves Kolléga Úr!

Gratulálok kinevezéséhez. Ön ott sok jót fog tenni. Adjon isten sok szerencsét!

Igaz híve:
Angyal Dávid”

Szabó István tudományos munkái teljes biztosítékot nyújtanak arra nézve, hogy a történet szakos hallgatókat a történelmi kutatás módszereibe bevezeti.

Előnyösnek kell tartanunk azt a körülményt is, hogy Debrecen történetével is foglalkozott, s hogy mint levéltárnok ismeri a levéltárakra vonatkozó összes kérdéseket.

Szabó István tehát tudományos munkássága alapján méltó arra, hogy a Tisza István Tudományegyetem Magyar Történelmi Tanszékét elnyerje.” (Rác, 1998, 19.)

Szabó Istvánt 1945 után nem kívánják igazolni, B-listára kerül, tevékenységét sógora, a világhírű fizikus, Bay Zoltán közbenjárására tisztázzák.

Szabó István 1945 és 1948 között, bár többször is hosszabb ideig kórházi kezelésre szorul, több munkát is publikál a magyar parasztság történetéből (nagyszabású forráskiadványt is kezdeményez minderről). 1948-ban az 1848/49-es forradalom és szabadságharc százéves évfordulóján kötetet szerkeszt Ifjabb Révész Imrével és Szabó Kálmánnal mindennek debreceni szakaszáról. A kötet, valamint 1948-as paraszttörténeti tanulmányai miatt súlyos támadások érik, amelyek lényegében 1954-ig eltartanak. Tanítványai, munkatársai közül többeket letartóztatnak, meghurcolnak. 1952-ben felkérést kap egy tanulmány megírására a *Kossuth Emlékkönyv*be, ennek közlése azonban (elvi ellentétek miatt) elmarad, az írás végül a *Századok*ban, illetve egy további része a Debreceni Történelmi Intézet 1957-es évkönyvében jelenik meg (ténylegesen 1959-ben). A folyamatos támadások mintegy betetőzése Sándor Pál 1954-es cikke, amelyben Szabót és a népiségtörténetet, valamint a Domanovszky-féle művelődéstörténeti iskolát a szerző együttesen támadja, s részint fasisztának, részint feudálkapitalista történet-szemléletűnek minősíti (Sándor, 1954).

Szabó István az ügyben levélváltást folytat a Magyar Történelmi Társulattal, az afférba a Magyar Tudományos Akadémia is bekapcsolódik. A történész védelmére Léederer Emma kelt a *Századok* 1955-ös évfolyamában, ott jelenik meg egyébként H. Balázs Éva cikke is a jobbagylevelek ügyében, amely azonban szintén inkább kritikát fogalmaz meg Szabóval szemben. Életének ebben a periódusában mindenekelőtt Jakó Zsigmonddal, Ila Bálinttal, Varga Endrével, Maksay Ferencsel, Szántó Imrével vált leveleket, amelyekből életművének egyes vonatkozásaira is fény derül (Erős, 2006).

Az 1956-os forradalom debreceni eseményeiben Szabó István több tanítványa is (elsősorban Für Lajos) vezető szerepet játszik, ő maga az Egyetemi Forradalmi Bizottság társelnöke (Filep, 2006). Mindennek ellenére jelentős retorziók nem érik, sőt 1957-ben meghívást kap az Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori Magyar Történeti Tanszékére, amit azonban nem fogad el.

Ugyanebben az évben lemond a *Századok* szerkesztőbizottsági tagságáról is. Időközben több kutatóiskolát is szervez tanítványai részvételével, ezek közül az

egyik az *Agrártörténeti tanulmányok* kötetet készíti el, amely 1960-ban jelenik meg. A kötet lektorai Mérei Gyula és Szabad György (lásd például Balogh, 1993).

Az 1960-as évek elején több történeti-demográfiai tanulmányt is publikál, amelyek miatt az Akadémia Történettudományi Intézete többször is kritikában részesíti. Az akadémiai intézet mellett debreceni kollégáitól is rendszeres bírálatokat kap.⁵

1965-ben jelenik meg a kétkötetes kiadvány a magyar parasztság kapitalizmus kori történetéről, amelyet Erdei Ferenc, Veres Péter és Lázár Vilmos is támogat.⁶ Ekkor írásai jelennek meg az *Agrártörténeti Szemlében* is, mindenekelőtt középkori településtörténeti és agrártörténeti kérdésekről. Lektori véleményeiben, levelezésében Sápi Vilmos jogtörténésszel, illetve Horváth Miklós hadtörténésszel kerül összeütközésbe (Erős, 2022b). Támogatói közül jelentős a széles körű filozófiai műveltséggel rendelkező Szabó István (lásd róla Balogh, 1998. 45.), aki az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején készült tanulmányai kapcsán folytat vele levelezést.

Az 1960-as évek második felében jelennek meg a középkori magyar falu történetével kapcsolatos monográfiái és egyéb, a középkori társadalom- és település-, illetve mezőgazdaság-történettel kapcsolatos írásai, amelyek anyagát minden bizonnyal már az 1930-es években összegyűjtötte.

Ebben az időszakban levelezést folytat Bartha Antal, Dienes István, Thirring Lajos – kisebb mértékben –, Pach Zsigmond Pál, Eperjessy Kálmán történészekkel, illetve munkáiról Méri István, Sinkovics István, Hoffmann Tamás, Tálasi István készít lektori véleményeket. Szabó István maga többek között Bácskai Vera, Puskás Julianna, Balogh István, Sápi Vilmos, Bakács János, Tárkányi Szűcs Ernő, Rázsó Gyula munkáiról ír lektori, illetve opponensi jelentést.⁷ Tanítványai közül többen magánlevélben köszönik meg a tőle a tanári/tudósi működése során kapottakat. Ilyen például Kávássy Sándor levele Szabó Istvánhoz (Kölcse, 1956. július 29.).⁸

⁵ Az 1948-as debreceni kötet ellen intézett támadásokkal egybecsengő Gombár Józsefnek a hatvanas évek elején kifejtett bírálata. A korábbiakhoz hasonlóan mind Szabó István, mind Balogh István esetében a „patriarchális” szemléletet, az osztályharc nem kellő érvényesítését hiányolja (lásd Erős, 2022/b, 442–449.).

⁶ A kétkötetes, nagy lélegzetvételű kapitalizmus kori parasztságtörténeti munkáért Szabó István 1967-ben Akadémiai Nagyjutalomban részesült. A laudáció kiemeli, hogy Szabó István nem egyszerűen csak szerkesztője a nagy lélegzetvételű vállalkozásnak, hanem az alapelgondolás és a módszertani részletek kidolgozása is hozzá fűződik. „A kétkötetes mű, melyet egy népesebb szerzői kollektíva készített el, alapelgondolásait, szerkesztését, sőt számos részletének módszertani kidolgozásához szükséges elgondolásait a szerkesztőtől kapta, aki ilyen körülmények között a szerkesztői feladatkörön messze túlmenően vett részt a kiadás munkálataiban.” (Lásd mindehhez még Baráth, 2016, 106.)

⁷ Korábban még Szabad György, Szántó Imre, Maksay Ferenc műveiről készített hasonlót.

⁸ MTA KIK Kt., Ms 5438/143. A levél most először kerül publikálásra.

„Igen tisztelt Professzor Úr!

Az a négy esztendő, amit Debrecenben az egyetemen eltöltöttem egész életem szempontjából döntő fontosságú. Nem annyira a mesterségbeli tudás elsajátítása szempontjából, mert azokat az ismereteket egyetem nélkül is meg lehet tanulni, hanem sokkal inkább szellemi arculatom kialakítása szempontjából. Az egyetemen lettem végsősoron azzá, ami vagyok. S most, még távlatok nélkül, úgy érzem, az egyetemi éveknél szinte minden perce, pillanata determináló volt.

Sokan munkálták, alakították egyéniségemet. A legmélyebb és legigazabb, a legmeghatározóbb hatásokat azonban Professzor Úrtól nyertem. Az Ön szuggesztív egyénisége az első pillanattól megragadott. Alig emlékszem valakire, aki oly mély benyomást tett volna rám, akinek társasága oly nagy élményt jelentett volna számomra, mint az Öné. Hatását életemben, talán csak a Kodály Zoltánéval tudnám összehasonlítani. Az Önről szerzett élmények sokrétűen élnek bennem, s naponként érzem, hogy munkálnak. Szellemi énemre, kitörölhetetlenül rányomta egyénisége sajátos bélyegét.

Az elmúlt négy év alatt mindig azt mondtam, hogy nem hallgatója, hanem tanítványa akarok lenni. Nem utánozni, de továbbépíteni akarok. Céлом most is ez. Tudom, hogy nehéz feladat. Célnak nagy és nemes, beteljesülésnek a legnagyobb emberi gyönyörűség.

Engedje meg, hogy most mindent megköszönjek, amit formált, alakított, és alkotott bennem. Igaz emberségéért, irántam való jóságáért mindenkori szíves emlékezetem legyen a köszönet.

Igaz híve: Kávássy Sándor

U.i. Ha nincs kifogása ellene problémáimmal, kérdéseimmel a jövőben is fel fogom keresni.” (Lásd még Kávássy, 1987)⁹

Erdei Ferenc 1967-ben ifjabb Révész Imre nekrológiájának megírására kéri fel Szabó Istvánt a *Magyar Tudomány* számára.¹⁰ Posztumusz munkája a magyar mezőgazdaság történetéről az 1970-es években jelenik meg, hasonlóan válogatott parasztságtörténeti tanulmányaihoz, amelynek anyagát nagyrészt ő maga állította össze.

Tanítványait az 1970-es, 1980-as években az állambiztonsági szolgálat rendszeresen megfigyeli, az ún. „Szabó István iskolát” rendszerellenesnek/narodnyiknak

⁹ Kávássy Sándor 1987-ben külön kötetet szerkesztett agrártörténeti témában, amelyet Szabó István emlékének ajánlottak. Lásd *Agrárnépesség, agrártársadalom Magyarországon a Mária Terézia-kori úrbérrendezés és 1945 között*, 1987. A szövegben meghagytam az eredeti helyesírást.

¹⁰ MTA KIK Kt., Ms 5438/134. Erdei Ferenc Szabó Istvánnak. Bp., 1967. szept. 15. (lásd Erős, 2006).

minősíti.¹¹ Akadémiai tagságát 1989-ben visszakapta, egyben (több más neves egykori történész, például Mályusz Elemér, Domanovszky Sándor, Hajnal István, Wellmann Imre társaságában) posztumusz Széchenyi-díjjal tüntették ki.

Halála után tanítványai több emlékkötetet is szentelnek a történész életműve örökségének megőrzése céljából. 1978-ban az *Alföld* több cikkben emlékezik meg halálának tízéves évfordulójáról, tisztelői 1987-ben agrártörténeti konferenciát rendeznek emlékére Nyíregyházán, 1988-ban a *Hajdú Bihari Napló* egy teljes oldalt szentel életműve méltatásának. 1989-ben *Paraszttság és magyarság* címen jelenik meg egy ezzel kapcsolatos kiadvány Rácz István szerkesztésében. 1998-ban pedig, születésének 100. évfordulója alkalmából tanítványai és pályatársai tisztelegnek emlékének, szintén Rácz István szerkesztésében (Rácz, 1989, 1998).

Tanítványai, munkatársai az 1990-es évek második felében, a 2000-es évek elején több alkalommal is megemlékeznek róla, különböző alkalmakkor (például egyes műveinek újrakiadása vagy barátai/kollégái emlékkötetei során). Jelen sorok szerzője, számos előtanulmány után 2022-ben monográfiát jelentet meg a történészről, s ehhez kapcsolódóan védi meg MTA doktori disszertációját is, ugyanebben az évben (Erős, 2006, 2022/b).

IRODALOM

- Balogh István (1978): *Szabó István debreceni vonatkozású munkássága*. Debrecen: Déri Múzeum Évkönyve, 453–458. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_HAJB_DERI_1978/?pg=464&layout=s
- Balogh István (1993): Adalékok egy korszak történetírásához. *Debreceni Szemle*, 1, 119–134.
- Baráth Katalin (2016): „Pedig a történet egy és oszthatatlan”. Identitásválság és rituális önmeghatározás: A Történelmi Társulat centenáriumi ünnepe (1967). *Aetas*, 31, 4, 99–115. https://acta.bibl.u-szeged.hu/47582/1/aetas_2016_004_099-115.pdf
- Bitskey Istvánné (1982): *Szabó István 1898–1969. (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárainak munkássága I.)* Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára
- Erős Vilmos (szerk.) (2006): *A harmadik út felé.* (Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.) Budapest: Lucidus Kiadó
- Erős Vilmos (2020): Egy „polgári” történész viszontagságai az 1950-es, 1960-as években. *Múltunk*, 4, 106–130. https://real.mtak.hu/140201/1/erosv_20_4.pdf
- Erős Vilmos (2022a): “Prussian Way” Versus “Third Road”. Peasant-History in Hungary in the 1950s and 1960s—the Case of István Szabó. *Moving the Social* (Bochum, Institut für Soziale

¹¹ Filep Tibor adatai szerint az állambiztonsági szolgálat „hírszerzője” az alábbiak szerint jelentett az 1970-es években:

„Iryni Károly, Orosz István, Rácz István, Balla Lajos Történelmi Intézeti oktatók kapcsolatot tartanak a volt »Szabó Iskola« ellenforradalmár tagjaival, köztük Für Lajos disszidens visszatérő személlyel, és elsődleges adatok alapján a marxista oktatók lejáratására törekednek környezetükben.” (Lásd Erős, 2020, 2022a, 2022b.)

- Bewegungen), 68, 2, 67–81. DOI: 10.46586/mts.68.2022.67-81. <https://moving-the-social.ub.rub.de/index.php/MTS/article/download/10027/9523/8764>
- Erős Vilmos (2022b): *Populus, Plebs, Rusticus*. (Szabó István „harmadik utas” társadalomtörténete.) Budapest: Ráció Kiadó
- Filep Tibor (2006): *Forradalom a debreceni egyetemeken 1956*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó
- Kávássy Sándor (szerk.) (1987): *Agrárnépesség, agrártársadalom Magyarországon a Mária Terézia-kori úrbérrendezés és 1945 között. Szabó István (1898–1969) történettudós emlékének*. Nyíregyháza: Bessenyei György Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszéke
- Rác István (szerk.) (1989): *Paraszttság és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetirő születésének 90. évfordulója tiszteletére*. Debrecen: Történelmi és Klasszika-Filológiai Intézet
- Rác István (szerk.) (1998): *Szabó István emlékkönyv*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó
- Sándor Pál (1954): A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához. *Századok*, 88, 2–3, 373–419. https://real-j.mtak.hu/13704/1/Szazadok_1954.pdf
- A rövidítések feloldása: MTA KIK Kt. – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára.

A CHATGPT TÖRTÉNETE¹

THE HISTORY OF CHATGPT

Héja Enikő

PhD, tudományos munkatárs

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont Nyelvtechnológiai kutatócsoport, Budapest

heja.eniko@nytud.hun-ren.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A természetesnyelv-feldolgozás (NLP) célja a természetes nyelvek számítógépes eszközökkel történő elemzése és megértése. Bár a tudományterület egészen az 1940-es évekre nyúlik vissza, a 2010-es évekig nem született olyan egységes paradigma, amely a legfontosabb problémákra robusztus megoldást tudott volna nyújtani. Ezen hiányosság legfontosabb okai közé tartozik a természetes nyelvek változatossága, illetve a feladatok széles köre. Az utóbbi tíz évben azonban a mély neurális hálók és a viszonylag könnyen elérhető, soha nem látott mennyiségű digitális szöveg együttesen olyan áttöréseket hoztak a tudományterületen belül, amelyek sok esetben még a kutatókat is meglepték. Jelen cikk az utóbbi évek egyik legnagyobb hatású fejlesztésével, a ChatGPT-vel foglalkozik. Célunk, hogy bemutassuk a ChatGPT létrejöttéhez vezető legfontosabb lépéseket, amelyek mindegyike önmagában is paradigmaváltásnak tekinthető az NLP területén belül.

ABSTRACT

Natural language processing (NLP) is the analysis and processing of natural languages by computational means. Although the field dates back to the 1940s, until the 2010s no single paradigm had emerged that could provide a robust solution to the most important problems. The main reasons for this lack are the diversity of natural languages and the wide range of tasks. In the last decade, however, the combination of deep neural networks and the relatively easy access to unprecedented amounts of digital text has led to breakthroughs in the field, many of which have surprised even researchers. This article focuses on one of the most influential developments in recent years, ChatGPT. Our goal is to describe the key steps that led to the creation of ChatGPT, each of which can be considered a paradigm shift within the field of NLP.

¹ Jelen cikk az *Érintő* online folyóirat 2023. szeptemberi számában megjelent közlemény módosított változata.

Kulcsszavak: disztribúciós szemantika, szavak vektoros ábrázolása, előtanított nyelvmodellek, generatív nyelvmodellek, finomhangolás, prompt programozás, megerősítéses tanulás emberi visszajelzés alapján (RLFH)

Keywords: distributional semantics, vector representation of words, pretrained language models, generative language models, fine-tuning, prompt programming, reinforcement learning from human feedback (RLFH)

1. BEVEZETÉS

Az utóbbi időszak legnagyobb port kavarázó nyelvközpontú mesterséges intelligencia (MI) fejlesztése a ChatGPT, amellyel több nyelven is elvégezhetünk különböző feladatokat, legyen az forgatókönyvírás vagy akár bibliográfiakészítés tudományos írásokhoz. Fontosságának megfelelően a ChatGPT-ről rengeteget írtak, néhol lekicsinylő, méltatlankodó hangnemben. Kritizálták többek között az érettségin elért eredményeit, de olvashattunk arról is, hogy „pofátlanul hazudik és blöfföl” (URL1).

A jelen cikkben azt kívánjuk bemutatni, hogy bár a ChatGPT működése korántsem hibátlan, miért számít mégis áttörésnek a *természetesnyelv-feldolgozás* (továbbiakban NLP – *natural language processing*) területén. Ehhez először röviden tekintsük át, hogy mivel foglalkozik az NLP. Manapság az NLP az élet minden területét áthatja: a leggyakrabban használt eszközök talán az internetes keresők, illetve a fordítóprogramok. Számos olyan NLP-alkalmazás is létezik, amelyet közvetlenül nem használunk, de különféle eszközökbe beépítve már találkozhattunk velük. Ilyenek a *névelem-felismerő rendszerek*, amelyek nemcsak a tulajdonneveket, de ezek kategóriáit is képesek beazonosítani a szövegekben, vagy a *szentimentelemzők*, amelyek internetes véleményekről döntenek el automatikusan, hogy azok pozitívak vagy negatívak, esetleg semlegesek-e.

Összességében elmondhatjuk, hogy a legutóbbi időkig a hagyományos NLP eszközök *nyelv- és feladatspecifikusak* voltak, vagyis ezeket mindig egy meghatározott nyelvre és egy meghatározott feladatra fejlesztették ki. Így például, készült névelem-felismerő az angolra vagy szentimentelemző a magyarra. A nagy mennyiségű szövegen tanított mély neurális hálók, vagyis a *nagy nyelvi modellek* (továbbiakban LLM – *large language model*) megjelenésével ez a helyzet azonban drasztikusan megváltozott. Egy hasonlattal élve, az LLM-ek olyanok, mint a svájci bicska: a természetes nyelvek feldolgozása során többé már nincs szükségünk külön késre, villára vagy ollóra, ehelyett egy sokkal általánosabb eszköz áll a kutatók rendelkezésére, amely kis erőfeszítéssel tovább alakítható a konkrét eszközök bármelyikévé. Azonban bármennyire is áttörésnek számított, a ChatGPT színrelépésével a „svájcbicska-paradigma” rövid idő után szintén meg-

haladottá vált: egy előre definiált eszköztár helyett egy nagyon mély tudással és mostanáig feltáratlan képességekkel rendelkező mesterséges intelligencia jött létre. A hasonlatunk keretei között maradva, a ChatGPT tekinthető egy univerzális konyhai robotgépnek, amely a hagyományos feladatok mellett számtalan meglepő új dologra is képes, olyannyira, hogy új kutatási terület vizsgálja, hogy pontosan milyen feladatok elvégzésére is alkalmas. A ChatGPT további érdekes tulajdonsága, hogy a feladatokat számos nyelven képes elvégezni, így végeredményben a ChatGPT-vel egy univerzális, poliglott MI született.

A cikk hátralevő részében áttekintjük, hogy milyen főbb lépések vezettek a ChatGPT megjelenéséhez. Bár meglepő módon – és kissé leszűkítve – a ChatGPT története mindössze tíz évre tekint vissza, fontos szem előtt tartani, hogy a maguk idejében (mindössze néhány éve) az ide vezető lépések külön-külön is áttörésnek számítottak a tudományterületen belül.

2. AZ ELSŐ ELŐTANÍTOTT NYELVMODELLEK

Az első jelentősebb fejlemény az *előtanított nyelvmodellek*, vagyis nagy mennyiségű szövegen tanított neurális hálók megjelenése volt 2013-ban, illetve 2014-ben (Mikolov et al., 2013a, 2013b; Pennington et al., 2014). Mindkét nyelvmodell – némileg eltérő módon – a szójelentések egy geometriai reprezentációját tanulta meg, melynek eredményeként az egyes szavak jelentését egy sokdimenziós vektortérbe képezték le. A *szavak vektorábrázolása* a lexikális jelentés egy akkor még szokatlanul mély reprezentációját nyújtotta. Például a jelentéshasonlóság a vektorok között bezárt szögként lett értelmezhető, így például a 'kutya' szónak megfeleltethető vektor kisebb szöget zár be a 'macska' szó vektorával, mint például a 'szekrény' szóhoz tartozó vektorral.

Továbbá, bizonyos esetekben a szójelentés egyes komponensei leképezhetővé váltak vektorműveletekre (összeadás, kivonás). A leghíresebb kapcsolódó példa, hogy a 'woman' (nő) és a 'man' (férfi) különbsége megegyezik a 'queen' (királynő) és 'king' (király) különbségével. Vagyis: *queen – king = woman – man*. Az első előtanított nyelvmodellek *sekély*, egyetlenegy rejtett réteggel rendelkező *neurális hálók* voltak, amelyeket nagy mennyiségű szövegen tanítottak: a neurális hálókat olyan feladatokra tanítják, amelyek egy szövegbeli célszó és annak lehetséges kontextusainak viszonyát vizsgálják. Ez lehet akár a célszó predikciója a kontextus alapján vagy a célszó reprezentációja a kontextusok gyakorisága alapján.

Fontos kiemelni, hogy – bár a konkrét tanítási feladat nyelvmodellenként elteríthet – ezek mindig a *szóelőfordulások kontextusait* ragadják meg valamilyen módon, és ez alapján készítik el a szavak, szóelőfordulások vektorreprezentációit. A szóelőfordulás kontextusainak vizsgálata az ún. *disztribúciós vizsgálat*.

A nyelvészetben a *disztribúció* fogalma alatt azon környezetek összességét értjük, amelyekben egy nyelvi elem megjelenhet (Harris, 1954).

Az alábbiakban egy példával illusztráljuk, hogy hogyan lehet a szavakat vektorokkal ábrázolni. Ehhez egy egyszerű nyelvészeti jelenség elemi reprezentációját választottuk: a mellékneveket reprezentáljuk a főnévi kontextusok gyakorisága alapján. Az *1. táblázatban* egy mátrixot látunk, amelynek sorait melléknevek alkotják, a melléknév-vektorok koordinátái pedig a mellékneveket közvetlenül követő főnevek korpuszbeli gyakoriságai.

1. táblázat. Egy egyszerű melléknév-főnév gyakorisági mátrix: a mátrix soraiban a melléknevek szerepelnek, amelyeket a mellettük közvetlenül előforduló főnevek korpuszbeli gyakoriságával jellemzünk

	Vélemény	Megítélés	Száj	Ember	Gyerek	Ülés	Sajtótájékoztató
szubjektív	598	246	0	5	0	0	0
éhes	0	0	274	237	185	0	0
keddi	0	0	0	0	0	2348	1558
szerdai	0	0	0	2	3	2726	1896

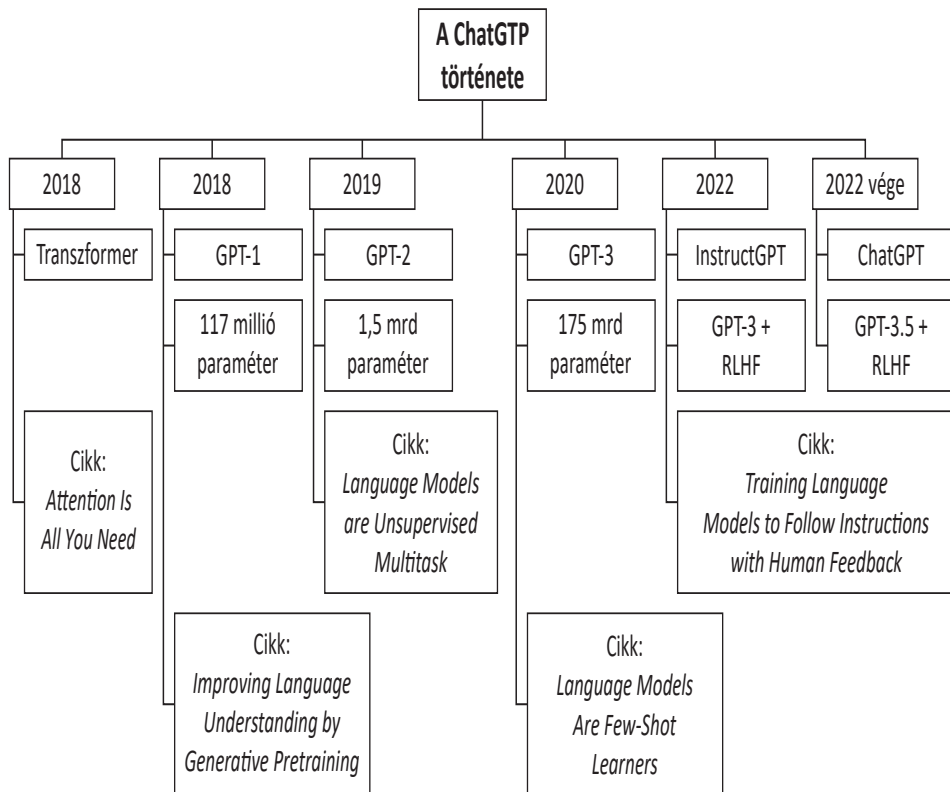
Már ezen az egyszerű reprezentáción is láthatjuk, hogy a *szubjektív* és az *éhes* melléknevek teljesen más főnevek előtt fordulnak elő, míg a *keddi* és a *szerdai* melléknevek hasonló gyakorisággal fordulnak elő ugyanazon főnevek előtt (*ülés, sajtótájékoztató*). Így a kontextusok korpuszbeli gyakorisága alapján következtethetünk a célszavak jelentésbeli hasonlóságára.

Bár a fenti megközelítés nagy előnye, hogy a modellezés során *objektív*, megfigyelhető adatokból indulunk ki, két alapvető problémát ki kell emelnünk. Egyfelől, a vizsgált jelenség jellemzéséhez használt jegykészlet nyelvészeti tudást igényel, így az elméletfüggő. Másfelől – mivel a melléknevek többsége a legtöbb főnévvel egyáltalán nem fordul elő – az így létrejövő vektorok sok 0-t tartalmazó ún. *ritka vektorok*, amelyek dimenziószáma is igen magas: megegyezik az összes olyan korpuszban előforduló főnév számával, amely közvetlenül követ egy melléknevet. A legtöbb gépi tanuló algoritmus azonban nem tudja hatékonyan kezelni a ritka vektorokat. Ehelyett alacsonyabb dimenziószámú, sűrű (kevesebb 0-t tartalmazó) vektorokra, ún. *szóbeágyazásokra* van szükség. A sekély neurális hálók tanításával létrejövő nyelvmodellek mindkét nehézséget kiküszöbölik: egyfelől, a kontextust kizárólag ablakméret (a figyelembe veendő bal oldali, illetve jobb oldali kontextusok mérete) és nem nyelvi jegyek alapján határozzák meg. Másfelől, az előtanított nyelvmodell a tanítás után súlyokkal ellátott, általában 300 dimenziós rejtett réteg lesz.

3. A CHATGPT TÖRTÉNETE

Bár a disztribúció fogalma régi, a ChatGPT evolúciója mindössze öt év alatt ment végbe, amit elsősorban az interneten fellelhető nagy mennyiségű digitális szöveg, valamint a nagy neurális hálók megjelenése tett lehetővé.

Az alábbiakban ennek a folyamatnak a főbb lépéseit mutatjuk be. A ChatGPT létrejöttéhez vezető út főbb állomásait az 1. ábra foglalja össze. Ezek közül a fontosabbakat a következőkben részletesebben is bemutatjuk.

1. ábra. A ChatGPT története (saját szerkesztés)

3.1. A nagy méretű nyelvmódel (LLM)

A ChatGPT-hez vezető első lépést a *transformer architektúrájú* mély neurális hálók jelentették 2018-ban. Mostani perspektívából nehéz elképzelni, hogy már ezek a nyelvmodellek is mennyire felforgatták az NLP-t. A legfontosabb változás az volt, hogy egyértelművé vált, nagy mennyiségű szövegen valamilyen egyszerű, disztribúciós feladatra tanított mély neurális hálók elképesztő mélységű és fedésű

„nyelvi tudást” – feltehetően mintafelismerési készséget – képesek felhalmozni. A nagy méretű nyelvmodellek is a már említett, *előtanított nyelvmodellek* csoportjába tartoznak, de míg a szójelentéseket reprezentáló első generációs neurális hálók durva becsléssel legfeljebb 10 millió paraméterből álltak, addig a ChatGPT őse, a GPT-1 már 117 millió paramétert tartalmazott. Tehát nemcsak a neurális háló architektúrája lett jóval bonyolultabb, de a paraméterek száma is legalább egy nagyságrenddel nagyobb lett. Visszatérve kedvenc hasonlatunkhoz, az LLM-ek olyanok, mint a svájci bicska, hiszen ezek általános tudást tartalmazó eszközök, amelyeket viszonylag kevés munkával sokfajta különböző specifikus feladatot elvégző eszközzé alakíthatunk tovább. Ezt a lépést *finomhangolásnak* (*fine-tuning*) nevezzük, amelynek lényege, hogy a pusztán kontextuális információon tanított LLM-et a kívánt feladatnak megfelelő adatokon tanítjuk tovább. A névelemfelismerés kontextusában maradvá vegyük a következő mondatot: „*Arany János reggel Marival kávézott a szegedi Tisza Hotelben.*” Ha meg szeretnénk tudni, hogy ez a mondat milyen tulajdonneveket tartalmaz, és ezek milyen típusú entitásokra referálnak, akkor építenünk kell egy *tanítókorpuszt*, amely a feladatnak megfelelően címkézett adatokat tartalmazza, majd ezen a címkézett korpuszon tovább kell tanítani az előtanított nyelvmoddunket. Pusztán a szemléltetés kedvéért, a fenti példamondat a megfelelő címkékkel nagyjából ilyen lenne:

<<”Arany János”=személy>reggel<<”Marival”=személy>kávézott a<<”szegedi Tisza Hotelben”=hely>.

Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy a finomhangolás során az előtanított nyelvmoddellt ténylegesen továbbtanítjuk, tehát az eredeti nyelvmoddell súlyai módosulnak a felcímkézett tanítóadat alapján. A svájci bicska hasonlat pedig azt a fontos tényt szemlélteti, hogy a finomhangolás feleslegessé tette az addig szokásos *feladatspecifikus* neurálisháló-architektúrákat vagy az egyéb specifikus eszközök fejlesztését.

3.2. Már megint egy új paradigma? A promptok

A finomhangolás hátrányai

Alig két év telt el a transzformeralapú LLM-ek megjelenése után, amikor Tom B. Brown és kollégái, az OpenAI² munkatársai *Language Models Are Few-Shot Learners* című cikkükben (2020) azt vizsgálták, hogy milyen hátulütői vannak a finomhangolásnak.

² A 2015-ben alapított OpenAI mesterséges intelligenciával kapcsolatos kutatásokat folytat. Célul tűzte ki az általános mesterséges intelligencia (AGI – artificial general intelligence) kifejlesztését. Ez az elnevezés olyan „nagymértékben autonóm rendszerekre utal, amelyek képesek felülmúlni az embereket a legtöbb gazdaságilag értékes munkában” (OpenAI Charter).

Először is, nem áll és nem is állhat rendelkezésre minden lehetséges feladat vonatkozásában címkézett adat, hiszen ezek létrehozása rendkívül erőforrás-igényes. Némileg előreszaladva, ha összehasonlítjuk a finomhangolt nyelvmodelleket és a ChatGPT-t, észrevehetjük, hogy az utóbbi esetében már fordítva gondolkozunk. Az eddig megszokott módszerrel szemben nem az éppen felmerülő feladatokhoz fejlesztünk egy alkalmazást, hanem pont fordítva: rendelkezésünkre áll egy univerzális eszköz, és azt próbáljuk feltérképezni, hogy milyen feladatokra lehet ezt egyáltalán használni.

Másodszor, a finomhangolás során megszerzett feladatspecifikus tudás sok esetben *nehezen általánosítható új adatokra*, így a kiértékelés során mért eredmények gyakran jobbak a nyelvmodell tényleges eredményeinél.

Harmadrészt, pszichológiai nem hiteles a finomhangolás paradigmája: az emberi idegrendszer nem címkézett adatokon tanul meg konkrét nyelvi feladatokat, hanem konkrét utasításokat követünk, amelyeket sok esetben példakkal is szemléltetnek (például: „*Mondd meg, hogy az alábbi vélemény pozitív-e!*”). Így a transzformeralapú neurális háló megjelenése után nem sokkal a kutatók már azt vizsgálták, hogy vajon kiváltható-e a finomhangolás.

Promptok és példák

A GPT-3 2020-as megjelenésével ennek a kutatásnak az eredménye rövid időn belül a sokadik nagy meglepetést okozta szakmai körökben. Engedve a pszichológiai analógia csábításának, az OpenAI kutatói arra a kérdésre keresték a választ, hogy milyen hatással van az előtanított nyelvmodell feladatmegoldó készségére, ha az LLM-et rövid természetes nyelvi utasításokkal próbálják rávenni arra, hogy azt csinálja, amit elvárnak tőle. Ezek a rövid természetes nyelvi utasítások a *promptok*. Sok esetben a promptok mellett a feladatnak megfelelő példákat is mutatnak a rendszernek. Ezt hívják *one-shot*, illetve *few-shot* tanulásnak. Az előbbi esetben a prompt egy példával, az utóbbi esetben néhány példával van kiegészítve, ahol a példák száma általában 10 és 100 közötti. Az így megadott példák száma nagyságrendekkel kisebb, mint amennyi tanítóadatra szükség van finomhangolás esetén.

A GPT-3 egy ún. *generatív nyelvmodell (Generative Pre-trained Transformer)*, amely szabad szöveg generálására lett kifejlesztve. Különleges képessége, hogy képes bármilyen promptot – akár példakkal is kiegészítve – számtalan módon folytatni, a jazz-zenészek improvizációs készségét idézi, akik egyetlen témából végtelen számú szót képesek létrehozni. Miután kapnak egy promptot, ezek a modellek számtalan különböző választ képesek abból generálni, amelyek stílusukban, hangnemükben mind különbözhetnek.

A kutatók tehát arra a kérdésre keresték a választ, hogy milyen promptokkal lehet ezt a nyelvmodellt rábírní arra, hogy az a finomhangoláshoz hasonló eredményeket produkáljon. Azt találták, hogy elég egy néhány példát is tartalmazó

prompt (*few-shot* tanulás), hogy a GPT-3 a hagyományos, finomhangolt modellekkel összehasonlítható eredményeket érjen el a tesztfeladatokon. Például, bár a GPT-3 tanítóanyagának mindössze 7%-a nem angol nyelvű szöveg, számos nyelvről (például: francia, német, román) jobban fordított angolra, mint a direkt gépi fordítás céljára kifejlesztett legfrissebb neurális gépi fordító rendszerek. Ez az eredmény szinte hihetetlen: a gépi fordítás nyelvpáronként párhuzamos adatokat tételez – vagyis olyan szövegeket, amelyek egymás fordításai – ezzel szemben a GPT-3 csekély mennyiségű nem angol tanítóadaton tanult, amelyben a különböző nyelvű szövegek random fordulnak elő.

A kísérletek során egyértelműen kiderült, hogy a nyelvmodell mérete, vagyis a beállításra kerülő súlyok száma nagyban meghatározza, hogy mennyire eredményes a *few-shot* tanulás. Különösen meglepő, hogy a GPT-3 konzisztensen jó teljesítménye *few-shot* tanulás esetén nem a szó szoros értelmében vett tanulás eredménye, hiszen a nyelvmodell súlyai már nem módosulnak tovább, mint a finomhangolás során. Nem értjük pontosan, hogy valóságos tanulás nélkül a promptok hogyan képesek befolyásolni a nyelvmodell működését. Ennek megfejtése az NLP egyik fontos új kutatási iránya.

Sajnos azonban a nagy nyelvmodellek promptolása számos nem kívánt viselkedést is eredményez: a válaszok gyakran nem tényszerűek (ilyenkor azt mondjuk, hogy a nyelvmodell hallucinál), ugyanarra a promptra sok esetben nem megjósolható módon különböző válaszok születnek; a válaszok gyakran társadalmi előítéleteket jelenítenek meg, vagy egész egyszerűen nem tükrözik azt, amit a felhasználó szeretne.

3.3. ChatGPT: hogyan regulázzuk meg a nyelvmodellt?

A GPT-3 esetében tulajdonképpen egyáltalán nem meglepő az eltérés az elvárt és a valós viselkedés között, hiszen az eredeti disztribúciós tanítási feladat: „*Jó-sold meg, hogy mi lesz a következő szó egy szövegben!*” igencsak eltér attól, amit elvárunk: „*Kövessd a felhasználó utasításait anélkül, hogy udvariatlan vagy előítéletes lennél!*”. Így a kutatók arra a kérdésre kezdték el keresni a választ, hogy hogyan lehet elérni, hogy az LLM-ek a felhasználók szándékának megfelelően viselkedjenek az alapvető emberi értékek tiszteletben tartásával. Ez a kutatási irány az ún. *alignment research*, amelynek eredményeképpen 2022 novemberében megjelent a ChatGPT³ (Ouyang et al., 2022).

³ A ChatGPT-nek nincsen hivatalos cikke, azaz az OpenAI nem írt olyan cikket, amely specifikusan a ChatGPT-re fókuszált volna, ehelyett általánosságban írtak az utasításkövető *instruct* modellekről. A chat mód az utasításkövetés egy alesetének tekinthető. Ezért itt az InstructGPT-t mutatjuk be, amely elsősorban a mögöttes GPT-modellben tér el a ChatGPT-től.

A feladatból viszonylag természetesen adódik a következő lépés, az eddigi promptok és promptokra adott válaszok figyelembevétele elsősorban abból a szempontból, hogy mennyiben tükrözik a felhasználó szándékát. A ChatGPT tanítása során éppen ez történt: gépi tanulási eljárással elérték, hogy a GPT-3 figyelembe vegye azt, hogy a múltban mennyire adott jó válaszokat a promptokra. Ez a módszer a *mege erősítés es tanulás emberi visszajelzés alapján (RLHF – reinforcement learning from human feedback)*. Az RLHF-t általában olyan feladatokra használják, amikor nehéz jó veszteségfüggvényt találni a megoldásra, ám az ember számára mégis könnyű eldönteni, hogy mennyire jó a megoldás. Ilyen például annak eldöntése, hogy egy nyelvmó dell kimenete mennyire vicces, vagy egy promptra adott válasz mennyire jó.

Az RLHF leegyszerűsítve két fő lépésből áll: az első lépésben egy jutalmazási mó dellt tanítunk, amely egy tetszőleges <prompt, kimenet> párhoz egy értéket rendel, például 1-től 5-ig. Ez az érték azt tükrözi, hogy az adott prompthoz mennyire jó az adott kimenet. A jutalmazási mó dell célja, hogy kiváltsa az emberi címkézést a ChatGPT tanítása során, de a jutalmazási mó dell tanításához szükség van emberek által címkézett tanító adatokra is. Így a tanítóadat létrehozása úgy történik, hogy a <prompt, kimenet> párokhoz emberek egy értéket rendelnek aszerint, hogy mennyire tartják jónak a kimenetet. A következő lépésben mege erősítés es tanulással finomhangoljuk az eredeti nyelvmó dellt, jelen esetben a GPT-3-at optimalizálták a jutalmazási mó dell alapján.

Úgy tűnik, hogy az RLHF segítségével sikerült kiküszöbölni a GPT-3 gyermekbetegségeit: a ChatGPT már sokkal inkább a felhasználó szándékainak megfelelően válaszol, és válaszai sokkal következetesebbek, mint a GPT-3 válaszai. Példánknál maradván, nézzük meg, hogy hogyan oldja meg a ChatGPT a névelim-felismerési, illetve a szentimentelemzési feladatunkat.

Első példa

Felhasználó:

Kérlek, sorold fel, hogy milyen tulajdonneveket tartalmaz a következő mondat, és azt is, hogy ezek a tulajdonnevek milyen típusú entitásra referálnak! „Arany János reggel Marival kávézott a szegedi Tisza Hotelben.”

ChatGPT:

A következő mondatban található tulajdonnevek és az általuk referált típusú entitások:

[..]

„Arany János” egy személyre utal.

„Marival” egy másik személyre utal.

„Tisza Hotel” egy konkrét helyet jelöl, valószínűleg egy szállodát.

„Szeged” egy másik konkrét helyre utal, valószínűleg városra.

Itt érdemes kiemelni, hogy a ChatGPT mennyire pontos elemzést adott: a névelim-felismerés során általában a <HELY>-et egy atomi egységnek kezeljük, a nyelvmodell ezzel szemben azt is megmondta, hogy a <HELY> kategórián belül egy szállodáról van szó és egy városról. Vegyük észre, hogy a ChatGPT már nem volt ilyen éles szemű „Arany János” esetében, hiszen elvárás lehetne, hogy tudja, hogy ez a tulajdonnév egy híres költőre utal. Ugyanakkor ez a viselkedés összhangban van a jelenlegi névelim-felismerő rendszerek működésével, amelyek általában felismerik a személyneveket, de nem osztályozzák őket tovább. Most nézzük meg, hogy ugyancsak külön finomhangolás nélkül mire jutott a példamondattal a ChatGPT a szentimentelemzés kontextusában!

Második példa

Felhasználó:

Kérlek, jelöld meg, hogy milyen típusú érzelmet fejez ki a következő mondat: „Arany János reggel Marival kávézott a szegedi Tisza Hotelben.”

ChatGPT:

A következő mondat semleges érzelemkifejezést tartalmaz. A mondat pusztán egy információt közöl, egy esemény leírását adja, de az érzelem nem jelenik meg benne. Nem érzelmileg színezett vagy hangsúlyozott az állítás, csak tényeket tartalmaz.

Ez a válasz is meglepően jó. A szentimentelemzés során általában két (negatív, pozitív) vagy három (negatív, semleges, pozitív) osztályba soroljuk be a vizsgált szövegeket. Különösen érdekes, hogy a ChatGPT nemcsak azt mondta meg, hogy az állítás semleges, de azt is, hogy milyen módon az: „pusztán információt közöl”.

A fenti példák is jól szemléltetik, hogy a ChatGPT rendkívüli áttörést jelentett az NLP-ben. Kiemelendő, hogy a nyelvmodell jól általánosítja az utasítás fogalmát, így nem csak azokat a típusú utasításokat képes követni, amelyekkel a(z) RLHF finomhangolás történt.

Ráadásul olyan nyelveken adott utasításokra is tud helyesen válaszolni az adott nyelven, amelyek alulreprezentáltak az előtanított GPT-3-nyelvmodell és a <prompt, kimenet> adatbázis tanítóanyagában is. Emlékezzünk vissza, hogy a GPT-3 esetében a tanítóanyag 93%-a angol, és a finomhangolásra használt <prompt, kimenet> adatbázisnak is csupán 4%-a nem angol nyelvű szöveg.

4. MAGYAR FEJLEMÉNYEK: PULI GPT-3SX

Most nézzük meg, hogy mi minden történt Magyarországon az előtanított LLM-ek kapcsán! Itt érdemes kiemelni a magyar szövegeken tanított GPT-3 architektúrájú neurális hálót: ez egy kb. 32 milliárd szövegszón tanított 6,7 milliárd pa-

raméteres modell, amelyet a Nyelvtudományi Kutatóközpont Nyelvtechnológiai Kutatócsoportjában fejlesztettek⁴ (Zijian et al., 2023b). Annak ellenére, hogy az eredeti GPT-3-at több mint tízszer nagyobb korpuszon tanították, mint ezt a modellt, és súlyainak száma is körülbelül 25-ször nagyobb, a PULI GPT-3SX⁵ is figyelemre méltó képességekkel rendelkezik. Az alábbi példák azt szemléltetik, hogy ez a nyelvmódellem nemcsak arra képes, hogy *few-shot* tanulással világismertet igénylő kategóriákat ragadjon meg, de azt is megérti, hogy mit szeretnénk megtudni egy adott kategóriába tartozó konkrét entitásról, illetve a megfelelő választ is megkapjuk.

Első példa

1. feladat: Arra vagyunk kíváncsiak, hogy a PULI GPT-3SX tudja-e, hogy mi Friedrich Nietzsche foglalkozása. Amint látjuk, három példa elég ahhoz, hogy a modell megértse, hogy mi a feladat. Ezenkívül láthatóan rendelkezik tudással arról, hogy kik a híres emberek, milyen szakmák léteznek, és az egyes híres emberek szakmáját is ismeri.

Felhasználó

1. Mikszáth Kálmán = író
2. Bartók Béla = zeneszerző
3. Egerszegi Krisztina = úszó
4. Friedrich Nietzsche =

PULI GPT3-SX

filozófus

5. Szent-Györgyi Albert = orvos, Nobel-díjas
6. Márai Sándor = író
7. Munkácsy Mihály = festő
8. Bálint Sándor = író
9. Kármán Tódor = repülőgép-tervező
10. Kós Károly = építész

De a nyelvmódellem más kategóriákról is rendelkezik ismerettel. Nézzük a következő feladatot.

⁴ A kutatócsoport munkatársai a PULI GPT-3SX után finomhangolással létrehoztak egy utasításkövető modellt is, a ParancsPULI-t (Zijian et al., 2023a), amely tudomásunk szerint az első utasításkövető modell Magyarországon. A ParancsPULI ezen az URL-en érhető el: URL2.

⁵ A PULI elnevezés a jelenlegi magyar GPT-3 modell méretére utal, amely egyelőre egy apróbb termetű neurális architektúra a hatalmas neurális hálók világában.

2. feladat: Azt szeretnénk megtudni, hogy a 'Budapest' szó milyen karakterrel kezdődik. Akárcsak az előzőekben, a nyelvmodell itt is felismeri, hogy mi a feladat, és folytatja a sort. A példa azt mutatja, hogy a nyelvmodell rendelkezik tudással arról, hogy milyen magyar városok vannak, és hogy ezek nevei milyen karakterrel kezdődnek.

Felhasználó

Tata első betűje = t

Zirc első betűje = z

Sopron első betűje = s

Eger első betűje = e

Budapest első betűje =

PULI GPT3-SX

b

Debrecen első betűje = d

Pécs első betűje = p

Nagykanizsa első betűje = n

Szeged első betűje = s

A PULI GPT-3SX ezen a linken tesztelhető: [URL3](#)

5. A NYELVMODELLEK LEHETSÉGES VESZÉLYEI

Mint minden, első látásra kiváló és forradalmi eszköznek, az LLM-enek is megvannak a maguk lehetséges hátulütői. Először is, jelentős kockázata van annak, ha az emberek túlságosan megbíznak ezekben a modellekben. Mivel általában kifinomult és természetesnek tűnő válaszokat adnak, az emberek hajlamosak lehetnek kritikai gondolkodás nélkül elfogadni ezeket a válaszokat. Ez különösen kockázatos lehet, ha a modellek hibás, pontatlan vagy félrevezető információkat adnak. Márpedig – tekintve, hogy kizárólag az abban látott adatok alapján generálják a szövegeket – a tanítóanyagban található pontatlanságokat, elavult információkat és előítéleteket nemcsak hogy megjeleníthetik, de akár fel is erősíthetik a válasz generálása során.

További aggodalomra adhat okot, hogy ezeket a modelleket rosszindulatú célokra is lehet használni. Mivel a ChatGPT-hez hasonló modellek képesek emberhez hasonló szöveget generálni, felhasználhatók hamis hírek létrehozására, digitális kommunikációban személyek megszemélyesítésére vagy akár erőszakra buzdító, vagy szélsőséges ideológiákat népszerűsítő káros tartalmak előállítására. Megfelelő óvintézkedések vagy a gép által generált és az ember által írt tartalmak

megkülönböztetésének módja nélkül ezeknek a nyelvmodelleknek a bizalomra és az igazságra gyakorolt hatása – különösképpen így a digitális korban – mélyen aggasztó.

Továbbá a „szuperintelligens” nyelvi modellek mindenütt való jelenléte és hatékonysága hozzájárulhat a kritikus gondolkodás hanyatlásához és az eredeti, egyedi tartalmak létrehozásának visszaszorulásához. Ha az egyének és a vállalkozások túlzottan az automatizált eredményekre hagyatkoznak, fennáll a kommunikáció és a kreatív kifejezőmód homogenizálódásának veszélye, ami megfojtja az innovációt, és csökkenti az emberi diskurzus gazdagságát.

IRODALOMJEGYZÉK

- Brown, Tom B. – Mann, Benjamin – Ryder, Nick et al. (2020): *Language Models Are Few-Shot Learners*. DOI: 10.48550/arXiv.2005.14165. <https://arxiv.org/abs/2005.14165>
- Harris, Zellig S. (1954): Distributional Structure. *Word*, 10, 2–3, 146–162. DOI: 10.1080/00437956.1954.11659520
- Mikolov, Tomas – Chen, Kai – Corrado, Greg et al. (2013a): *Efficient Estimation of Word Representations in Vector Space*. <https://arxiv.org/abs/1301.3781>
- Mikolov, Tomas – Sutskever, Ilya – Chen, Kai et al. (2013b): Distributed Representations of Words and Phrases and Their Compositionality. *Advances in Neural Information Processing Systems*, 26, DOI: 10.48550/arXiv.1310.4546. <https://arxiv.org/abs/1310.4546>
- Ouyang Long – Wu, Jeff – Jiang, Xu et al. (2022): *Training Language Models to Follow Instructions with Human Feedback*. DOI: 10.48550/arXiv.2203.02155. <https://arxiv.org/abs/2203.02155>
- Pennington, Jeffrey – Socher, Richard – Manning, Christopher D. M (2014): GloVe: Global Vectors for Word Representation. In: Proceedings of the 2014 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (EMNLP). Doha, Qatar, Association for Computational Linguistics, 1532–1543. DOI: 10.3115/v1/D14-1162. <https://aclanthology.org/D14-1162.pdf>
- Radford, Alec – Narasimhan, Karthik – Salimans, Tim et al. (2018): *Improving Language Understanding by Generative Pre-Training*. OpenAI. https://s3-us-west-2.amazonaws.com/openai-assets/research-covers/language-unsupervised/language_understanding_paper.pdf
- Radford, Alec – Wu, Jeffrey – Child, Rewon et al. (2019): *Language Models are Unsupervised Multitask Learners*. OpenAI. https://cdn.openai.com/better-language-models/language_models_are_unsupervised_multitask_learners.pdf
- Vaswani, Ashish – Shazeer, Noam – Parmar, Niki et al. (2017): Attention is All You Need. *Advances in Neural Information Processing Systems*, 30, DOI: 10.48550/arXiv.1706.03762. https://proceedings.neurips.cc/paper_files/paper/2017/file/3f5ee243547dee91fbd053c1c4a845aa-Paper.pdf
- Yang Zijian Győző – Laki László János – Váradi Tamás et al. (2023a): Mono- and Multilingual GPT-3 Models for Hungarian. In: *26th International Conference of Text, Speech and Dialogue (TSD2023)*, Plzeň, Czech Republic. http://real.mtak.hu/173960/1/TSD_2023_GPT.pdf
- Yang Zijian Győző – Dodé Réka – Ferenczi Gergő et al. (2023b): *Jönnek a nagyok! BERT-Large, GPT-2 és GPT-3 nyelvmodellek magyar nyelvre*. XIX. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia, Szeged, 2023. január 26–27. https://acta.bibl.u-szeged.hu/78417/1/msznykonf_019_247-262..pdf

URL1: <https://index.hu/kultur/2023/03/07/chatgpt-generalt-szoveg-vers-cikk-hazugsag-jozsef-attila-krubi-haiku/>

URL2: <https://juniper.nytud.hu/demo/parancspuli>

URL3: <https://juniper.nytud.hu/demo/puli>

Könyvszemle

KÖRÖSÉNYI ANDRÁS : *MANIPULÁCIÓ ÉS DEMOKRÁCIA. POLITIKAELMÉLETI TANULMÁNYOK*

Körösényi András könyve *Vezér és demokrácia* című, 2005-ben megjelent tanulmánykötetének folytatása, amely a szerző 2006 és 2019 között írt tanulmányait gyűjti egybe. Az átfogott nagy időtáv ellenére a kötet szövegei koherens egészet alkotnak: egybekapcsolja őket egyfelől a politikaelméleti megközelítésmód, másfelől a tárgyalt téma, a demokratikus politikai berendezkedések egyik alapkérdésének feszegetése. Nevezetesen, hogy vajon képes-e a nép tényleges önkormányzásra, azaz lehet-e a demokrácia valóban népuralom?

Saját szövegeinek műfaját a szerző politikaelméletként határozza meg, amely „»köztes« helyet foglal el a fogalmi (politikai filozófia) és az empirikus világ (politikatudomány) között. [...] fogalmi és felismerési nem a [...] mérés célját szolgálják, hanem a magyarázatát és a megértését” (204.). Ez a köztes pozíció azonban nem jelent elhatárolódást az említett területektől: a szerző által követett megközelítésmód egyik fontos gyakorlati erénye, hogy megkísérel hidakat építeni az empirikus politikatudomány eredményei és a politikára irányuló elméleti reflexió között, olyan fogalmi konstrukciókat, esetenként analógiákat kínálva, amelyek segítségével elrendezhetővé és átláthatóvá válik a politika működéséről való empirikus tudásunk. A szerző által visszatérően alkalmazott ideáltípusos fogalmi konstrukciókból is sejthető, hogy amit könyvében politikaelméletnek nevez, az nagyon közel áll a weberi „megértő társadalomtudományhoz”.

A tanulmányok közötti másik kapocs tartalmi. Ahogy a cím is sugallja, a szerző, építve Max Weber, Joseph Schumpeter és William Riker gondolataira, meglehetősen pesszimista – avagy realista – a „nép önkormányzataként” felfogott demokrácia megvalósíthatóságát illetően. Ennek számtalan okát tárgyalja a könyv. Ilyen például az állampolgári inkompetencia és informálatlanság: a szavazókat csak bizonyos ügyek érdeklik, sok kérdésben nincsen saját preferenciájuk, inkább követik a számukra szimpatikus politikusok véleményét; sok esetben pedig nem látják át a bonyolult szakpolitikai problémákat. Másfelől, még ha lennének is mindenkinek mindenben preferenciái, semmi sem garantálja, hogy azok aggregálása ellentmondásmentes népakaratot hozna létre. Harmadszor, az állampolgárok számára a politikusok kontrollálására rendelkezésre álló eszközök is tökéletlenek:

meglehetősen ritkán szavaznak, akkor is általában személyekről vagy pártokról, nem pedig konkrét ügyekről.

A népuralom lehetőségével kapcsolatos szkepticizmus vezet a tanulmányok gondolatmenetében a politikai vezetők szerepének felértékelődéséhez. Ők nem követik a népakaratot (mivel az a politikai folyamatot, a vezetői versengést megelőzően még nem is létezik), hanem a meggyőzés retorikai eszközeivel vagy a döntési helyzetek manipulálásával (egy-egy probléma megítélési dimenziójának megváltoztatásával, bináris alternatívák felvázolásával stb.) maguk alakítják ki azt. A demokrácia a kötet szövegei alapján kettős jelentést vesz fel: egyfelől, manipulációs versennyé válik, ahol állandó a küzdelem a politikai vezetők között a politikai napirend tartalmának és napirenden lévő témák megítélései dimenziójának meghatározásáért. Másfelől pedig, mivel az állampolgárok – a fentebb felsorolt tényezők miatt – nem képesek a vezetők hatékony ellenőrzésére, teljesítményalapú elszámoltatására, az uralkodó vezető és elit kiválasztásának szinonimájává válik, amelynek, ha nem is egyetlen, de legfőbb normatív erénye, hogy garantálja a békés vezető- és elitcsere lehetőségét. Ez a demokrácia minimalista felfogása.

Ezt a minimalista demokráciaképet a szerző – Schumpeter nyomdokain haladva, elméletének implicit vonatkozásait kibontva – a piaci analógia segítségével gondolja tovább. Az analógia központi eleme a politikai vezető és a Schumpeter által a kapitalista fejlődés motorjának tartott innovatív vállalkozó közötti párhuzam. A riválisokkal való versenyben létrehozott innovatív termékével (amely itt jelenthet politikai terméket is: új értelmezési keretek kialakítását, újszerű párt-szervezési módot vagy új politikai erőforrások, szavazói piacok kiaknázását stb.) mindkét figura újra és újra megbontja az addigi egyensúlyt (a keresletet, a fogyasztási szokásokat a vállalkozó, a létező preferenciákat a politikus esetében), mozgásban tartva a piaci, illetve a demokratikus folyamatot. Ugyanakkor a szerző árnyaltan mutatja be az analógia előnyei mellett annak korlátait is. Ahogy írja: „A politikai verseny sajátosságainak az elméleti megragadására csak a piac egy igen speciális típusa, nevezetesen a természetes monopóliumok működtetésének árverési piaca alkalmas.” (153.) Ahogy praktikus okokból a szémet szállítási és áramellátási koncessziókat is általában egy cég nyeri el hosszabb időre, úgy – mivel párhuzamos kormányzatok léte egy országban beláthatatlan következményekkel járna – a választási versenyt követően is monopóliumhelyzetbe kerül a győztes. Ahogy a kötet hangsúlyozza, schumpeteri nézőpontból a tökéletes verseny (amely magában foglalja, egyebek mellett, a szabad belépést a politikai piacra, a gyakoribb választásokat, illetve a termékhomogenizációt a közpolitikákban) amúgy sem kívánatos a politikában, mivel csökkenti a motivációt az innovációra – a monopóliumhelyzet ígérete segíti az innovatív politikai termékek létrehozatalát.

A fentebbi megszorítás ellenére is elmondható, hogy a demokrácia a kötet tanulmányai alapján állandó mozgás, ahol nincsen végleges többség, a politikai folyamatnak nincsen nyugvópontja, tartós egyensúlyi állapota: a kreatív politiku-

sok mindig képesek új és új szempontok mentén megosztani a szavazókat, saját maguk számára kedvező preferenciamegoszlást hozva létre. A szerző találó képével: olyan ez, mint a végtelen lépcső vizuális paradoxonja, ahol soha nem érünk fel annak tetejére.

Mivel a kötet néhány kulcstanulmánya már mintegy másfél évtizede íródott, érdemes feltenni a kérdést, hogyan viszonyulnak az azóta eltelt időszak (különösen a 2016 utáni évek) politikatudományi eredményei és trendjei a demokrácia ilyen képéhez. A vezetők és a manipuláció érzékelt fontossága aligha változott – a populizmusról zajló kortárs politikatudományi diskurzus, illetve a realista demokráciaelmélet (különösen Christopher Achen és Larry Bartels 2016-os *Democracy for Realists* című kötete) körüli viták talán még inkább fókuszba állították ezeket a témákat. Ugyanakkor a 2016 óta tartó időszak népszerű politikatudományi témái, a polarizáció és az identitáspolitika új problémákkal is szembesítik ezt a demokráciaképet. Ahogy azt Körösényi András tanulmányaiban részletesen elemzi, a manipuláció azért probléma a demokrácia működése szempontjából, mert az állampolgárokat a politikusi előadások, performanszok közönségévé, szavazatukat pedig a pusztán ízlésítélet kifejeződésévé változtatja – ez pedig kétes szilárdságú alap a tényleges, teljesítményalapú elszámoltatáshoz. Azonban ez a felfogás még mindig feltételezi, hogy az állampolgárok mérlegelik a különböző jelöltek választásának lehetőségét, és valamiféle minőségi kritérium (például előadói kvalitások) alapján döntenek. Az identitáspolitika polarizált világában azonban már az sem biztos, hogy számít az előadások minősége: polarizált közegben a pártos szavazók sokszor nem is kíváncsiak más performanszra a számukra kedves előadóén kívül. Mindez alááshatja a demokratikus politikai folyamat fluiditását, állandó mozgását, amit a kötet a piaci analógia segítségével szemléletesen bont ki. A szerző identitáspolitika és politikai polarizáció iránti érdeklődésének ismeretében aligha lenne meglepő, ha következő politikaelméleti tanulmánykötete az *Identitás és demokrácia* címet kapná.

Körösényi András: *Manipuláció és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2019

Illés Gábor

PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet

ACZÉL PETRA – VESZELSZKI ÁGNES: DEEPPFAKE: A VALÓTLAN VALÓSÁG

Ma, a 21. század első negyedéhez közeledve, gyorsabban változnak mindennapjaink, mint valaha az emberiség történetében. Ez javarészt a digitális technológiák exponenciális fejlődésének és könnyű összekapcsolhatóságának köszönhető. A *kibertér* nemcsak társadalmi és médiakommunikációs paradigma, hanem piaci is: digitális innovációi villámgyorsan válhatnak teóriából az átlag internetezők számára is könnyedén hozzáférhető algoritmusokká és applikációkká, azaz hétköznapi eszközökké.

Számos párhuzamosan fejlődő technológiai toposz közül a *deepfake* az egyik legkönnyebben megfogható: jó eséllyel már mindannyian találkoztunk vele. Ellenkező esetben is könnyű azonnal illusztrálni, hiszen elég, ha egy tetszőleges videómegosztó oldalon a keresőbe írjuk a varázsszót.

A *Deepfake: a valótlan valóság* a Gondolat Kiadó médiatudományi sorozatában megjelent legújabb kötet, mely Aczél Petra és Veszelszki Ágnes szerkesztésében tizennégy elismert hazai kutató és gondolkodó tanulmányán keresztül járja körül a technológia különböző vetületeit. A *deepfake* mesterséges médiatermék. Szintetikus, digitális tartalom: képek, videók és hangok, melyeket gyorsan tanuló mesterséges intelligencia (MI) modellek állítanak elő azzal a céllal, hogy a valóságnak vagy az egyéb tervezői kívánalmaknak leginkább megfeleljenek. Amilyen egyszerű *megérteni* magát a fogalmat, annyira nehéz felmérni, milyen komplex társadalmi, politikai, gazdasági és pszichológiai következményei vannak és lehetnek egy olyan technológiának, amely már ma is képes arra, hogy teljesen hitelesnek és valóságosnak tűnő audiovizuális tartalmat állítson elő, szinte bárki által, aki csak szeretné.

A *Deepfake: a valótlan valóság* hiánypótló magyar nyelvű kiadvány, hiszen egy olyan elemét segít életünknek értelmezni, amely jelen időben formálja valóságunk alapfogalmait. Hogy változik a bizalom, a hitelesség és maga a valóság fogalma abban a korban, amikor nemcsak létező dolgok válhatnak tökéletes virtuális másolatukká, de virtuális dolgok is ugyanilyen könnyen válhatnak létezővé – egyéni és kollektív tudatunk illúziójaként?

A kiadvány öt fejezetre tagolja a tanulmányokat, melyek a téma komplexitásából és interdiszciplinaritásából fakadóan többször átfedik, sokszor viszont nem várt helyeken egészítik ki egymást. Az első fejezet a *Kommunikáció*, amely a

kiadvány társszerkesztőjének keretező írásával kezdődik. Veszelszki Ágnes nyelvész, közgazdász és kommunikációkutató átfogó tanulmánya iránytűként szolgálhat az olvasónak a deepfake jelenség mentális térképének felrajzolásához. Ezt követi szerkesztőtársa, Aczél Petra nyelvész, retorikus és kommunikációkutató tanulmánya, aki a deepfake mint hazug üzenet interakciós jóváhagyását elemzi. Az első részt Mezriczky Marcell kutatása zárja, aki a deepfake médiareprezentációját vizsgálta az elmúlt fél évtized alatt a hazai médiában.

A második fejezet címe az *IT és kiberbiztonság*, amely a deepfake technológia jelenébe és jövőjébe kalauzolja az olvasókat. Keleti Arthur, kibertitok-jövőkutató tanulmányában a deepfake hatásait vizsgálja a hitelességre és a bizalomra, illetve az ezekhez kapcsolódó kiberbiztonsági kockázatokat járja körül. Szabados Levente programozó, nyelvtechnológus, buddhista teológus a deepfake technológia múltját és közeli jövőjének várható alakulását mutatja be. A második fejezet zárásaként Krasznay Csaba kiberbiztonsági kutató foglalja össze a deepfake technológia jelenlegi felhasználási módjait a kiberkémkedésben, kiberbűnözésben és az orosz–ukrán háború digitális színterén.

A kötet harmadik része a deepfake technológia jogi vetületeit vázolja fel, három jogász-kutató tanulmánya segítségével. Elsőként Lendvai Gergely Ferenc írását olvashatjuk a deepfake és a szólásszabadság, illetve a véleménynyilvánítás viszonyulásairól, aktuális nemzetközi jogi gyakorlatokkal illusztrálva ezeket. Őt követi Eszter Dániel értekezése, amelyben a deepfake szövevényes kapcsolatait vizsgálja a személyes adatokkal és személyes adatvédelemmel. A kiadvány jogi szekcióját Miklós Gellért összefoglalója zárja a deepfake technológiához kapcsolódó európai szabályozási keretek bemutatásával.

Az influenzszerek (véltetően digitális befolyásuk révén) szerezték meg a negyedik fejezetcímet. Ebben a részben a tartalomgyártó és ismertségipar vonatkozásában mutatja be három tanulmány a deepfake technológia lehetőségeit és jelenlegi trendjeit. Gocsál Ákos nyelv-kutató tanulmánya a deepfake audio részére fókuszál, hogyan változtatja a manipulált beszéd az üzenet és a médium hitelességét? Ezt követi Guld Ádám médiakutató összefoglalója a szintetikus-digitális influenzszerek különös világáról, amelyről a *Black Mirror* disztópikus science fiction sorozat második évadának *Waldo Moment* című epizódja is görbe tükröt tart. Végezetül Horváth Evelin szociológus írását olvashatjuk a deepfake szépségideálra és önképünkre gyakorolt hatásairól.

A kiadvány ötödik fejezete a deepfake pszichológiai és pedagógiai vetületeinek bemutatásával zárja a témát. Tari Annamária pszichoterapeuta, klinikai szakpszichológus értekezése a valóságérzékelés változásairól a képmanipuláció hatására akár tetőzheti is a deepfake témakör komplexitásának szubjektív érzetét. A kötet utolsó tanulmánya Kárpáti Andrea vizuáliskommunikáció-kutató írása a deepfake oktatási hatásairól, elültetve a kollektív kihívás gondolatát fejünkben: hogyan lehet nevelni és oktatni a jövő nemzedékeit a posztigazság világában?

A tanulmánykötet olvasása közben egy ismert *mém* képe járt a fejemben, amelyen emberek egy csoportja bekötött szemmel tapogat egy elefántot a szoba közepén. Együtt igyekeznek az általuk ismeretlen objektum mibenlétének titkait felfedni. Az aktuális kiberhelyzet, megítélésem szerint, még cifrább, mert mindannyian (internethasználók) ugyanabban a csarnokban vagyunk, ahol rengeteg az elefánt, amelyek nagyon gyorsan mozognak. Ilyen helyzetben érthető és lehetséges válaszreakció a szimbolikus, a struccokra jellemző magatartás. A másik opció, hogy számunkra hiteles információforrásokból tájékozódunk és tanulunk, annak érdekében, hogy jobban megismerjük saját környezetünk jelen lévő kiber-szociális kontextusait. A *Deepfake: a valótlán valóság* kiadvány – *imo* (in my opinion) egy kiváló lehetőség erre.

Aczél Petra – Veszelszki Ágnes: *Deepfake: a valótlán valóság*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör Kft., 2023, 284 o.

Német G. Dániel

PhD-hallgató

Eötvös Loránd Tudományegyetem Interdiszciplináris Szociológiai Doktori Iskola

BORHI LÁSZLÓ:
A TÚLÉLÉS STRATÉGIÁI.
ÉLET ÉS HALÁL A NÁCI ÉS KOMMUNISTA DIKTATÚRÁKBAN, 1944–1953

Borhi László az Indiana University Bloomington történészprofesszora, a HUNREN Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója nemcsak kiváló filológus, jelenkortörténész, hanem munkáiból igen sikeres elméleti áttekintések is születtek. *Dealing with Dictators. The United States, Hungary, and East Central Europe, 1942–1989* című kötetéért például ő kapta 2017-ben az első Pataki Ferenc-díjat. Ez a könyve, hangozzék ez bár közhelyesen, két okból is hézagpótló. A kötet címe emberek túlélésére utal. A kötetben tárgyalt három terrororszak óta mintegy három nemzedék telt el. Éppen annyi idő, amikortól, miként (a náci áldozataként elpusztult) Maurice Halbwachs száz éve megfogalmazta, a *kollektív emlékezet* átalakul (írott és személytelenített) *történeti emlékezeté*. A terrororszakokban érintettek leszarmazottai teszik meg most ezt a lépést. A hivatásos történész számára mindez nem csupán spontán történeti emlékezeté válás, hanem szakmai kötelesség is. Borhi a könyv keretezésében megindítóan mondja el, hogyan tudta meg gyermekként áldozati érintettségét a zsidóüldöztetésben. Könyvével a szakmai munka hiteles eszközeit használva ennek az erkölcsi kötelezettségnek is eleget tesz.

A Borhitól megszokott professzionális levéltári munka a hiánypótló jelleg másik oka. Periratok, vizsgálati jegyzőkönyvek, korabeli és későbbi foszlányos memoárok, becslésem szerint, több tízezer oldalát dolgozza fel. Sehol nem feleli a módszeres kétely történeti változatát, a forráskritikát. Briliánsan mutatja be például a tanúvallomások kétértelműségeit. Ki is X, aki állítólag saját családját mentendő lépett be a nyilasokhoz, de bizony részt vett mind zsidómentésben, mind kivégzésben. Borhi jól megmutatja, hogy a bírósági hezitációk mögött mind az áldozatoknál, mind az elkövetőknél valódi kétértelműség van, nem csak hazudozás.

A hatalmas mozgatott anyag, közel 1300 (!) lábjegyzettel a lágerek, a gettó, a munkatáborok szörnyű világának életét próbálja megmutatni. Olyan fejezetcímek mutatják a rendszerezés elveit, mint *Begyűjtés, A marhavagonban, Az emberség szikrái, Kik voltak a nyilasok?*. Mikrotörténeti képeket kapunk, állandó visszatéréssel azonban a nagy képre, a magyar fasizmus és sztálinizmus átfogó politikai kereteire.

Az áldozatok, illetve túlélők mindennapi életét leíró temetési színekkel bemutatott könyvet végig a nyomasztó novemberi felhős, komor szürkeség jellemzi. Sehoh nincsen fény. Maguk a „túlélés stratégiái” pedig nem a kalandregény izgalmát hozzák, hanem alkalmi döntések és véletlenek kavalkádját. Van, aki a lövéseket hallva beugrott a Dunába, van, akit meg rosszul találtak el.

A könyv három nagy tömbre oszlik. Fontos, hogy együtt, egy könyvben bemutatva kapjuk meg korunk gonoszának arcait. Az első tömb a magyarországi „hitleráj”, a magyar holokauszt bemutatása. A menedzseri népirtás képét kapjuk itt meg. Egy népcsoport gépesített és szisztematikus kiirtása nemcsak az instrumentális ész végigvitele, mint Theodor Adornóék gondolták volt, hanem miként a Borhi által elemzett számos per tanúsága is mutatta, a végrehajtók számára lehetővé tesz pszichológiai távolítást is. Nemcsak Adolf Eichmann, de a gázkamrák kezelői sem érnek az áldozatokhoz. Ez nemcsak a pereikben lesz fontos, hanem a gyilkosok hétköznapjaiban is. Ettől képesek Beethovent hallgatni a láger szomszédságában.

A nyilas rémuralom kapcsán ezzel szemben Borhi az utcai gyilkolás és az anarchia világát mutatja be. Nem a hobbesi mindenki háborúja mindenki ellen képét kapjuk itt, hiszen néhány év alatt az üldözöttek minden eszközét elvették. Borhi abban az értelemben mutatja be az anarchia rémuralmát, hogy mi is történik, amikor egy eredetileg igen hierarchikusan szervezett terrorszervezet elveszíti a vezetési hierarchiát. A nyilas terrort a budapesti sorsokban mutatja meg, jórészt abban az időben, mikor a vezetők már a nyugati széleken vannak, s stratégiájuk legfeljebb a csodafegyver szajkózása. Mi történik a végrehajtó gonosszal, ha nincsen hierarchia? Borhi drámai képekben, még a katonák, rendőrök és nyilasok konfliktusait is éreztetve mutatja be, ahogyan az anarchisztikus gonosz saját világában a korábban kialakított gyűlölet, s a halálra ítélt beszorított világ fosztogatási ösvényei elvezettek a kézműves tömeggyilkossághoz. Ez sokkal állandóbb motivációs izgatottságot jelentett összehasonlítva a halálgyárak kiszolgálóival és szervezőivel.

A sztálinista terror bemutatása kevésbé mikrokörnyezeti, bár néhány esetben itt is megmarad a kis történet, például saját gazdaintézetének tisztogatásait mutatva be (312.). Egészében inkább az erőszak politikatörténetéről ad képet. Fontos, átfogó megfigyeléseket kapunk eközben például arról, hogy a sztálinista származási besorolás (294.) hogyan válik ugyanúgy a nép ellenségeinek azonosítási eszközévé, mint a faji besorolások voltak.

Mik a népirtás motívumai, hangzik Borhi sokszor visszatérő kérdése. Vanak ebben finomhangolások a gonoszság fejezetei között. A náci szakaszban az ideológia, a nyilasoknál a haszonszerzés, a sztálinistáknál a karrier volt hangsúlyosabb, de mindhárom jelen volt mindenütt, s általában a gyűlölet a győztes közös nevező. Ez sok mindenre figyelmeztet. A gyűlöletalapú politizálás nagyon messze tud vinni, hosszú távú következményei vannak. Szomorúan látjuk, bár

ez nem a könyv témája, hogy a szisztematikus népirtás következményei hosszú távon máig befolyásolják az átfogó és a helyi politikát is.

A könyv nemcsak témája, de szövege miatt sem könnyű esti olvasmány. Sokszor kell elolvasni a bekezdéseket. Egy bekezdésen belül ugyanis sokszor absztrakt az indítás (Voltak, akik segítettek), s innen egy levéltári forráshoz ugrunk (X.Y. itt meg ott segített). Ennek javítása a szerkesztés feladata lett volna. A könyv feltehetően – ezt maga pontosan nem jelzi – a később megjelent angol változat (*Survival under Dictatorships – Life and Death in Nazi and Communist Regimes, 1944–1953*. Budapest–New York: CEU Press, 2024) fordítása. Lázár Júlia fordító gondos munkát végzett. Ugyanakkor az (egykori) MTA, ma HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont dicséretesen kibontakozott könyvkiadói profiljához a szakmaiság mellett szerkesztés is kellene társuljon. A magyar olvasónak például nem kellett volna elmagyarázni, hogy Temesvár ma Románia, Bécs a monarchia fővárosa, vagy Steven Pinker többször idézett – szerintem egyébként túl optimista – könyvének magyar változatára kellene hivatkozni (*Az erőszak alkonya*, 2018).

Borhi sokszor visszatér ahhoz, hogy, különösen az anarchisztikus helyzetekben, miért a káini ember uralkodik el. A magyar pszichológusok (Gleiman Anna és mások: *A közelmúlt lelki tömegfertőzései. A beteg néplélek és annak gyógyítása*, 1945) már néhány hónappal a népirtás vége után rámutattak arra, s ez máig fontos figyelmeztetés: a szervezett idegengyűlölet hosszú távon fenyegeti a nagy csoportokhoz alkalmazkodott ember motivációs háztartását, s önjáró, pusztító erővé válhat. Borhi László szomorú könyve ugyanakkor szeretne reményt sugallani. A külső borítón a temetés mellett ott van az évgyűrű is, a folytonosságra és a folytatásra utalva.

Borhi László: *A túlélés stratégiái. Élet és halál a náci és kommunista diktatúrákban, 1944–1953*. Budapest: ELKH BTK Történettudományi Intézet, 2022, 362 o.

Pléh Csaba

pszichológiatörténész

KERTÉSZ ANDRÁS – RÁKOSI CSILLA: *INCONSISTENCY IN LINGUISTIC THEORISING*

Egy józan felfogással rendelkező tudós tartózkodik az ellentmondásoktól. A tudomány művelését és általában a tudományról való gondolkodást sokáig meghatározta ez az Arisztotelészig visszavezethető és különösebb bizonyításra nem szoruló tétel. Az ellentmondások fenntartása logikai káoszhoz, és így az adott elmélet összeomlásához vezet, ezért mindent meg kell tennünk, hogy az *inkonzisztenciát* megszüntessük. Ez pedig gyakran az eddigi elmélet teljes feladásával és egy új elmélet kidolgozásával jár együtt, legalábbis a hagyományos tudomány-elméleti megközelítés szerint.

Kertész András és Rákosi Csilla monográfiájukban ez ellen a bevett nézett ellen érvelnek programszerűen: az ellentmondások fellépése valójában a tudományos elméletalkotás és általában a tudományos munka gyakorlatának természetes velejárója. Az ellentmondásokkal nemcsak hogy együtt lehet élni, hanem tudatos odafigyeléssel az elméletünk kidolgozásában és továbbfejlesztésében is lényegi hasznunkra lehetnek. A szerzők szándéka szerint a könyv egy ilyen szemléletváltáshoz szolgál útmutatóul.

A könyv mondanivalója jól illeszkedik a múlt század második felétől a tudományfilozófiában megfigyelhető, az ellentmondások (viszonylagos) elfogadhatóságát és szabatos kezelését vizsgálati célul kitűző paradigmaváltásba. A könyv ezeknek az irányzatoknak az áttekintése után egy lényegében három pillérből álló, a szerzőpáros eddigi munkásságára szervesen támaszkodó programot foglal össze. Az ellentmondásos rendszerek leírására egyrészt jól használhatóak az ún. *parakonzisztens* logikák, melyek, szemben a klasszikus logikával, megengedik az olyan gyenge inkonzisztenciákat, ahol az egymásnak ellentmondó állítások szétszthatóak egymástól elkülönülő lehetséges világokba. Vagyis elfogadható egy olyan helyzet, ahol egy adott állítás igazságát és hamisságát is fenntartjuk, de csak abban az esetben, ha ezt a két alternatívát két jól szétválasztható kontextusra vonatkoztatjuk.

A parakonzisztens logika azonban csak egy leíró eszköztár, amely önmagában nem nyújt iránymutatást sem a továbbra is végzetesnek tekintett *erős inkonzisztenciák* esetleges feloldásához, sem pedig általában a legjobb vagy leghasznosabb elemzés kidolgozásához. Erre a célra használható a szerzőpáros korábbi műveiből már megismert *p-modell*, a könyvben vázolt program második pillére. A *p-modell*

egy, a plauzibilitást a tudományos érvelés lényegi jellemzőjének tekintő tudományelméleti keret, mely kiindulási pontnak veszi azt, hogy a tudományos érvelés sokszor és jellemzően bizonytalan (vagy különböző mértékben bizonyos) evidenciákból kiinduló és egy folyamatos újragondolásra és szemléletváltásra építő folyamat. Harmadrészt pedig, a könyv áttekinti azokat a stratégiákat, amelyeket a tudományos problémamegoldásban és az ellentmondások szabatos kezelésében használhatunk. Az eredmény egy olyan tudományelméleti program, amely az ellentmondások felmerülését a tudományos elméletalkotás lényegi és az adott elméleti kereten belül megoldható (és sokszor megoldandó) részének tekinti.

Ahogy a kötet címe is jelzi, a program fókuszában a nyelvtudomány áll, a kötetben ismertetett esettanulmányok is erről a tudományterületről származnak. A szerzőpáros nyelvészeti beágyazottságán kívül ezt a választást legalább két tényező is jól motiválja. Az egyik a nyelvészeti adatfogalom bonyolult és összetett jellege, amit a kötet első, bevezető része külön is tárgyal. Talán meglepő lehet a nem nyelvész olvasó számára, de a nyelvtudomány legélesebb vitái sokszor éppen az adatok értékeléséről és használhatóságáról szólnak. Bármely nyelv vagy nyelvváltozat beszélői között nagy fokú variációt figyelhetünk meg, és sokszor találja magát szembe a nyelvész olyan szerkezetekkel, ahol az ideálisan vártnál bizonytalanabb a nyelvérzék. A magyar beszélők közül például senki sem fogadja el névelő nélkül a *majd meglátogatjuk a te szüleidet is* mondatot, vagyis a *majd meglátogatjuk te szüleidet* mondat egyértelműen rossz. Sokkal bizonytalanabb ugyanakkor a nyelvérzék akkor, ha a *meglátogatjuk majd (az) egymás szüleit* mondatot vizsgáljuk: ugyan általában egyetértenek a beszélők, hogy ez a mondat jobb névelő nélkül, de abban nagy szórást tapasztalunk, hogy mennyire tekintik itt a névelőt elfogadhatatlannak. Vagyis bizonytalanok abban, hogy mennyire rossz ez a mondat névelővel, vagy hogy egyáltalán rossz-e így. Az ilyen és hasonló helyzetek mindennaposak a nyelvészeti kutatómunka gyakorlatában. Ezt a gyakorlatot tovább bonyolítja az a szintén gyakori helyzet, hogy a különböző adatforrásokból gyűjtött adatok (a nyelvész intuíciói, korpuszos adatok, kísérletes adatok) sokszor ellentmondhatnak egymásnak. A másik, a kötet témaválasztása szempontjából releváns tényező a nyelvelméletek közt tapasztalható nagy fokú variabilitás (ami persze nem független a nyelvi adatfogalom problematikájától). Számos és egymástól már az előfeltevésekben is lényegileg különböző nyelvelmélet jellemzi ugyanis a kortárs nyelvészeti kutatásokat.

Mindezek miatt a nyelvészeti kutatás gyakorlata mint vizsgálati terep kiváló választás egy, a metaelméleti reflexió szerepét a középpontba helyező tudományelméleti vállalkozás számára. A kötetben szereplő esettanulmányok a hivatkozott művekben található érveléseket rekonstruálják, az ellentmondások felmerülésének és kezelésének (vagy a megfelelő kezelés hiányának) problematikájára fókuszálva. Ahogy Kertész András és Rákosi Csilla megmutatják, az egyes megoldások eltérő mértékben lehetnek sikeresek, és akár olyan esetekben is merülhetnek

fel problémák, ahol az inkonzisztenciákra való tudatos reflektálás már az elméleti keret megkonstruálásában is fontos szerepet játszik. A p-modellt középpontba helyező program életképességét mutatja az, hogy megfelelő tudományelméleti keretet nyújt az ezekben az esettanulmányokban megjelenő érvelések és a felmerülő problémák szabatos leírására, a nyitva maradó kérdések megoldásában és az egyes megoldások értékelésében pedig egy jól használható eszközt ad a tudomány művelői számára.

A kötet elsődleges célközönségének, a témaválasztás okán is, a nyelvészek tekinthetők, de általában véve bármilyen tudomány művelői számára hasznos tanulságokkal szolgálhat Kertész András és Rákosi Csilla munkája. A befogadást megkönnyíti, hogy a szerzők alapos bevezetéssel és összefoglalással látták el az egyes fejezeteket, az összegzéseket pedig egy, a következő fejezetekre történő kitekintés követi. A nyelvészeti esettanulmányok a nem nyelvész olvasó számára is követhetőek, külön nyelvészeti háttérismeretet nem kíván a feldolgozásuk (általában a formális rendszerek iránti vonzódás ugyanakkor előnyt jelent). Egy ponton a kötet szerzői egyébként minden olyan érdeklődőnek szíves figyelmébe ajánlják a kötetet, akár a tudomány világán kívül is, akik szeretnék jobban megérteni, hogyan keletkeznek a konfliktusok, valamint hogyan tudjuk őket szabatosan kezelni és remélhetőleg sikeresen feloldani. Egy mondatba sűrítve a rekonstruált üzenetet: a végzetes ellentmondásokat idejében fel kell ismernünk, a kezelhető ellentmondásokat pedig meg kell tanulnunk megfelelően felhasználni.

Kertész András – Rákosi Csilla: *Inconsistency in Linguistic Theorising*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022, 320 o.

Rákosi György

nyelvész, egyetemi docens
Debreceni Egyetem Angol Nyelvészeti Tanszék, Debrecen

A következő szám tartalmából

- Szabó Andrea és munkatársai:
Ifjúságkutatás
- Duda Ernő:
Nukleozid-módosított mRNS: hogyan tovább?
- Polyák Imre:
A mesterséges intelligencia alkalmazási területei
a számvitelben

2

0

2

4

Útmutató a cikkek megírásához:

www.magyardudomany.hu/utmutato

A folyóiratra vonatkozó, szerzőknek szóló közlési elvek a fenti hivatkozásra kattintva találhatóak.

Tartalom

■ TEMATIKUS ÖSSZEÁLLÍTÁS: A BIBLIAI NYELVEK HERMENEUTIKÁJA

VENDÉGSZERKESZTŐ: *Benyik György*

Benyik György: **Bevezetés**

Zsengellér József: **Szamaritánus hermeneutika**

Kustár Zoltán: **A korai zsidóság hermeneutikájának néhány jellegzetessége**

Szécsi József: **A talmudi hermeneutika kérdésköre**

Kocsis Imre: **Jeromos hermeneutikája Pál apostol leveleihez írt kommentárjai alapján**

Benyik György: **Rasi zsidó hermeneutikájának keresztény recepciója**

Szuromi Szabolcs Anzelm: **Hermeneutika és kánonjog**

■ TANULMÁNYOK

Korinek László: **Bűnözés, bűnüldözés a világjárvány alatt**

Kempler Péter: **A rejtélyes és Janus-arcú autonóm idegbántalom**

Erős Vilmos: **Helytörténet, népiségtörténet, agrártörténet: Szabó István (1898–1969)**

Héja Enikő: **A ChatGPT története**

■ KÖNYVSZEMLE

Körösényi András: *Manipuláció és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok* – *Illés Gábor*

Aczél Petra – **Veszelszki Ágnes**: *Deepfake: a valótlán valóság* – *Német G. Dániel*

Borhi László: *A túlélés stratégiái. Élet és halál a náci és kommunista diktatúrákban, 1944–1953* – *Pléh Csaba*

Kertész András – **Rákosi Csilla**: *Inconsistency in Linguistic Theorising* – *Rákosi György*

Ára: 2000 Ft

2

0

2

4